

МАШХУР КИШИЛАР ҲАЕТИ

Бўрибой Аҳмедов

У л у ф б е к

ЭССЕ

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти
1989

ISBN 5-663-00215-6

470262020-68

A 356 (04) - 89 65-89

© Издательство «Еш гвардия», 1989

БИР-ИККИ ОФИЗ СЎЗ

Машхур поляк астрономи Ян Гевелийнинг (1611— (1687) «Продромус астрономиа» («Астрономия даракчиси») деган машхур китоби бор. Китоб бундан қарийб 300 йил муқаддам — 1690 йили Гданьск шаҳрида (Польша) босмадан чиққан. Унда диққатга сазовор иккита сурат бўлиб, ҳар иккаласида ҳам буюк ватандошимиз мирзо Улуғбек (1394—1449) сиймоси тасвирланган. Биринчи расмда (9-саҳифа) Улуғбек мунажжимлар худоси Ураниянинг ёнида. Европалик тўрт йирик астроном: грек Птолемей (эрамиздан аввал тахминан 170 йили вафот этган), немис шахзодаси Гасс (1532—1592), даниялик Тихо Браге (1546—1601) ва италиян Жан Баптист Риччиоли (1598—1671) билан тасвирланган. Бу расмда Улуғбек Ураниянинг ёнгинасида, унинг ўнг тарафида биринчи бўлиб ўлтирибди. Иккинчи суратда (13-саҳифа) у яна ўша Урания ва жаҳонга донғи кетган тўққиз астроном: Тимахарис (эрамиздан аввалги III аср), Гиппарх (эрамиздан аввалги II аср), номи юқорида зикр этилган Птолемей, ал-Баттоний (852—929), Региомонтан (1436—1476), Вольтер (1430—1504), юқорида тилга олганимиз шахзода Гасс, Николай Коперник (1473—1543) ва Тихо Браге билан бирга. Бу тасвирда Улуғбек Ураниянинг ўнг тарафида, учинчи бўлиб турибди. Булар грек, араб, немис, италиян, ўзбек, Дания ва поляк халқларининг фарзандлари, классик асарлари билан жаҳон халқлари маданияти тарихида ўчмас из қолдирган олимлар.

Бу гаплар XVII асрга тааллуқли, лекин мирзо Улуғбек ўз замонасида — XV асрдаёқ машхури жаҳон бўлди. Масалан, улуғ Навоий ўз асарларида унинг илм-фан

жабҳасида кўрсатган жасоратини улуглади, номини кўкларга кўтарди. «Фарҳод ва Ширин» достонида у бундай дейди:

Темурхон наслидан султон Улугбек,
Ки олам кўрмади султон онингдек.
Анинг абпойи жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биридин айламас ёд.
Ва лек ул илм сори топти чун даст.
Кўзи олинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш — зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки андин ёзди «Зижи Кўрагоний».
Қиёматга декинча аҳли айём,
Ёзурлар онинг аҳкомидин аҳком.

Улугбекнинг яна бир замондоши Саккокий унинг илму камолотини мана бу мисраларда баён этган:

Арастолис ва Афлотун ва Битлимус ва Жоллиус,
Али Сино ва Файлақус, Арасту ва Абу Маъшар,
Риёзи ҳашт ва ҳикмат расад иксир ва Иқлидус,
Бадийи ва саноийи сенингтеқ билмоди анлар.
Фалак йиллар керак сайр этса ва келтурса илқингга
Менингтеқ шоири турк ва сенингтеқ шох донони.

Яна бошқа жойда ўқиймиз:

Салотин дунёда кўп келдию кетти, сенингдек бир,
Фалакнинг гар тили бўлса ойитсунқим қачон келган.

Қандай улуг ва тўғри гаплар. Подшоҳларни бир ёққа қўйиб турайлик, олимлар ҳам кўп ўтган. Ўтган-ку, лекин Улугбекдек буюклик чўққисига кўтарила олганлари камдан-кам.

Ўша замонда ўтган яна бир улуг зот — машҳур муаррих Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) Улугбек хусусан ҳандаса (геометрия) илмида тенги йўқ олим бўлганлигини айтади:

Чун Улугбек мирзо дар илми ҳандаса,
Натовон ёфт дар ҳазорон мадраса.

Яъни:

Ҳандаса илмида Улугбек мирзодек олимни,
Минглаб мадрасадан ҳам излаб топмассан.

Дарҳақиқат, шундай. Лекин риёзиёт (математика). илми нуҷум (астрономия) фаиларида ҳам бемонанд эди у. Улуғбек тарих илмида ҳам арзигудек ёдгорлик қолдирди. Хуллас, Улуғбек подшоҳ бўлиб эмас, балки Мовароуннахрнинг илм-фани ва маданияти тараққиёти тарихига қўшган улкан шахсий улуши билан, бебаҳо асарлари билан, илм-фан ва маданият намоёндаларига қилган ҳомийлиги ва уларга раҳнамо бўлгани билан тарихда абадий қолди.

Улуғбекнинг номи ва асарлари мамлакатимиздагина эмас, балки бутун дунёга машхур. Уни XVI асрдан бери Европада ҳам, Осиёда ҳам, Америкада ҳам яхши танишади.

«Яхши одам икки умр кўради», деган ҳикмат бор. Улуғбекнинг ҳам, Урания ўз қаноти остига олган бошқа мунажжимларнинг ҳам ҳаётдан кўз юмишганига кўп вақт бўлди — 300—500 йил вақт кечди. Шунга қарамай, улар ҳамон кўп тилларда ва қалбларда барҳаёт. Улар битган асарлар авайлаб асралмоқда, синчиклаб ўрганилмоқда. Одамлар ҳамон уларнинг илм чашмасидан баҳраманд. Имон комилки, уларнинг келажак авлодга ҳам нафи тегади. Модомики шундай экан, улар ўлмаган — тирик, ҳаммаша биз билан бирга.

Алишер Навоий ҳазратларининг мана бу сатрларига эътибор беринг-а:

Бу гулшан ичра йўқдур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур қолса яхшилик била от.

Мирзо Улуғбек ўзидан яхши от қолдирди...

Улуғбек ва унинг илмий фаолияти ҳақида ёзилган асарлар бир талай. Уларнинг илмийлари ҳам бор, бадийлари ҳам анча-мунча. Олимнинг илмий ва ижтимоий-сиёсий фаолияти айниқса Совет Иттифоқида кўп ўрганилди. Мен бу ерда В. В. Бартольд, В. Л. Вяткин, В. А. Шишкин, Т. Н. Қориниёзов, Ғ. Жалолов, Н. И. Леонов ва ушбу сатрлар муаллифининг китоблари ва мақолаларини назарда тутаётиман. Европа ва Америка олимларидан Жоел Гривс, Томас Хайд, Э. Б. Нобл, Л. А. Седийо, К. Наллино, Э. С. Кеннеди ва Майсларнинг бу борадаги катта хизматларини ҳам эътироф этиш зарур. Улуғбек ҳақида озми-кўпми бадий асарлар ҳам яратилди. Глеб Голубевнинг «Улуғбек» қиссаси, Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедияси, Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи шулар жумласидандир.

Бундан «Улугбекнинг ҳаёти ҳам, илмий фаолияти ҳам тўла ўрганиб бўлинди», деган хулосага келмаслик лозим. Илмда бирор масалани ҳеч ким ва ҳеч қачон бир галдаёқ узил-кесил ечмаган, ечолмайди ҳам, чунки ҳар қандай илмий кузатув тадқиқотчи илмининг даражаси, унинг назарий ва амалий савиясига, маълумот берувчи манбаининг қанчалик тўлалиғи, сифати ва сонига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам юз фоиз тўла, мукамал ва тамоман хатодан холи китобнинг топилиши маҳол. Қолаверса, Улугбек ва унинг замонаси ҳақида, у бош бўлган Самарқанд илмий марказининг фаолияти ҳақида ҳали айтиладиган гаплар кўп.

Мухтарам китобхонга тақдим қилинаётган ушбу арзимас китобимиз беназир инсон ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш йўлидаги бир уриниш, холос.

Китоб асосан XV—XVI асрларга дахлдор манбалар, хусусан Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-бахрайн», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро», Ҳўсайн ибн Али Воиз ал-Кошифийнинг «Рашахоту айн ул-ҳаёт», Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий», Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнинг «Тарихи Абулхайрхоний», шунингдек Улугбекнинг «Зижи жадиди Кўрагоний», «Тарихи арбаъ улус», Али Қушчининг «Шарҳ тажрид ал-калом» рисоалари, шунингдек, Лутфий, Навоий, Бобур ва бошқа олимларнинг асарларига таянган ҳолда ёзилди.

ТАШВИШЛАРГА ТЎЛА БОЛАЛИК

Ҳижрий 796 йилнинг раби ул-аввал (мелодий 1394 йил январь) ойдан бери совуқнинг шиддатига қарамай жаҳонгир Темурнинг катта қўшини Жазира вилоятининг мустаҳкам шаҳарларидан Мординни чор тарафдан қаттиқ исканжага олиб турарди. Бу шаҳар баланд бир тоғнинг тепасида жойлашган бўлиб, унинг ўртасида ал-Боз (Лочин) деган яна битта мустаҳкам қалъа ҳам бор эди. Қалъа ҳимоячилари ўзларини устувор тутиб, босқинчиларнинг деярли ҳар куни эрта тонгдан то қош қорайгунча кетма-кет қилиб турган хужумларига дош берар, мўру малахдай ёпирилиб келган душманни қалъа деворларидан туриб тошбўрон ва тирбўрон қилиб, уларга катта талафот етказардилар. Темурнинг манжаниқлари ва нафтандозларнинг зарбидан, ўткир шибаларнинг аччиғи тишидан қалъа ичидагилар ҳам қийналган, кўп одамларидан ажралгандилар. Ана шундай кунлардан бирида, айни жангу жадал авжига минган бир пайтда, қалъа рўпарасидаги қояда жангни кузатиб турган Амир Темурга даҳшатли хабар олиб келдилар. Жаҳонгирнинг кўмак учун Форсдан қўшин билан келаётган иккинчи ўгли мирзо Умаршайх Диёрбақр йўлида тор бир дара ичида ногаҳон ўқ тегиб ҳалок бўлибди. Воқеа бундай кечган: Умаршайх ана шу дара ичида илон изига ўхшаш сўкмоқ йўлдан келаётиб кичик бир қалъа рўпарасидан чиқиб қолади. Қалъа Ахрамуту деб аталаркан. Умаршайх ўша қалъани томоша қилмоқчи бўлиб, катта бир қоятош тепасига кўтарилади. Шу пайт қалъа буржида пайт пойлаб ўтирган бир курд мерган уни аниқ нишонга олади... Бу хабарни эшитиб Темурнинг қаҳр-ғазаби минг чандон ошди, қўшунот ва тумонот бошлиқларини чақиртириб нима бўлса ҳам қалъа-

ни тезроқ забт этиш, уни ер билан яксон қилиш, қалъа ичидаги бирор тирик жонни омон қолдирмасликни буюрди:
— Мордин ҳам, ал-Боз ҳам шу бугундин қолмай забт этилсун, онинг ичида не бўлса барчаси ёндирулсун, халқи қатли ом қилинсун!

Ўша куни Темурнинг аскарлари жон олиб-жон бериб уришдилар, лекин қалъа ўша куни ҳам олинмади. Раби ус-соний (Февраль) ҳамда жумада ул-аввалнинг (март) ярми ҳам шу тариқа кечди. Билмадик қамал яна қанча вақт давом этаркан, яна ҳар иккала тарафдан қанчадан-қанча йигитнинг ёстуғи қуриркан. Нима бўлса ҳам Темур бу қайсар қалъани олиши ва ер билан яксон қилиши муқаррар эди. Лекин қутилмаганда, жумаъ куни (1394 йил 17 апрель) эрталаб Султониядан, Темурнинг мухтарам ва нуфузли хотини Сароймулк хоним ҳузуридан чопар келиб амирзода Шоҳрух ўғиллик, жаҳонгир Темур эса неваралик бўлганини хабар қилди. Бу — мирзо Улугбекнинг таваллуди ҳақидаги хушхабар эди. Бўлажак буюк олим ҳижрий 796 йил жумади ул-аввал оғининг 19 куни (1394 йил 23 март) дунёга келганди. Темур бу хушхабарни гурур ва ҳотамлик билан қарши олди: чопарга бош-оёқ сарупо, бир сипар олтин суюнчи берди. Яна, ўша муборак таваллуднинг шукронаси учун Мордин халқининг жони ва молидан кечди, лекин яхшилик билан таслим бўлишдан бўйин товлаган амир Исони ҳокимиятдан четлатиб, шаҳар ва вилоятни унинг иниси Султон Солиҳнинг инон-ихтиёрига топширди. Унга Ол-тамга босилган ёрлик ҳам берди. Ўша кечаси қалъа теварагида гулханлар ёқиلىб, катта тўю томошалар бошланди. Подшоҳ чодирига йиғилган уламо, фузало, вазирлар ва лашкарбошилар соҳибқиронни янги туғилган меҳмон билан қутладилар, ҳар ким ҳолига яраша пешкашлар қилди. Темур ҳам уларни, ўз навбатида, қамматбаҳо саруполар билан сийлади. Мажлис охирида Темур тўпланганларга мурожаат этди:

— Мухтарам зотлар подшолик бўстонининг янги ниҳолига не исмни муносиб кўрурлар?

Аҳли мажлис бирор исмни тилга олишга журъат қилолмади. Ҳамманинг кўзи соҳибқиронга тикилди, чунки невараларига исмни кўпинча унинг ўзи қўярди. Бу сафар ҳам шундай бўлди.

— Неварамнинг муборак исми Муҳаммад Тороғой бўлгай.

Темур болага ўз отасининг исмини қўйди, лекин у

кўпроқ Улуғбек номи билан машҳур бўлди. Тахаллусни ҳам Темурнинг ўзи қўйган эди.

Улуғбек онаси Гавҳаршодбегим ва катта оналари Сароймулк хоним, Тўқал хоним, Чўлпон Малик оға ва уғруқ билан уч ой чамаси Султонияда истиқомат қилди. Темур бўлса шу вақт ичида Ширвон ва Арманистон устига қўшин тортди. Кўп ўтмай, 796 йилнинг ражаб ойида (1394 йил май ойида), Темур шаҳзодалар ва хотинларини ҳам Арманистонга чақиртириб олди... Шу-шу чақалоқни бешикда бир йил чамаси лашкар кетидан Арманистон ва Закавказье йўлларида олиб юрдилар. Темурнинг бундан кўзлаган мақсади бор эди-да, ахир. У набираларини гўдаклигидан ўзига ўхшаган ҳарбий киши қилиб тарбиялаш мақсадида эди. Шунинг учун ҳам уларни гўдаклигидан суягини жангу жадалларда чиниқтирмоқчи бўлди. Темур саройида ҳукм сурган бу тартибдан бир қадар нимжон туғилган Улуғбек ҳам четда қолмади. 797 йил жумада ул-аввал ойининг 7 куни (1395 йил 28 февраль) Темур хотинлари ва набираларини Шохрухга қўшиб Самарқандга жўнатди, ўзи эса тамом қўшини билан Олтин Ўрда хони Тўхтамишга (1378—1395) қарши уруш очди... Улуғбек уч йил Самарқандда турди. У кўпинча катта онаси Сароймулк хонимнинг назорати остида шаҳарнинг жанубий тарафида жойлашган ва хонимга тегишли бўлган Боғи чинорда истиқомат қилди...

1398 йилнинг баҳорида Темур яна урушга отланди. Бу гал у Ҳиндистон устига қўшин тортди. Улуғбекнинг тинчлиги ва ҳаловати яна бузилди. Темур уни Сароймулк хоним билан узоқ Ҳиндистон юришига бирга олиб кетди. Ўшанда Улуғбек бобосининг ёнида Жайхун узра кемалардан, уларни бир-бирига занжирлаб қурилган кўприкдан ўтди. Ўшанда у Балх ва Бадахшоннинг бир талай шаҳар ва қишлоқларини томоша қилишга муяссар бўлди. У Хулм, Арҳанг сарой, Самангон ва Андаробда бўлди. Хулмда турган кунларининг бирида қушбегилар шаҳарчанинг кун чиқиш тарафидаги Шамар тоғларида, ўша тарафдаги кўриқхонада катта ов маросимини уюштирдилар. Темур хос овчилари билан чор атрофи бутазор адирликнинг қоқ ўртасида жойлашган баланд қоя тепасида ўрнашди. Овчиларга эргашиб Улуғбек ҳам шу ерга келган эди, бобосининг ёнида турди. У ҳам жангчи сингари совут кийган, елкасига ўзига яраша қилиб ясалган чочий камон, белига қизил чармдан тикилган садоқ ва мурассаъ ханжар осиб олган эди. Жирға чор атрофдан сурон солиб

жониворларни Темур турган ерга қувиб келди, мерганлар эса уларни беаёв отдилар. Уша куни кўп оху, каркидон, қулон отилди. Овчилардан бири арслон боласини тириклайин тутиб олган экан, уни подшоҳ турган ерга олиб келиб қозиққа боғлади. Овчи Темурнинг нуфузли амирларидан Шоҳмаликнинг тўнгич ўгли Шоҳсаидбек экан.

— Арзимас тухфамизни қабул этгайсиз, мирзом,— у Улугбекка икки букилиб тазим қилди.

Улугбек елкасидан камонини олди, садокдан бир ўк олиб камонга жойлади ва арслонга қараб ўқталди. Арслон ириллаб ўзидан тўрт-беш қадам нарида турган мирзога ташланди, бўйнидаги арқон узилишига бир баҳя қолди, қозиқ ҳам дош бермади. Улугбекнинг ёнгинасида турган овчи эпчиллик қилиб оёғи билан арқонни босиб қолмаганида бу ёғи нима бўлишини ким биларди, дейсиз. Бола қаттиқ қўрқиб кетган эди, ўзини шиддат билан орқага отди ва йиқилиб тушди. Қўрқувданми, ёки қаттиқ йиқилганиданми, у йиглаб-юборди.

— Йўқот бунингни бадбахт! Боланинг ўтакасини ёрдинг-ку!

Темур тўғрисида қўл қовуштирганча титраётган овчига ўқрайди. Овчи суюкли амирлардан Шоҳмаликнинг ўгли бўлмаганда унинг ҳоли нима кечишини билиш қийин эмасди. Темур овчининг елкасига икки қамчи туширди. Шундай қилиб Шамар қўриқхонасидаги ов Улугбек хотирасида бир умрга қолди...

Уша йили Темур рамазон ойининг охиригача (1398 йил июнь ойи) Андаробда турди, унинг катта қўшини жаҳонгирга тиз чўкишдан бўйин товлаган ва Сулаймон тоғларида истиқомат қилиб турган афгон қабилалари, мамлакатнинг шарқий сарҳадида яшовчи катурлар ва сиёхпушларни итоатга келтириш, уларнинг юртарини талон-тарож қилиш билан машғул бўлди.

Зулхижжа ойининг биринчи куни (1398 йил 15 август) Темур қўшини билан Кобул марғузориغا келиб тушди. Сафарни давом эттириш олдидан Олтин Ўрда хукмдорлари Темур Қутлуг (1395—1401) ва Идику ўзбакнинг (1352—1419) элчиларини қабул қилди. Эртаси (зулхижжа ойининг 10 куни — 1398 йил 24 августда) Улугбекни Сароймулк хонимга қўшиб, элчилар карвони билан Самарқандга қайтарди. Темурнинг Ҳиндистон юриши тарихини ёзган Ғиёсиддин Алининг сўзларига қараганда, Темур Ҳиндистон иқлим шароити шаҳзода саломатлигига путур

етказиши эҳтимолидан чўчиб шундай қилган экан...

Темур Ҳиндистонни фатҳ этиб беҳисоб ўлжа, минг-минг асир билан қайтди. 801 йилнинг 21 ражабиди (1399 йил 29 март) у Жайхун устига солинган кўприкдан ўтиб Термизга келиб тушди. Бу ерда уни шаҳарнинг сайидлари, кўзга кўринган уламою фузалоси ҳамда ақобирлари зўр тантана билан кутиб олдилар. Кутувчилар орасида соҳибқироннинг хотинлари Сароймулк хоним, Тўқал хоним, Туман ога ва эндигина беш баҳорни кўрган мирзо Улуғбек ҳам бор эди. Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, соҳибқиронни кутиб олувчилар ўша куни кўприк устида Темур ва унинг ўнг ва сўл қўлида келаётган Халил Султон билан мирзо Султон Ҳусайннинг бошларидан шу қадар кўп дурру жавоҳир ва олтин тангалар сочдиларки, ундан Жайхун суви тўлиб-тошиб, Вуми кўринмай кетди. Бу маросимни зўр диққат билан кузатиб турган Улуғбекнинг қалбида аллақандай туйғу — хавасми, истакми, шу билан бирга бобосининг ёнида тўла гурур ва сурур билан келаётган мирзоларга нисбатан ҳасадми уйғонди. Бобосининг шон-шухратини илгари ҳам кўрган, лекин Халил Султон билан Султон Ҳусайнни шу зўр тантана қаҳрамони сифатида биринчи бор кўриб туриши эди.

«Нечун мен аларнинг ўрнида, йўқса қаторида эмас-мен?» — деган ўйда Улуғбек болалигидан, жуда секин ўсаётганлигидан афсус қилди.

Темур ва султонларнинг орқасидан кишанланган асирлар, ўлжа олинган ва тўқсон фил, юзлаб от ва туяларга ортилган тансиқ матолар олиб ўтилди...

Орадан кўп вақт ўтмади. Ҳижрий 802 йил муҳаррам ойининг 8 куни (1399 йил 10 октябрь) Темур яна ҳарбий юришга отланди. Бу сафар у Туркия султони Боязид Йилдирим (1389—1402) ва Миср ҳукмдори Носириддин Фаражга (1399—1412) қарши отланди. Бу юриш «Темурнинг Эрон ва Кичик Осиёга қилган етти йиллик ҳарбий юриши» (1399—1404) номи билан тарихга кирган. Ўшанда Убулистон, Халаб, Хумс ва Димишқ Темур қўшинлари тарафидан ишғол қилинди.

804 йил зулҳижжа ойининг 10 куни (1402 йил 9 июль) Анқара ёнида ўрта асрнинг энг қудратли икки ҳукмдори: Темур билан Боязид Йилдирим ўртасида мисли кўрилмаган катта уруш бўлди. Жангда Боязид қўшини маҳв этилди, унинг ўзи эса асир олинди. Ана шу йиллари Улуғбек бошқа мирзолар: Иброҳим султон, Муҳаммад

Жаҳонгир, Ижил, Бойсунқур, Суюрғатмиш, Саид Ваққос, катта оналари: Сароймулк хоним, Туман ога, Чўлпон Малик ога билан угруқда бўлди ва Темур қайси манзилни: Авникми, Арзирумми, Султониями, Табризми, Қорабоғми, Фирузқуҳми, ихтиёр қилса, улар ҳам ўша ерни ватан тутдилар.

Хўш, бундай шароитда — тиним билмай юртма-юрт, шаҳарма-шаҳар кўчиб юрилган бир шароитда Улуғбекнинг ўқиши қандай бўлди? Унинг бошланғич маълумотни олиш жараёни қандай кечди? Афсуски, тарихий китобларда бу ҳақда маълумот сақланмаган. Лекин бир нарса маълум. Улуғбекка 1498 йилдан бошлаб Темур қиссахонининг жияни Ҳамза ибн Али бириктириб қўйилди. У Улуғбекдан ўн икки ёш катта, саводи чиққан ва кўп нарсаларни ўқиб олган йигит эди. Ўрта асрлардан қолган китобларда баъзи тартиблар баён қилинган. Шулардан бири шаҳзодалар ва хонзодалар билиши зарур бўлган «Сулук ул-мулук» («Подшоҳларга қўлланма») китобидир. Ана шу тоифадаги китобларда келтирилган маълумотларга қараганда, подшоҳлар, хонлар ва йирик феодалларнинг саройида амалдаги русумга биноан шаҳзода, хонзода ва бекзодалар тарбияси ёшлигиданоқ «уларни муҳофазат қилиш, аҳволини кузатиб бориш юқори оstonалик ва давлат нишонлик» амирларнинг қўлига топширилган. Улардан бири оталиқ деб аталган. Оталиқлар, ишончли бир тарихий китобда ёзилишича, «тўла умидворлик билан шаҳзодаларнинг хизматида ғайрат кўрсатиб, ҳамisha хайрхоҳлик ва хизматкорлик камарини белларига боғлаб... уларни тарбиялаш аҳдини қўлдан бермаганлар». Ўша кезларда Улуғбекка оталиқ қилиб туркларнинг билкут қабиласидан чиққан йирик амир Шоҳмалик тайинланди. Шаҳзодалар, хонзодалар ва бекзодалар умуман тўрт-беш ёшидан бошлаб ўқиш ва ёзишни ўрганганлар, уларга махсус биркитилган қиссахонлар ўзлари эшитган ва билган нарсалардан, рубъи маскуннинг ажойиботлари ва ғаройиботларидан сўзлаб, уларнинг зеҳни ва хотирасини пешлаганлар. Қиссахонлар биринчи муаллим вазифасини ўтаганлар. Улуғбекнинг биринчи муаллими юқорида номини тилга олганимиз кейинча Шайх Озарий (1382—1462) номи билан шуҳрат топган Ҳамза ибн Али бўлган. У Амир Темур қиссахонининг жияни, Байҳақ сарбадорларининг етакчиларидан Али ибн Тусийнинг ўгли эди. Шайх Озарий болалигидан тоғасининг тарбиясида бўлиб, ундан қиссахонлик ҳунарини касб этади.

Ана шу Ҳамза ибн Али бирмунча йил Улугбек билан бирга бўлди ва унга қиссахонлик қилди.

Шаҳзодалар савод чиқарганларидан кейин «ғўзалликлар ва латифаларни нақл этувчи» қаламдан фойдаланиш ўрнига «сувдек нақшлик ханжар ва олов сочувчи қилични ишлатиш, найзабозлик ва камондан ўқ отиш санъатини ўрганганлар, чунки «чаққонлик билан бел боғлаб, олам очувчи шамшир ишга туширилмаса, билиш мумкинки, мамлакат қалам воситасида муҳофазат этилмайди». Бундан ташқари, шаҳзода, хонзода ва бекзодалар от чолиш, чавгон ўйнашни ҳам ўрганганлар. Шундан кейин, «Сулуқ ул-мулуқ»ларда яна айтилишича, бўлажак ҳукмдор давлатни идора қилиш санъати — турли лавозим эгаларини тайинлаш, солиқ тўплани, руҳонийлар, мансабдорлар ҳамда бошқа юртлардан келган элчиларни қабул қилиш, хайру садақа бериш каби тартиб-қоидалар бўйича кўникма эгаллаган.

Шубҳасиз, Улугбек ҳам подшолар, хонлар ва бекларнинг болалари учун мажбурий бўлган мана шундай мактабни ўтаган, албатта...

Кейинги йиллари қўлга киритилган зафарлар, айниқса Ҳиндистоннинг фатҳ этилиши ва Туркия султони Боязидга берилган қаттиқ зарба Амир Темурни ҳовлиқтириб қўйди. Кексайгани ва бетоблигига қарамай (у Ҳиндистон юришидан касалланиб қайтган эди), яна бошқа мамлакатларни забт этиш пайига тушди. Бу гал Хитойни мўлжалга олди. Темур аслида бу юришни 1398 йилга режалаштирган эди. Шу мақсадда у 1397 йилдан бошлаб давлатнинг шарқи-шимолий сарҳадида, хусусан Қошғар билан Хитойга олиб борадиган йўл устида, масалан Ашпара ва Иссиққўл теварагида истехкомлар ҳам қурдирган эди. Лекин, Қундуз, Бағлон, Қобул, Ғазни, Қандаҳор ва уларга қарашли ерларга ҳоким этиб қўйилган набираси Пирмуҳаммад Жаҳонгир билиб-билмасдан Темурнинг режасини бузиб қўйди. Пирмуҳаммад Жаҳонгир ўша йили эрта баҳорда бобосига тақлид қилиб катта қўшин тўплаб янги-янги ўлкаларни забт этиш тараддудига тушди. У бу гал Ҳиндистон томонга қўшин тортди. Йўл-йўлакай Сулаймон тоғларида истиқомат қилиб турган афгон қабилаларини талади, сўнг Синд дарёсидан ўтиб Уча шаҳрини эгаллади, Мултонни қуршовга олди. Лекин унинг Ҳиндистон ҳукмдори Султон Маҳмудхонга (1393—1413) кучи етмас, охири вой бўлиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам Темур бебош набираси қилиб қўйган ишдан

хабар топиши ҳамона Хитой юришини орқага суриб Хиндистонга қараб от суришга мажбур бўлди.

Темур Хитойга юриш режасини 1399 йили ҳам амалга оширолмади. Бунга Фарбий Эрон, Ироқ ва Озарбайжонга ҳоким қилиб қўйилган учинчи ўғил Мироншоҳ баҳона-сабаб бўлди. У давлат ишларини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, айшу ишратга муккасидан кетди. Қолаверса, Туркиянинг ҳарбий ва сиёсий қудрати борган сари ортиб бораётган эди. Боязид 1386 йилдан кейин Сербия ва Булгорияни босиб олди, Венгрияга ҳам таҳдид сола бошлади. Византия ҳамда Европанинг йирик давлатлари, хусусан Франция билан Англия бундан ташвишга тушдилар. Уларнинг элчилари бирин-кетин Темур ҳузурда пайдо бўлдилар. Византия императори Мануэль Палеолог (1391—1425), Франция қироли Карл VI (1380—1422) ва Англия подшоси Генрих IV (1399—1413), Византия ва Генуя ҳукмдорлари турли йўллар билан Темурни Туркияга қарши гиж-гижлай бошладилар. Бусиз ҳам Боязид қандай кучлигини Темур яхши биларди. Боязид Йилдирим Темур давлати учун ҳам хатарли эди. Ана шу сабабларга кўра, Темур Хитойга юришни 1399 йили ҳам бошлолмади. Бу орада Боязид ўртадан кўтариб ташланди, Туркиянинг ҳарбий-сиёсий қудрати заифлашди. Энди Темур давлати таркибига кирган Фарбий Эрон, Озарбайжон ва Кавказ хавфдан ҳоли бўлди.

Темур етти йиллик урушдан қайтиб келиши биланоқ Хитой юришига тайёрланди. У бу ҳарбий юришнинг тамом режасини икки-чикирларигача дастлаб 807 йилнинг муҳаррам ойида (1404 йилнинг июль ойи) мўътабар хотинларидан Туман огага қарашли Боғи беҳишда бир ҳафта чамаси бир оз тоби қочиб ётиб қолганда, кейин Боғи чинорда суюкли набираси мирзо Улуғбек билан турган вақтларида бир карра калласида пиширди. Уша кунлари, айниқса касали зўрайган вақтларда, тожу тахт тақдирини ҳам кўп ўйлади. Бир чети Рум, иккинчи тарафи Қошғар билан туташ улкан давлатни кимнинг инон-ихтиёрида қолдириш хусусида кўп ташвиш тортди. Тўрт ўғилдан иккитаси отадан аввал ҳаётдан кўз юмган: тўнғич ўғил Жаҳонгир мирзо 1376 йили йигирма ёшида ўз ажали билан вафот топди, иккинчиси Умаршайх мирзо бўлса 1394 йилнинг январь ойида Рум уруши вақтида йўлда ҳалок бўлди. Тирик қолганлари орасида эса Темур ўзига муносиб ворис топмади. Мироншоҳ (1366 йили тугилган) отасига ўхшаб жасур ва бешафқат одам эди,

масалан у 1389 йили зиёфат чоғида бир вақтлар Хирот вилоятига ҳукмдор бўлган картлар сулоласининг (1381 йили Темур томонидан битилган) сўнги намоёндаси Пирмухаммадни дастурхон устида шартта чоғиб ташлади. Эртаси куни Темур уни қистовга олганда қаттиқ маст бўлганлигини баҳона қилиб кўрсатди. Кенжа ўғил Шоҳрух ўқимишли ва вазмин одам эди, лекин ҳарбий ишга кўп ҳам рағбати йўқ эди. У ўта тақводор бўлиб, сурайн ихлоси кунига юз марта ўқимасдан ётмас эди. Соҳибқироннинг йигирма невараси бор эди. Булардан фақат Муҳаммад Султон, Халил Султон ва мирзо Улугбекни кўпроқ суярди. Муҳаммад Султон ақлли, мулоҳазали ва дадил йигит эди. У бобосининг деярли ҳамма ҳарбий юришларида иштирок этиб, ўзини жангда кўрсатган. Афсуски у Рум юриши вақтида 805 йил шаъбон ойининг 18 куни (1403 йил 13 март) Қораҳисор ёнида касал бўлиб вафот этди. Мироншоҳнинг беш ўғли орасида Халил Султон (1384 йили туғилган) бошқача эди. У ҳам бобосининг ҳарбий юришларида фаол қатнашиб, мардлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган. У айниқса Султон Маҳмудхон билан Дехли остонасида 801 йил раби ус-соний ойининг 7 куни (1598 йил 18 ноябрь) бўлган урушда тadbикорлиги ва ташаббускорлигини намоён қилди. У ўша жангда Темурнинг жияни амирзода Султон Хусайн, амир Жаҳоншоҳ, Шайх Арслон ва Гиёсуддин тархонлар билан кўшиннинг жавонгорига бошчилик қилди. Ҳали жанг бошланмасдан тасодифан илгари асло кўрилмаган ҳодиса юз берди. Ҳинд ҳукмдори Султон Маҳмудхон ўз ихтиёридаги бир юз йигирма нафар урушга ўргатилган филни бирваракайига жангга туширди. Кўп урушларни кўриб чиниққан филлар ҳайқириб олдинга ташландилар ва Темур кўшинининг Пирмухаммад Жаҳонгир билан Султоншоҳ бошқариб турган баронгори олдида саф тортиб турган пиёда аскарларни топтаб ташладилар. Темур ҳам, амирлар ҳам, лашкар ҳам авваллари бунақа аҳволга дучор бўлмаган эдилар. Қисқаси ҳаммани ваҳима ва кўрқув босди. Кўпчилик турган ўрнини ташлаб боши оғган тарафга қоча бошлади. Аҳвол яна бир неча дақиқа шу тариқа кечгудай бўлса, урушнинг тақдири, балки курашларда елкаси ерга тегмай келаётган жаҳонгирнинг не-не умидлар билан қилган бу юриши нима билан тамом бўлишини билиш қийин эмас эди. Лекин бирдан оёқ остидан чиқиб қолган шармандалиқдан Темурни ўша Халил Султоннинг ақлу фаросати ва дадиллиги билан қилган

харакати асраб қолди. У кўшини орқасидаги эҳтиёт қиём-ларини илгарига ташлади, угруқ қошидаги барча молу туя-ни шитоб билан ҳайдатиб келди ва ҳар бирининг устига хасу хашак боғлатиб ўт қалатиб юборди. Ўт азобига чи-долмаган жониворлар бўкирганича олдинга, филлар устига ташландилар. Бувақасини ҳеч кўрмаган филлар ўтга айла-ниб келаётган от ва туяларга дош беролмадилар ва орқага қараб қоча бошладилар. Энди филларнинг оёғи остида Султон Маҳмудхоннинг пиёда аскарини қолди. Халил Султон ўз кўшинини билан ёниб бораётган моллар ва туялар ке-тидан иштилоб, филлар сафини ёриб ўтди ва Султон Маҳмудхоннинг баронгорига ташланди. Темурнинг бошқа кўшинлари бундан руҳланиб ҳужумга ўтдилар...

Қисқаси кун бўйи узлуксиз давом этган уруш Те-мур кўшинининг тўла зафарини билан тугади. Султон Маҳ-мудхоннинг ўн минг кишидан иборат отлик ва йигирма минг кишилик пиёда аскарини тўла мағлубиятга учради. Жуда кўп одам асир олинди, ўлжанинг ҳад-ҳисоби йўқ эди. Тирик қолган тўқсон фил ҳам ўлжага тушди... Халил Султон Темурнинг етти йиллик урушида ҳам кўп жанг-ларда ўзини кўрсатди. Шунинг учун ҳам кейинги вақт-ларда жаҳонгирнинг бу неварасига эътибори ва меҳр-мухаббати беҳад ошди. Уни тоғу тахтга муносиб кўриб қолди. Сарой аҳли орасида ҳам, кўшинда ҳам Халил Султоннинг порлоқ келажаги хусусида очиқ-ошқора гапи-радиганлар кўпайди. Лекин тақдир бошқача ҳукм ўқиди. Уни илгари Темурнинг жияни амрзода Алининг қизин Жаҳон Султон бегимга уйлантириб қўйган эдилар. Султон қонуний хотини бўла туриб амир Хожки Сайфуддиннинг чўриси соҳибжамол Шодимулкни ёқтириб қолди ва уни хожасидан тортиб олиб яширинча шикоҳига ўтказди. Те-мур буни эшитиб дарғазаб бўлди, ясовулбошини ча-қиртириб «шаҳзодани қойда бўлса ҳам тутуб келтирилсеун ва маҳди улё Баён ога тургон қасерга қамаб қоюлсеун, беҳаё Шодимулкни эрса гуломлардин бирига хотин қилиб бериб юборилсеун». — деб буюрди. Халил Султон маҳбу-басини билан дўстларидан бирининг чорбоғига яширинган эди, кўп қидирдилар, лекин тополмадилар. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, Сароймулк хоним билан Тўқал хоним амир Шохмалик ва Шайх Нуриддинни ўртага қўйиб шаҳ-зодани жазодан қутқариб қолишди. Амирлар соҳибқирон-нинг кайфияти дурустроқ пайтнинг пойлаб унинг кўпчилиги юмшатишга эришдилар. Темур ўзбошимча набирасининг гуноҳидан ўтди-ю, лекин уни валиаҳд қилиш ниятидан қайтди.

Балким валиахдликка Улугбек муносибдир? Тўғри, Темур ўткир зеҳни, ақлу фаросати билан бошқалардан ажралиб турган бу набирасини жондан севарди, уни кўнчилик олдида «Кўзимнинг нури, салтанатимнинг умидли ниҳоли», деб эркатларди. Лекин, бахтга қарши Улугбек мирзо позик бўлиб ўсди, бунинг устига кўн вақтини китоб мутолаа қилиш билан ўтказар, давлат ишларига рағбати йўқроқ кўринар эди. «Бу китоб жинниси охири девони олийга ҳам мушый бўлолмас деб кўрқамен»,— деди Темур бир куни Шохмаликка уни топиб келиш учун юборилган хизматкор шаҳзоданинг кутубхонада эканлиги ҳақида хабар етказгандан кейин.

Энди валиахдликка бирдан-бир номзод Пирмуҳаммад Жаҳонгир эди, чунки у биринчидан бошқалардан ёш жиҳатдан катта. Ўша вақтда у йигирма тўққизга кирганди. Иккинчидан эса унинг давлатни бошқаришда тажрибаси ҳам бор. Пирмуҳаммад Жаҳонгир бир вақтлар Маҳмуд Ғазнавийга (998—1030) тегишли улкан мамлакатни идора қилишдек мушкул вазифани анчадан бери уддалаб келаётган эди. Шунинг учун ҳам соҳибқирон уни валиахд қилишни кўнглидан ўтказиб қўйди.

Хитой сафари арафасида Темур Кониғилда, Ҳиндистонга юриш бошлашдан аввал, 1397 йили, Тўқал хонимга атаб қурдирган Боғи дилкушода, катта тўю томошо ва қурултой ўтказишга қарор қилди. Тўйга Мироншоҳ, Шохрух ҳамда Умаршайх мирзонинг ўғли Мирзо Искандардан бошқа барча шаҳзодалар, нўёнлар, доруғалар, калонтарлар, аҳли савдо; Бердибек, Ҳудайдод Хусайний, Додмалик, Пирмуҳаммад Тогой Буқо, Шохмалик, шайх Нуриддин, Саодат Темиртош сингари нуфузли амирлар чақирилди. Тўйга Ифранж (Испания), Хитой, Ҳиндистон, Рум, Зобулистон, Ироқ, Шом (Сурия), Миер, Олтин Ўрда, Сақлаб (Россия) ва бошқа мамлакатларнинг Самарқандга келган элчилари ҳам таклиф этилди. Тўю томошалар 807 йил раби ул-аввал ойининг биринчи куни (1404 йилнинг 7 сентябрь куни) бошланиб қирқ кун давом этди. Тўй охирида Шохрухнинг фарзандлари Улугбек билан Иброҳим Султон, Мироншоҳнинг ўғли Ижил мирзо, Умаршайхнинг ўғиллари Сиди Аҳмад билан Пирмуҳаммад, шулар қатори Мирзо Бойқаро ҳам уйлантириб қўйилди. Улугбекка марҳум Муҳаммад Султоннинг қизи Ўғай бегимни олиб бердилар.

Кониғилдаги тўю томошалар поёнига етгач, Темур шаҳарга қайтди ва Сароймулк хонимнинг жомеъ мас-

жидида тўхтаб Хитойга қилинадиган юриш ҳақида махфий кенгаш ўтказди. Кенгашда бу катта юриш икир-чикиригача муҳокама қилинди. Шундан кейин Темур улус амирлари ва доругаларга бетўхтов эл-юртларига бориб лашкар тўплаш, қурол ва аслаҳа, от-улов ҳамда бир ойга етадиган озиқ-овқат жамғаришни буюрди. Умумий сафарбарлик ҳақида битилган фармонлар билан тевақатрофга жарчилар ва тавочилар жўнаб кетишди. Шундан кейин шахзодалар, амирлар ва ҳукмфармолар мавқеъ ва мансабларига яраша қимматбаҳо сарунолар, мурассаъ шамшир ва ханжарлар, тилло ва кумуш камар, мурассаъ эгар-жабдуқ урилган аргумоқлар, нақдиналар билан сийланиб, юртларига қайтишга ижозат олдилар. Ўша йилида Улугбек билан Иброҳим Султонга улус инъом қилинди. Улугбекка Сайрам, Янги, Ашпара ва Жете, Иброҳим Султонга эса Андижон, Ахсикат, Тароз, Қошғар ва Хўтан вилоятлари тегди. Лекин, бу вилоятларнинг баъзи бирлари масалан Мўғулистон билан Қошғар ўша вақтларда ҳали Темур давлати таркибига кирмас эди. Уларни мана шу бўлажак ҳарбий юриш вақтида забт этиш мўлжалланганди.

Темур ўша куни хорижий мамлакатлардан келган элчиларни ҳам қабул қилиб, уларни ҳам анвойи инъомлар билан сийлади, қўлларига олий ҳукмдорларига аталган совға-саломлар ҳамда умуман дўстона руҳда битилган мактубларни ҳам тутқазиб ва ўз элчисини ҳам қўшиб, юртларига кетишларига ижозат берди. Лекин, Хитой элчилари Анъ Чжидао билан Го-Цзинни тутиб қолди. Темур ва унинг яқинлари қанчалик сир тутмасинлар, бари бир катта урушга, Хитой устига юришга зўр ҳозирлик кўрилаётганини пайқаш қийин эмасди. Буни Хитой элчилари ҳам сезишган, албатта. Темур буни ҳисобга олмасдан иложи йўқ эди...

Темурнинг кенгаш ва қабул маросимларида катта хотипларидан бошқа, ўғиллари ва набиралари ҳам қатнашардилар. Масалан, ҳижрий 806 (1403) йилдан бери Самарқандда меҳмон бўлиб турган зот — Испания қироли Генрих Шнинг (1379—1406) элчиси Рью Гонсалес де-Клавихо 1404 йил ёз кунларининг бирида Боғи дилкушодаги қабул маросимида ҳам, Сароймулк хоним жомеъ масжидида ўтган қабул маросимида ҳам тўрт нафар ёш шахзода иштирок этганини айтади. Клавихо Боғи дилкушода ўтган қабул маросимини бундай ҳикоя қилади: «Эшик оғалар бизни икки тарафи гулзор, устига қизил

қум сепилган йўлқадан боғнинг қоқ ўртасида жойлашган қасрга қараб етаклаб бордилар. Қасрга яқинлашганимизда унинг олдида турли-туман рангда товланиб турган фаввора ва унинг ёнгинасидаги барваста чинор тагидаги тевараги мрамр панижарали катта супада адрас тўшак устида, парёстикқа ёнбошлаб ётган Темурга кўзимиз тушди. Эгнида зарбоф ятак, бошида лаъл ва дурру жавоҳирлар қадалган тоқия... Шу ерда бизни — мени ва Темурнинг биз келмасдан бурун Кастилияга юборган элчисини қоровуллар тўхтатишди. Сарой беги подшоҳга аталган совғасаломимизни шу ерда қўлимиздан олди. Шундан кейин эшикога имо-ишора билан бизни олдинга бошлади. Супага ўн-ўн икки қадам қолганда, йўлканинг икки тарафида жойлашган қатор суналар рўпарасида қоровуллар бизни яна тўхтатишди. Аста атрофга кўз ташладим. Супаларда тўрт нафар ёш шаҳзода ўлтирган экан. Эшикога бизни улардан ёш жиҳатдан каттароғининг олдига етаклаб борди. Кейин билсам бу Темурнинг жияни экан. Биз унга икки букилиб салом бердик. Супаларда ўлтирган бошқа шаҳзодаларга ҳам шу тариқа таъзим бажо келтирдик. Булар — Темурнинг набиралари экан. Шаҳзодалар супадан тушиб қўлимиздаги мактубни олдилар ва подшоҳнинг олдига элтиб қўйдилар...» Хўш, элчини қарши олган бу шаҳзодалар асли ким бўлди экан? Дарҳақиқат, эски китобларда Темур ўтказган қабул маросимларида унинг катта хотинлари ва набиралари ҳам иштирок этгани айтиладию, лекин кўпинча уларнинг номлари келтирилмайди. Менимча, бу ердаги шаҳзодаларнинг каттаси амирзода Султон Ҳусайн, қолганлари эса Улугбек, Иброҳим Султон, Муҳаммад Султоннинг ўғли Жаҳонгир мирзо эканлиги шубҳасиз. Уша вақтда Улугбек билан Иброҳим Султон ўн ёшда, Жаҳонгир мирзо эса саккиз ёшда эди. Шунга қарамай, Темур уларга бошқалардан кўра кўпроқ илтифот кўрсатар ва ҳамиша ёнида бирга олиб юрарди.

Сароймулк хоним жомеъ масжидида ўтказилган кенгашдан кейин Темур арк ичида жойлашган ва Кўксарой деб шуҳрат топган тўрт қаватли мустаҳкам ва маҳобатли қасрга кўчиб ўтди. Деворлари тўқ кўк мрамр билан қоплаган бу қаср Амир Темур замонида ҳам, унинг ворислари даврида ҳам муҳим давлат аҳамиятига эга бўлган жой сифатида хизмат қилди. Унда давлатнинг бош хазинаси ва қурхона жойлашган эди. Кўксарой давлатнинг махсус қамоқхонаси ҳам ҳисобланарди ва унга кўпроқ давлат жиноятчиси деб топилган маҳбуслар қа-

малар ва ўша ерда қатл этилардилар. Қасрнинг яна бир қанотида подшоҳнинг хос қорхоналари жойлашган бўлиб, бу ерда қилнч, найза, ўқ, совут, жиба, тура, зирех, ҳафтон, табарзин ва баргуствон сингари қуроллар ясаларди. Амир Темур дастлаб қурол-аслаҳа омборларини бирма-бир кўздан кечирди, сўнг қўрбошига бўлажак ҳарбий юриш муносабати билан керакли фармойишларни берди...

Ўша йили (1404—1405) куз ҳам, қиш ҳам анча қаттиқ келди. Ноябрь ойининг бошларида Темур амир Бурундукни чақиртириб, Шохрухия, Тошкент, Ясси ва Сабронга тўпланган лашкарнинг умумий сонини аниқлаш, уларнинг қандай қуролланганлиги, уғруққа тўпланган от-улов ҳамда озиқ-овқатни тафтиш қилишни буюрди. Амир Бурундук кўли остидаги ҳисобчилар ва лашкарнавислар билан бу ишни ой охиригача поёнига етказди. Ҳисоб-китобдан Мовароуннахр, Туркистон, Хоразм, Балх, Бадахшон, Хуросон, Сеистон, Мозандарон, Рум ҳамда Эрон заминидан кўчирма қилинган қора тоторлар билан кўшилиб, 200минг суворий ва пиёда аскар, бир неча минг харвор ғалла, етарли қурол-аслаҳа, ҳар бир суворийга икки бошдан от жамланганини маълум қилди. Лекин, ҳар бир сипоҳий ўзи билан бирга олиб келган озиқ-овқат ва улуфа фақат ўн кунга етарди, холос. Қолганини ўша вақтдаги тартиб-қоидага кўра, кўшин қишлаш учун тўхтаган ерига теварак-атрофдаги жойлардан тўплаб келинарди. Аҳолидан лашкар аҳтиёжи учун ундириладиган бу фавқулодда солиқ тоғор деб аталарди. Озиқ-овқат ва ем-хашакнинг қолган қисмини юриш давомида йўл устидаги узоқ-яқин юртларни талаш йўли билан тўпланарди. Бу тартиб-йўсин юртовул (юрт овлаш) деб аталарди. Йўл-йўлакай вақти-вақти билан ўтказиладиган овнинг аҳамияти ҳам катта эди. Ов ҳам ўзига хос кўрик бўларди, ҳам маълум миқдорда озиқ-овқат жамғариб олишга ёрдам берарди.

Кўксаройда ўтказилган ҳарбий кенгашда Хитойга юришни 1405 йилнинг баҳорида бошлашга қарор қилинди. Ўшанда ҳар бир қўшунот, тумонот, ҳазоражот ва садажотнинг юриш вақтидаги ўрни ҳам аниқланиб, қишлоғ жойлар тайин қилинди. Амирзода Халил Султон билан амирзода Аҳмад, баранғор амирларидан Худайдод Хусайний, Шамсиддин Аббос ва бошқалар билан Шохрухия, Тошкент ва Сайрамда, амирзода Султон Хусайн жавонғорнинг бир қисми билан Ясси ва Сабронда, Темурнинг ўзи неваралари Улуғбек, Иброҳим Султон, Жаҳонгир мир-

зо ва амирлардан Бердибек, Шоҳмалик, Шайх Нуриддин, Сарибуга ва хожа Юсуфлар билан Оқсулотда қишлайдиган бўлишди...

Ниҳоят юриш фурсати етиб келди. 807 йил жумади ул-аввал ойининг 23 паникшапба куни (1404 йил 27 ноябрь) мунажжими хос мавлоно Бадриддин соҳибқироннинг амри билан зоижа тузиб сафар вақтини белгилади. 28 ноябрь куни эрта билан Самарқанддан чиқдилар ва Оқсулотга — қишлов манзили сари юзландилар. Қорабулоқ, Илон ўти ва Томлиқ орқали Оқсулотга келиб тушдилар. Темур режага кўра қишнинг бир қисмини шу манзилда ўтказишга қарор қилди. Эртаси куни «Қўшунотнинг барангор ва жавонгорига тайин этилгон шаҳзодалар ўз ўринларини эгалласунлар, амирлар қўшунот, туманот, ҳазаражот ва садажот аҳволидин воқиф бўлиб турсунлар», деган фармони олий эълон қилинди. Фармонга биноан Халил Султон Тошкентга, амирзода Султон Ҳусайн Саброн ва Ясси тарафга жўнаб кетдилар.

Темур Оқсулотда эллик кун турди. Улуғбек, Иброҳим Султон ва Жаҳонгир мирзо ҳам боболари билан бирга шу ерда бўлдилар. Одатда кирчиллама қиш кезлари катталар бўш вақтини қору совуқдан қочиб пана жойларда, ўчоқ ёки гулхан теварагида ўтказсалар, болалар бунинг аксини қилишади. Улар паға-паға ёғиб турган қор ва совуқнинг ачитиб туришига парво қилишмайди. Кун бўйи кўча-кўйда ўйин билан овора бўлишади. Бироқ Оқсулотда Темур ва хотин-халаждан бошқа ҳамма бирон юмуш билан банд бўлди. Шаҳзодалар ҳам ишсиз қолишмади. Масалан, мирзо Улуғбек теварак-атрофдан олий ўрдуга бетўхтов келиб турган озиқ-овқат, кийим-кечак, уруш аслаҳалари ортилган араваларни, пода-пода от ва кўй-молни ҳисоб-китоб қилиш, уларнинг маълум қисмини соҳибқироннинг кўрсатмаси билан қанотларда турган шаҳзодалар ва лашкарга жўнатиш ишларида амир Бурундук барлосга қарашиб турди, бўш вақтларида китоб ўқиди, одатдагидек бобосининг хос мунажжими мавлоно Бадриддин билан баъзап кечалари, қор тиниб осмон ёришган пайтларда, совуқнинг шиддатига қарамай, ўзлари тушган Оқсулот беги уйининг томига чиқиб юлдузларнинг ўрни ва ҳаракатини кузатарди...

Икки-уч йил бўлдики, Улуғбек билан мавлоно Бадриддин жуда дўстлашиб қолишди. Мавлоно Улуғбекка ҳисоб ва тақвимдан дарс берарди. Самарқандда бўлган кезларида мавлоно Бадриддин бир куни шаҳзодани под-

шоҳнинг Кўксаройдаги хос кутубхонасига бошлаб борди. Катта хитойи хон устига уюлган китобларни диққат билан кўздан кечириб ўтирган китобдор мавлоно Ориф оёқ шарпасини эшитиб китобдан кўзини олди ва шаҳзода билан унинг муаллимини таниб, сапчиб ўрнидан турди ва икки кўлини кўксига қўйиб, салом берди.

— Марҳабо жаноблар, марҳабо! Қадамларига ҳасонат! — Китобдор «қайси тарафдин шамол учирди?» дегандай мавлоно Бадриддинга маъноли қараб қўйди.

— Шаҳзода бирлан бамаслаҳат сизни зиёрат қилмоқчи бўлдик, мавлоно.

— Қуллуқ. Қани, тўрга марҳамат.

Китобдор меҳмонларни хон атрофига таклиф этди. Фотиҳа ўқилгач, ҳол-аҳвол суриштиришди, сўнг мавлоно Ориф меҳмонларга яқин орада кўчирилган мана шу хон устида турган китоблар ҳақида сўйлаб берди.

— Ушбу махтутот малик уш-шуаро Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» си эрур. Они узоғи йили Пирмуҳаммад Жаҳонگیر жаноблари Ғазнидин юборгон нусхадин кўчирилгон.

Китобдор қўлёмани мавлоно Бадриддинга узатди, у китобнинг бошидан ва охиридан бир-икки варагини кўздан кечирган бўлди-да, сўнг уни Улугбекнинг олдига қўйди. Улугбек ажойиб хаттот, мусаввир, наққош ва саҳофнинг нозик диди ва олтин қўллари билан яратилган бу китобни зўр иштиёқ ва ҳавас билан узоқ томоша қилди. Китобнинг қора чармдан ишланган муқовасига ҳам нафис босма нақшлар солинган экан, варақларидан эса кўз узиб бўлмас эди. Нафис шойи қозға сал майдароқ чиройли настаълик хати билан битилган эди. Шеърлар тилла ва ҳаворанг бўёқлар билан тўрт қатор қилиб чизилган устунлар орасига жойлаштирилган, чети олтин ва зангори чизиқлар билан ўралган, сарлавҳалари қизил ва ложувард сиёҳ билан ёзилган... Китобдор мирзога муқоваси саҳтиён қизил теридан ишланган яна бир китобни ҳам келтириб кўрсатди. Унинг нақши, безаклари «Шоҳнома» никидан ҳам бадиъароқ эди. Улугбек унинг ҳар бир варагини диққат билан бирма-бир синчиклаб қараб чиқди. Мавлоно Бадриддин билан китобдор боланинг хаёлини бўлиб юбормаслик учун то у китобдан кўзини олмагунга қадар ган қўшмай сукут сақлаб ўтирдилар.

— Қалай, мирзом, махтутотлар сизга маъқулми? —

китобдор тавозеъ ва меҳрибонлик билан Улуғбекка назар ташлади.

— Маъқул, тақсир. Аммо бундоқ зўр ва ажиб китобларни ёзгон одам бирон кўринадургонроқ ерга ўз исмини ёзиб қўймабдур-да.

Мавлоно Бадриддин билан китобдор бир-бирларига маъноли қараб олишди. Улар боладаги тажрибасизликдан ажабланмадилар, албатта, балки унинг шу ёшдан туриб кўп нарсаларни билиб олишга бўлган иштиёқидан, синчковлигидан таажжубландилар. Китобдор «шогирдларининг истиқболи зўр-ку», дегандай қилиб мавлоно Бадриддинга астойдил қараб қўйди. Кейин китобларни мирзо Улуғбекка қисқа қилиб тушунтирди.

— Дастлабки кўргонингиз, мирзом, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» си эрур, кейингиси эрса озарларнинг улуғ шоирларидин Низомий Ганжавий жанобларининг қаламларига мансубдир.— Китобдор Улуғбек мирзога қўл қовуштириб таъзим қилди ва унинг янги фармойишини кутди. Шу тариқа ҳар иккаларни ҳам нима дейишларини билмай бир неча дақиқа туриб қолдилар. Жимликни мавлоно Бадриддин бузди.

— Мирзо жанобларининг риёзиёт ва илми нужумга ҳам рағбатлари кўндур. Шундоғ китоблардин яна бўлса кўрсатсалар.

Китобдор нариги хонага кириб кетди ва ҳаял ўтмай уч-тўрт китобни дасталаб кўтариб чиқди, хон устидаги китобларни бир четга суриб, уларни Улуғбекнинг олдига қўйди. Лекин бу китоблар Улуғбекда қизиқиш уйғотмади, чамаси. Безаксиз, фақат матн орасида у ер-бу ерида қандайдир чизиқлар ва белгилар ёзилган китобларни бир зумда қараб чиқди ва китоблар тахини текислаб яна китобдорга тикилди.

— Мана бу китоб,— деди мавлоно Ориф китоблардан бирини қўлига олиб,— бундин, валлаху аълам, тахминан олти юз йил муқаддам ал-Фарғоний тарафидин битилгон «Китоб фи жавомеъ илм ан-нужум ва усул ал-ҳаракат ас-самовия» («Юлдузлар ҳақидаги илм билан осмон ёритгичлари ҳаракатининг асосини (бир-бирига) қўшувчи китоб») дир. Юлдузлар ва осмон ёритгичларининг ҳаракатини ўргатғувчи фойдали китоб.

Бошқа китобларнинг маънисини қисқа тарзда мавлоно Бадриддиннинг ўзи тушунтирди.

— Мана буниси эрса Аҳмад ибн Абдулло Марвозийнинг «Зияж ас-сағир»и, буниси мавлоно Носириддин

Тусийнинг «Зижи жадиди элхоний» китобидур.

Улугбек бу китобни устозининг қўлидан даст юлиб олди ва кўзларига суртди. У бу китобни илгари кўрмаган бўлса ҳам бир вақтлар Мароғада бўлганда бобосининг қиссахони Носириддин Тусий ва унинг расадхонаси ҳақида айтиб берган ҳикояси эсига тушди.

— Тангри таоло насиб этса биз ҳам Самарқанди фирдавсмонанда ўшандоқ расадхона қурурмиз.

Мавлоно Бадриддин ҳам, китобдор ҳам боладаги бу ишонч ва қатъиятдан аввал таажжубландилар, кейин унга таҳсин ўқидилар.

— Илоҳим мирзоим мурод-мақсадларига етгайлар, омин! — Мавлоно Бадриддин қўлини дуога очди. Китобдор билан Улугбек ҳам қўл кўтардилар.

Китобдор боладаги илмга зўр ҳавас ва иштиёқни пайқаб кутубхонада сандал дарахтидан ясалган ва қатор-қатор қилиб қўйилган сандиқларнинг сиру асрорини унга очди. Ҳақиқатан ҳам Темурнинг кутубхонаси жуда бой эди. Унда барча фанларга: илоҳиёт, ҳадис, тарих, жуғрофия, фалсафа, фикҳ, тибб, фалакиёт, риёзиёт ва бошқа фанларга оид китоблар сақланарди. Шу-шу Улугбек китобдор Ориф ҳузурига тез-тез келадиган бўлиб қолди. Кейинги бир йил ичида у бобосининг бой кутубхонасидан чиқмай қўйди. Улугбек Хоразмий, Бузжандий ва Носириддин Тусийнинг китоблари билан мавлоно Бадриддиннинг ёрдамида ўша вақтлардаёқ танишиб олди. Беруний билан Умар Хайёмнинг китобларини Хитой юришига ўзи билан бирга олиб кетди. Оқсулот ва Ўтрорда турган кезлари «Зижи Маликшоҳий»ни бир оз мутолаа қилди-ю лекин Берунийга вақти етишмади...

Осмон ҳали жади буржидан оғмаган, совуқ бўш келмасдан тамом мавжудоту махлуқотни қақшатиб турарди. Деярли ҳар куни қор ёғарди. Шунга қарамай, Темур жумади ул-охирнинг 21 куни Оқсулотдан кўчиб Ўтрор сари юзланди. Оқсулотдан Узун отага, ундан Суткандга, у ердан Қамаршо отага бордилар ва, ниҳоят, Султоншайх ва Зарнуқни босиб ўтиб, Сайхуннинг сўл қирғоғига чиқиб олдилар. Бир неча кундан бери совуқ ўчакишгандай яна ҳам зўрайиб, қор тиним билмай ёғарди. Баъзи одамларнинг қўл-оёғини совуқ олди, чорполарнинг анчаси йўлда ҳалок бўлди. Шу қишда Сайхуннинг сатҳи ҳам дурустгина яхлади. Олдиндан юборилган гажарчилар тафтишу текширишлардан кейин яхнинг қалинлиги икки-

уч газга етганлигини аниқладилар. Бу, албатта, одамлар, от-арава ва чорполарни Сайхундай дарёйи азимнинг нариги соҳилига олиб ўтишдек мушкул ишни бирмунча енгиллаштирди. Қисқаси ўша қишда қавс бошидан то хутнинг охиригача Жайхундан ҳам, Сайхундан ҳам одамлар ва карвон ях устидан қатнади. Олий ўрду ях устига ташланган наमत ва гиламлар устидан ўтди. Дарёнинг ўнг соҳилида Амир Темур ва унинг ҳамроҳларини Ўтрор ҳокими Бердибек бошлиқ шаҳар аъёнлари, шунингдек Ясси ҳокими Арслонхожа тархон ва Туркистоннинг кўзга кўринган машойихлари ва зодагонлари катта совға-саломлар билан қарши олишди. 807 йил ражаб ойининг 12 куни, чоршанбада (1405 йил 13 январь) улар Бердибекнинг қасрига келиб тушдилар. Ўша куни Бердибек олий мартабали меҳмонлар шарафига катта тўй ўтказди. Бердибек ва Ўтрор ҳамда Туркистон амирлари соҳибқирон ва шахзодаларнинг бошидан халта-халта нисор сочдилар, уларнинг елкасига заррин чопонлар ташладилар, наслдор отлар ва бошқа камёб нарсаларни инъом қилдилар.

Темур Ўтрорда бир ойдин кўпроқ турди, гўлдаги кўшинлари эса Ўтрор теварагидаги қишлоқларда кун кечирдилар. Ўша кунлари лашкар ҳам қийналди, раиятга ҳам осон бўлмади. Айниқса лашкар тушган қишлоқларнинг халқи кўпроқ қийналди. Ахир кўп сонли лашкарга кўноқ бериш, уни от-улови билан боқишнинг ўзи бўлармиди.

Темур бирин-кетин юборган чопарлар лашкарга бирон қоп ун у ёқда турсин, битта кулча ҳам олиб бормасди. Уларнинг вазифаси фақат Сайрамда аҳвол қанақа, Қулонбоши доvonига тушган қорнинг қалинлиги неча найзага борган, лашкарнинг умумий кайфияти қандайлигини билиб келишдан иборат эди, холос.

Темур бетоблигига қарамай, амирлар ва вазирлар билан тез-тез кенгаш ва йиғинлар ўтказар, яқин орада бошланажак ҳарбий сафар билан боғлиқ бўлган масалаларни қайта-қайта муҳокамага ташлар эди. Кенгашлардан баъзиларида Темурнинг ўз одамларидан бошқа Чингизхон авлодидан бўлган ўғлонлар, масалан, Жўчихоннинг авлоди Тоштемир ўғлон, Тўхтамишхоннинг ўғли Чехра ўғлон, Ўқтой қоонинг авлоди Тойзи ўғлон ва унинг қариндоши Гадойхон ҳам иштирок қилардилар. Улар одатда Улуғбек, Иброҳим Султон ва Муҳаммад Жаҳонгир мирзодан кейин соҳибқироннинг сўл қўлидан жой олардилар. Чингизий ўғлонлар ўз қўшини билан Темурнинг

ушбу юришида иштирок қилишга сўз беришган ва жаҳонгирнинг ўзи бош бўлган гулга бириктирилган эди. Ишнинг кўзини билган жаҳонгир катта мақсадни кўзлаб чингизийларни атрофига йиққан ва уларга мулозамат қилаётган эди. Бу билан у ўзини бир вақтлар бутун жаҳонни титратган Чингизхоннинг қонуний вориси қилиб кўрсатмоқчи, бир вақтлар Чингизхон ва унинг авлоди тасарруфида бўлган тамом Мўғулистон, Қошғар ҳамда Хитойга ҳам даъвогар бўлаётган эди...

Лекин, бу сафар улуг жаҳонгирнинг омади чопмади. Унинг Хитойга юриши бошланмасдан барбод бўлди. 807 йил шаъбан ойининг 10 куни (1405 йил 11 февраль) Темур тўсатдан қаттиқ оғриб қолди. Ўша вақтлардан қолган тарихий китобларда унинг хасталик сабаблари, касалининг номи ҳақида очиқ бир нима дейилмаган. Тарихчи Гийёсиддин Али жаҳонгир Ҳиндистон юриши вақтида бетобланиб қолганлиги ва қайтишда уни тахтиравонга солиб кўтариб келганларини айтади. «Зафарнома» муаллифи «соҳибқиронни ўша кезлари кўп касаллик чулғаб олган эди», деб ёзади. Ҳарқалай бу хасталик Темур учун сўнггиси эди. Бунга олий ўрдудагиларнинг кўпчилиги ишонч ҳосил қилганди. Ҳозики замон мавлоно Табризий подшоҳнинг муолажасида кўп тиришди, ҳаракат қилди, лекин нафи бўлмади. Беморнинг аҳволи кун сайин, балки соат сайин оғирлашиб бораверди. Лекин Темур асло ўлишни истамасди. Бир куни у яқин орадаги барча табибларни тўплади, нурсиз кўзларида «не бўлса ҳам мени шу балодан қутқаринг», деган ёлвориш аломатлари намоён бўлди. Лекин, энди унга ҳеч ким ёрдам беролмади. Ўлганнинг устига кўмган бўлиб, табиблар беморни кўриб кетган кечаси, ярим тунда, тасодифми, қонуниятми, Темур ётган хонанинг шипига мўридан ўт туташиб ёнгин чиқди. Беморнинг ёнида мижжа қоқмай ўтирган унинг суюкли кичик хотини Чўлпон Малик дод солиб аҳли саройни оёққа тургизди. Беморни дарҳол бошқа хонага кўчириб олиб ўтиб қўйдилар, ўтни ҳам бир илож қилиб ўчириб олдилар. Лекин ҳамма саросима ва тараддудга тушди, айниқса Темурнинг кайфияти бузилди. Темур шу вақтнинг ўзидаёқ мавлоно Бадриддинни чақиртириб, имошора билан: «Бу не нарсага ишорат?» — деб сўради. Мунажжим аввалда бир қадар ўзини йўқотди, нима деб жавоб қайтаришни билмади. Қадимдан қолган ақидага кўра ҳар одамнинг ўз юлдузи бўлган, юлдузнинг осмондан узилиб тушиши — умрнинг битганлигига ишора. Буни Те-

мур ҳам, мунажжим ҳам яхши биларди. Бу сафар Темур хос мунажжимни шунчаки бир имтиҳон қилган бўлса керак. Мунажжим ўзини қўлга олди ва соҳибқиронни овутишга ҳаракат қилди. «Парвардигори оламнинг карами кенг», деб қўя қолди у. Шу пайт беморнинг оёқ тарафида турган Улугбек мирзо бундан ўзича хулоса чиқарди.

«Жади юлдузи бобом ётган хонанинг томига қулаб тушмадими эркан?» У сарой мунажжимларидан ҳам, бобосининг ўзидан ҳам Темурнинг толе юлдузи мана шу Жади юлдузи эканлигини кўп маротаба эшитган эди...

Бора-бора Темурнинг ўзи ҳам соғайиб кетишига кўзи етмай қолди. Шипга термилиб ётган кезлари бир умр от устида қилич чопиб кечирган бутун ҳаёти кўз ўнгидан бирма-бир ўтди. Мовароуннаҳрда феодалларнинг бош-бошдоқлигига барҳам бериб, эл-юртда тинчлик ўрнатгани ва бу билан косибу деҳқоннинг тинч меҳнат қилишига бир қадар имкон яратгани, хунармандчилик ва савдосотиққа ривож бергани, шаҳарлар ва боғу роғлар барпо қилгани, Мовароуннаҳр билан Озарбайжонда қайта тиклатган шаҳарлари, қазитган каналларини эслаганда бир оз таскин топгандай бўлди. Лекин ўз юртида ҳам, ўзга юртларда ҳам қилган қиргинларини, айниқса Исфаҳон ва Сабзаворда беғуноҳ кесилган бошлардан кўтартирган калламинорларни эслаганда, Деҳли остонасида турган вақтида минг-минг ҳинд асирини ўлимга маҳкум қилгани эсига тушганда баданини титроқ босиб, совуқ терга ботди, қилган ишидан бир қарра пушаймон еди, лекин астойдил тавба қилмади... 15 февраль куни хотинлари, нақиб, қози аскар ва катта амирлари: Бердибек, Сарибуго, Шайх Нуриддин, Шоҳмалик ва хожа Юсуфларни хузурига чақиртириб, сўнгги иродасини эълон қилди:

«Куним битгонга ўхшайдур. Сизларни тангри таоллонинг лутфу марҳаматига тобшурдум. Асло оби дийда қилиб ўлтурманглар, андин не фойда? Э, аттанг. Тамом Эрону Туронни забт этдим, бечораларга озор еткурдим. Онинг учун тангри таоло гуноҳимни кечурсун. Лекин уни раият ва эл-юрт омонлиги учун деб қилдим. Жаҳоннинг этагидан зolimларнинг тааррузлиқ илкени юлуб ташладим, билъакс дунё менга бевафолик қилди, у сизларга ҳам вафо қилмас. Не бўлса ҳам эл-юрт осойишталиги учун деб қилинган ишлар қиёмат куни кечирилур. Улуғ фарзанд Пирмуҳаммад Жаҳонгирни валиаҳд қилдук. Самарқанд тахтинини анго топшурдук. Эмди борчангиз ул

хумоюн тобеълик шахзодага тобеъдурсиэллар, анго тобеълик ва итоткорлик халқасини бўйинга олуб, хизматкорлик камарини белга боқмаганингиз лозимдур. Ҳаммавақт, ҳар жойда у билан бир тану бир жон бўлуңглар».

Шу гапларни айтиб, у бир неча дақиқа сукутга кетди, сўнг яна ўзига келиб бошқа амирлар ва вазирларни ҳам чақиртиришни буюрди:

— Менинг васиятларимга, содиқмуз, деб қасам ичинглар.

Соҳибқироннинг эшитилар-эшитилмас айтган бу гапларини бош тарафида ўтирган Шайх Нуриддин билан Шоҳмаликдан бошқа ҳеч ким эшитмади.

Ҳамма тўплангандан кейин Шайх Нуриддин билан Шоҳмалик ҳаммани тиз чўктириб қасамёд қилдирди. Дуо ва фотиҳадан кейин йиғилганлар ўрнидан туришди. Лекин, ҳамма чиқиб кетди-ю, Шайх Нуриддин билан Шоҳмалик нимагадир остонада бир неча дақиқа туриб қолдилар, сўнг ўгирилиб беморга бир назар ташладилар, кейин ташқарига чиқдилар. Темур уларнинг бошқалардан сир тутган бирон гаъи борлигини пайқади ва оёқ тарафида турган Улугбекка: «Аларни қайтариб кел!» — деб имо-ишора қилди. Лекин Улугбек уқмади. Хаёл қуши унинг эс-хушини аллақаяқларгадир олиб кетган эди. У шу вақтгача ота-она меҳрини билмади, шу ногирон чол билан унинг саҳоватли кампирининг иссиқ бағрида униб-ўсди, вояга етди. Наҳотки энди ундан ажралиб етим бўлиб қолса? Тўғри, унинг туққан ота-онаси бор, улар ҳали ҳаёт. Онаси Гавҳаршод бегимни Улугбек бор-йўғи икки ой эмган, холос. Шўҳратпараст, соҳибжамол онасини Улугбек яхши туслайди. Лекин дилда Сароймулк хоним билан эди... Улугбек яқин орада юз бериши мумкин бўлган фожиани пайқаб, чуқур ўй-хаёлга ботган эди. Шаҳзоданинг хаёлини Сароймулк хоним бузди:

— Улугжон, сизни бобонгиз чорлайдурлар. Шайх Нуриддин бирлан отакангизни айтуб келинг.

Улугбек ўзига келди, бобоси билан унинг бош тарафида ўлтирган катта онасига қўл қовуштириб салом берди, сўнг ташқарига чоғиб чиқди. Кўп ўтмай тилга олинган амирлар кириб келишди. Темур уларни: «Ўлтиринглар!» — деб имо-ишора қилди, сўнг бўғиқ овоз билан сўради: «Тақсирларимнинг яна не сўзлари бор?»

Амирлар бир-бирига қараб олишди, сўнг Шоҳмалик тавозе билан арз қилди:

— Халил Султон билан Султон Ҳусайнларни чақир-

тирсақмикан, аъло ҳазрат? Валиаҳд борасидаги гапларни алар ҳам подшойи оламнинг муборак оғизларидан ўзлари эшитсалар.

— Вақт ўтди, аммо Шоҳрухни бир кўргум бор эрди.

Темур кўзларини юмиб олди. Маълумки, Қонигилдаги таптаналар арафасида Бердибек, Шайх Нуриддин ва Шоҳ-малик Газнидан Пирмуҳаммад Жаҳонгирни ва Хуросондан Шоҳрухни ҳам қурултойга чақиртиришни таклиф қилганларида, Темур Пирмуҳаммаднинг келишига розилик бердию, аммо Шоҳрухни чақиртиришни маъқул кўрмаган эди. Ҳанда у: «Ироқ бирлаи Озарбайжоннинг тинчлиги Шоҳрухнинг Хуросонда бўлишлигини тақозо этадур», деб қўя қолган эди.

16 февраль куни эрталаб амирлар, имом, нақиб, қози аскар ва аҳли сарой соҳибқироннинг ҳузурига одатдаги саломга кирдилар. Лекин бугун, бахтга қарши, у тамом тилдан қолганди. Фотиҳа ўқилгандан кейин ҳамма имомга эргашиб подшони узундан-узоқ дуо қилди. Соҳибқирон қандайдир тушкун бир кайфиятда тўпланганларнинг ҳаммасини бирма-бир кўздан кечирди, сўнг нималарнидир шивирлай бошлади. У нималарнидир айтмоқчи бўлди, муддаосини ҳеч ким уқмаганини фаҳмлаб чап қўлини сал кўтариб, олдин-кейин аввал кўрсатгич, сўнг ўрта бармоғини ёзди... Саломдан чиқишгач, айвонда бу ҳолни ҳар ким ўз билганича таъбирламоқчи бўлди, Лекин, илми зўр, мартабаси улугроқ зотлар оғиз очишга улгурмай, Темур саройида «Вотвот мунажжим» ёки Ерқиндик номи билан таниқли айғоқчилар бошлиги Ҳифзулло ўзича бидирлаб кетди:

— Подшойи олам, Рустами достон, Искандари соний, соҳибқирони муаззам Амир Темур Кўрагон жаноби олийлари у дунёю бу дунёга ҳукмфармодурлар. Шу бондан ул жанобнинг зоти шарифлари у дунёю бу дунё боқийдир. Муборак икки бармоқларини ёзиб кўрсатгонлари шунга ишорадур.

Имом ҳам, бошқалар ҳам соҳибқироннинг бу имо-ишорасининг асл маънисини яхши англаган бўлсалар ҳам бор гапни айтишдан бир оз чўчидилар. Улар айғоқчидан ҳадиксирадидилар. Шу сабабдан «Вотвот мунажжим»нинг таъбирини бош иргаб шунчаки тасдиқлаб қўя қолдилар...

Мирзо Улугбек калласи катта, қўллари тиззасидан бир қарич пастга тушиб турадиган олақўз майиб-майрик бу одамни ёқтирмас эди. Уни илгарилар ҳам бир неча

бор кўрганди. Ҳамма тарқалгандан кейин устози мавлоно Бадриддиндан унинг асли ва насл-насабини суриштирди. Мавлоно Бадриддин бошда ўзини гапдан олиб қочди, лекин бари бир бўлмади. Шаҳзода оёқ тираб туриб олди. Шундан кейин «Вотвот мунажжим» ҳақида эшитган-билганларини қисқа қилиб сўзлаб берди:

— Ул зотнинг асли ва наслу насабини аниқ билмайдурмен. Баъзилар они марвлик десалар, бошқа бировлар Мултондин деб айтадурлар. Локин қавми жўғийлардин ва чайқовчи табаасидин эркандур. Бир вақтлар Хири ҳукмдори карт подшоҳзодаларидан Пирмуҳаммаднинг хизматида бўлгон эркан. Пирмуҳаммад асир олинув Самарқандга олиб келинғоч, чақимчилик қилиб, онинг ҳақида баъзи бўҳтон гапларни Мироншоҳга еткизув, Пирмуҳаммаднинг ўлимига сабабчи бўлгон эркан. Ушбу ва бошқа хизматларини инобатга олув, мирзо Мироншоҳ они ўзи бирлан Табризга олиб кетгон ва бош айғоқчилик вазифасига таъйин қилгон эркандурлар. Бора-бора ул зот Мироншоҳга ҳам хиёнат қилув, онинг устидан соҳибқирони муаззамга маълумотлар юбориб тургон эркан. Мироншоҳ ҳокимиятдин четлатилгон йили (1399) улуг бобонгиз «Вотвот мунажжим»ни кўп йиллик хизматларини қадрлаб, ўзларига бош айғоқчи қилув олгон эрканлар.

— Бўйи бир қаричлигиндин Вотвот аталиши маъқул ушбу еркиндикнинг, локин онинг мунажжим аталиши не боисдин?

Мавлоно Бадриддин бунинг маънисини ҳам шогирдига тушунтирди:

— Ул зотнинг «Вотвот мунажжим» аталишига сабаб шулким, аслида илми нуҷумга доҳиллиғи бўлмаса-да, бир оз ром очишни ўрганиб олув мунажжимларнинг ишига ҳам бурнини суқиб юриши туфайлидандур.

Мавлоно зукко ва синчков шогирдига яна бир қизиқ воқеани ҳам сўзлаб берди:

— Бундин валлоҳи аълам тахминан юз йил муқаддам Убайд Зоконий отлиг киши ўтгон эркандур. Ул зот катта шоир ва соҳиби илм эркандурлар. Шоҳ Абу Исҳоқнинг ҳукмронлиги замонида Шерозда тахсил қилгон эрканлар. Айтишларича, Убайд Зоконий Форс ҳукмдори бўлмиш ўшал Абу Исҳоқнинг отига маоний ҳамда баён илмига мансуб бир рисола битгон эркандурлар. Они тақдим этмоқ ниятида саройга борса, эшикога они саройга киритмабдур, дебдурким, «саройга масхарабоз жаноблари

ташриф буюргонлар, подшоҳ айни шу пайтда онинг бирлан суҳбат қуриб ултирубдурлар». Эшикоғанинг сўзларини эшитуб, Убайд Зоқоний дебдурлар: «Наҳотки масҳарабозлиқ бирлангина султонга яқинлашмоқ муяссар ўлса? Масҳарабозлар мақбулу фозиллар хилватда хор-зор эрканда? Шундоқ бўлгоч подшоҳ ҳузурига яна бориш машаққатининг не зарурати бор?!» Ушандин кейин Убайд Зоқоний шоҳ Абу Исҳоқнинг мажлисларига бормаи кўйгон эрканлар...

Мирзо Улуғбек бу тагдор гапнинг маънисига етди шекилли, қошларини чимриб мавлоно Бадриддинга ўқрайди.

— Узр, мирзом, улуғ бобонгиз масҳарабозлар бирлан суҳбат қилмайдурлар, алардин ҳазар қиладурлар, локин...

— Нима локин? — Улуғбек устозининг гапини шартта кесди.

— Локин айғоқчиларнинг хизматидин фойдаланадурлар, чунки аларсиз салтанатни идора қилиб бўлмас, дўсту душман аҳволидин бохабар бўлиш мушкул бўлса керак.

Улуғбек бошқа эътироз билдирмади. Мунажжим эса шогирдининг ўйланиб қолганидан фойдаланди ва унга мана бу насиҳатомуз гапни айтди:

— Локин айғоқчилар келтурган маълумотининг тўғри ёки тўғри эрмаслигини англаш бир қадар мушкул, мирзом. Аларнинг гапларини ақл тарозусида тортуб, сўнгра ҳукм чиқармоқ лозимдур...

Уша куни чошгоҳдан то ярим кечагача Темур беҳуш ётди. Хотинлар, шаҳзодалар ва амирларни ваҳима босди. Эртаси куни саҳар пайти у яна бир оз ўзига келди, кўзлари ёришиб, лаблари қимирлаб қолди. У нималарнидир шивирлай бошлади. Атрофида ўтирганлар бутун вужуди билан қулоққа айланиб унинг сўнгги сўзларини илиб олишга интидилар:

— Мамлакат бирлан раиятнинг рифоҳияти хусусида нималар айтилгон бўлса ёдда тутинглар, раият аҳволидин гофил бўлмаглар, шамширни маҳкам тутинглар. Эрону Туронни эҳтиёт қилинглар. Мабодо орангизда ихтилоф чиқиб қолгундек бўлса, оқибати яхши бўлмас.

Темур бир зум оёқ тарафида йиғлаб турган Улуғбек мирзога тикилиб турди, сўнг кўзлари юмилиб, яна ўзидан кетди. Энди ҳамма ундан умидини узди. Сароймулк хонининг имо-ишораси билан мавлоно Убайдулланинг ўгли мавлоно Ҳофиз Байтулло ичкарига чақиртирилди ва унга тиловат буюрилди...

Темур шу бўйи ўзига келмади ва 807 йил шаъбон ойининг 17 куни (1405 йилнинг 18 февralида) шом билан хуфтон оралигида оламдан ўтди.

Темур вафот этгандан кейин у тузган улкан давлат ўзаро феодал кураш, фитна-фасод, исёнлар исканжасида қолди. Марҳумнинг васиятлари васиятлигича қолди. Мурда ҳали совимай туриб, Темурнинг болалари тожу тахт таллашиб бир-бирига қилич кўтардилар.

Бердибек, Шоҳмалик ва Шайх Нуриддин эртаси (1405 йил 19 февраль куни) наҳорликдан кейин Темурнинг хотинлари, Улугбек, Иброҳим Султон ва Муҳаммад Жаҳонгир билан яширин кенгаш ўтказдилар. Ҳозирча юз берган фожиани ошкор қилмаслик, марҳумнинг тобутини барча оғалар, Улугбек ҳамда кичик ёшдаги шахзодалар билан бирга амир хожа Юсуф, Али қавчин мутасаддийлигида, Али Дарвиш шиғовул бошлиқ кўриқчи бўлинма ҳимоясида махфий суратда Самарқандга жўнатиш, Иброҳим Султон ва Ҳалил Султон бошчилигида Хитой устига юришни бошлаб юбориш, тожу тахт масаласини юришдан қайтилгандан кейин Самарқандда қурултой чақириб ҳал қилишга қарор қилинди. Лекин, амалда ҳар ким ўз билганича иш тутди, амирларнинг ичган қасами қасамлигича қолди. Биринчи бўлиб қасамдан Темурнинг яқинлари кечишди. Шайх Нуриддин билан Шоҳмалик ҳам, Темурнинг бевалари ҳам васиятга хилоф равишда ҳокимиятни Шоҳрухга топшириш пайига тушдилар. Шунинг учун ҳам улар Темур вафотини Ҳалил Султондан ҳам, Султон Ҳусайндан ҳам сир тутдилар. Тошкент ва Яссига борган чопарлар шоҳзодаларга гапнинг ростини айтишмади. Фақат соҳибқироннинг оғир бетоб бўлиб қолганини хабар қилдилар, холос. Ҳиротга юборилган Шайх Темур қавчин эса Шоҳрухга бўлган гапни очиқ айтди. Шундан кейин Шоҳрух рамазон ойининг бошида (1405 йил 1 март куни) ўз номига хутба ўқитдириб, пул зарб қилдирди.

«Ойни этак билан ёпиб бўлмас», деганларидай, Темурнинг ўлимини ҳам яшириб бўлмади. Совуқ хабар тез орада Саброн билан Тошкентга ҳам етиб борди. Султон Ҳусайн қўл остидаги қўшинни ташлаб, минг чоғлик сара йигити билан Самарқандга қараб от сурди. Ҳалил Султон ҳам фурсатни қўлдан бермади. Ҳаммадан аввал Самарқанд ҳокими амир Арғуншоҳ билан алоқа ўрнатди. Унинг Самарқандга юборган вакили Арғуншоҳ билан гапни бир жойга қўйиб қайтди. Амир Арғуншоҳ Те-

мурнинг жасади солинган тахтиравондан бошқа бирон зотни шаҳарга киритмаслик ва пойтахтни Халил Султон етиб келгунча эҳтиёт қилиб туришга сўз берди...

Кўп ўтмай Хитойга юришни давом эттириш режаси ҳам чиппакка чиқди. Темур вафотидан бир ҳафта ўтгандан кейин, 1405 йил 24 февраль куни чошгоҳда Иброҳим Султон билан амирлар отланишиб қўшин билан Ўтрордан чиқдилар, лекин ҳаммаси бўлиб бир тош йўл босдилар, холос. Улар Азуж ариғигача бориб, Қулдурма кўприги олдида чодир тикдилар. Лашкар орасида бузилиш юз бермаслиги учун Амир Темурнинг туғи Иброҳим Султоннинг чодирни қуббасига тикиб қўйилди. 19 февраль куни Тошкент билан Сабронга юборилган чопарлардан ҳар учала қўшин — Иброҳим Султон, Халил Султон ҳамда Султон Ҳусайн бошлиқ қўшинлар Чўқлик мавзеида қўшилиши ва у ёғига юришни биргаликда давом этдиражаклари айтиб юборилган эди. Бахтга қарши чопарлар нохуш хабар олиб келдилар: Султон Ҳусайн аллақачон қўшинни ташлаб Самарқандга қараб отланибди ва ҳаммадан илгари тожу тахтни қўлга киритиш пайига тушибди. Марҳум Умаршайх мирзонинг ўғли амирзода Аҳмад билан Худайдод Ҳусайний, амирлардан Едгоршоҳ орлот, Шамсиддин Аббос, Бурундук барлос ва бошқалар билан тил бириктириб, Халил Султонни подшо кўтарибдилар. Бу хабар Иброҳим Султоннинг ёнидаги амирларни довдиратиб қўйди. Охири улар ҳам Иброҳим Султон ҳамроҳлигида орқага қайтишга қарор қилдилар ва Темурнинг Хитой юриши ҳаражатлари учун ўзи билан бирга Ўтрорга олиб келган хазинасини ҳам олиб шитоб тарзда Самарқандга қараб юзландилар. Уларни шу қадар таҳлика босгандики, Сайхундан ўтишаётганда муз ёрилиб кетиб хазина ортилган уч туя сувга гарқ бўлди.

Иброҳим Султон ва унинг амирлари тобут билан бо-раётган оғалар ва мирзоларга (Улуғбек, Муҳаммад Жаҳонгир ва бошқалар) Оқсулотда етиб олдилар, уларга қўшилиб Самарқанд сари юрдилар. Шоҳмаликнинг таклифи билан, ҳар эҳтимолга қарши, жиба ва совутларини кийиб олдилар ва саф тортиб, жанговар тартибда йўлга тушдилар. Қўшиннинг ўнг қанотига амирзода Улуғбек билан амир Шоҳмалик, унинг сўл қанотига Иброҳим Султон ва Шайх Нуриддин бошлиқ этиб тайинландилар...

Амир Аргуншоҳ шаҳарга фақат тобут ортилган тахти равоннигина киритди. Чорраҳа дарвозаси олдида келган

Шоҳмаликка эса Темурнинг сўнгги иродаси билан Ўтрордан юборилган фармони олийни рўкач қилди ва: «Борлиқ шаҳзодалар иттифоқ бўлуб амирзода Пирмуҳаммад Ҳаҳонгирни подшоҳ кўтармагунларича бирон зот қалъага дохил этилмайдур», деб жавоб қилди. Шоҳмалик Алиобод қишлоғига ҳазрати олиялари ва шаҳзодалар ҳузурига қуруқ қайтиб келди ва амир Аргуншоҳ билан бўлган гапларни бирма-бир баён қилди. Сароймулк хоним бир оз саросимага тушди, лекин Аргуншоҳ инсофга келиб қолишига умид боғлади.

— Бир умр тузумизни ичгон бу зотга бирон нарса бўлгондур. Агар они шайтон йўлдан оздиргон бўлса ҳам инсофга келиб қолгай.

Бу гал Чорраҳа дарвозасига Шайх Нуриддин юборилди. Унга ҳам дарвозани очмадилар. Аргуншоҳ у билан девор устида туриб гаплашди. Ҳар иккала амир узоқ бахслашдилар. Шайх Нуриддин уни силаб-сийпаб ҳам кўрди, дўқ-пўписа ҳам қилди, лекин уни тамом кўндиролмади. Аргуншоҳ озгина ён берди, холос.

— Қалъага ҳазрати олияларидин бошқа бирон кимсани киритмайдурмиз, қолгонлар қаён борсалар инон-иштиёрлари ўзларида.

Ҳар ҳолда оз бўлса ҳам ютуқ эди бу. Шайх Нуриддин шу хабар билан Алиободга қайтиб келди. Амирлар ҳазрати олиялари билан қисқа кенгаш ўтказишди. Улуғбек, Иброҳим Султон ва амирлар қўл остидаги аскарлари билан дастлаб Бухорога, у ерда туриш имкони бўлмаса Хуросонга, Шоҳрух мирзо олдига кетадиган бўлишди. Оғалар эса қолганлар билан бирга Самарқандга боришни мўлжаллашди.

5 март куни Улуғбек билан Иброҳим Султон ҳазрати олиялари билан видолашдилар. Улуғбек билан Иброҳим Султон Бухорога, катта оналар эса норасида шаҳзодалар Бойқора, Ижил, Саид Ваққос, Суюрғатмишни олиб ўғруқ билан Самарқандга жўнаб кетдилар.

Бу видолашув айниқса Улуғбекка қаттиқ алам қилди. Бир умр бағрига босиб, иссиқ-совуқдан, замон ҳодисаларидан авайлаб-асраб вояга етказган бу кекса олийҳиммат аёл билан у энди қачон дийдор кўришади? Бу қайта насиб бўлармикан? Бу бевафо дунё уларни яна не кўйларга соларкин? Улуғбек шу хаёлга чўмганча тахтиравон ва ўғруқ то кўздан гойиб бўлгунча кўчанинг қоқ ўртасида қаққайиб турди.

Бухорога етганларича Улуғбек ҳеч ким билан гаплаш-

мади, алам ўтида ёнди. Сароймулк хоним сиймоси кўз ўнгидан кетмади, у билан Самарқандда, айниқса Султония, Қорабоғ, Қазвин, умуман Озарбайжон билан Арманистонда кечган кунлари бирма-бир кўз ўнгидан ўтди. Унинг бу ажойиб юртларда кўрганлари, ўша мамлакатларнинг тарихи, ажойиботу гаройиботи ҳақида эшитганлари бир талай...

Сароймулк хоним неварасидан ҳеч нимани аямасди, айниқса ўзга юртларда бўлганларида унга ҳамма нарсани кўрсатишга ҳаракат қилди. Шу ерда Улуғбекнинг эсига бир воқеа тушди. Воқеа етти йиллик урушнинг учинчи қишини угруқ Марогада ўтказган кезлари содир бўлган эди. Ўша йили Темур Ширвон ва Гуржистон тарафларга бораётиб анча қартайган қиссахонини Марогада қолдириб кетган эди. Бир кун Сароймулк хоним қиссахонни чақиртириб деди:

— Марога обдон кўхна шаҳар эрмиш. Ул шаҳарда ва онинг теварақ-атрофида осори-атиқалар кўп эрмиш. Ҳамза бирлан Улуғжонни олиб бориб аларни томошо қилдириб келсангиз.

Қиссахон Сароймулк хонимга қуллуқ қилди:

— Бош устига, бегимпошша. Улуғжоннинг ўзлари ҳам кечадан бери қистаб қўймайтурурлар.

Қиссахон жияни билан Улуғбекка Мароғанинг осори-атиқаларини, Урмия кўли атрофидаги баъзи тарихий жойларни томоша қилдирди. Марога шаҳри Озарбайжоннинг қадимий пойтахти эди. Шаҳар Чаготу дарёсининг Урмия кўлига қуйилишида жойлашган экан. Шаҳарни шимол тарафдан балавд тоғ ўраб тураркан. Тоғ шаҳарни шимол тарафдан тез-тез эсадиган кучли шамолдан ва бўронлардан асраркан. Бир вақтлар арабларнинг Озарбайжондаги ноибининг қароргоҳи ҳам шу ерда бўлган дейишади. Мўғул ҳукмдорлари Ҳалоқухон, Абақохон ва Ҳозонхонлар ҳам қиш фаслини Марогада ўтказишган...

Шундай қилиб ўша кун қиссахон Улуғбек билан жиянини Урмия кўли атрофида жойлашган қадимий бир қасрга олиб борди. Қаср Озарбайжон халқининг миллий қахрамони Бобакнинг сафдошларидан Муҳаммад ибн Боисга қарашли экан. Қаср тапазулга юз тутган бўлса-да, ҳали анча мустаҳкам, пастки қаватидаги хоналарнинг баъзилари ҳали бус-бутун эди. Қиссахон 816—837 йиллари бу ерларда араб истилочиларига қарши бўлиб ўтган кўз-голон ва унинг афсонавий қахрамони Бобак Ҳасан ўгли ҳақида қизиқарли ҳикоялар сўзлади.

— Ораларидан хоин чиқмағонда келгиндилар қўзғолонни бостирилмас эрдилар. Ушбу биз кўруб тургон қасрнинг соҳиби аввалда Бобакнинг одами эрди, сўнг хоинлик қилди. Хижрий 218 йили ўшал Муҳаммад ибн Боис ва дағи бир неча саркарда Исфахон ёнида бўлгон урушда Бобакни ташлаб араблар тарафиға ўтуб кетдилар. Алар кейинча қўзғолонни буткул бартараф қилишда арабларнинг бошчиси Хайдар ибн Ковусга ҳам кўмаклашибдирлар.

Баҳор бошида қиссахон болаларни ўша атрофдаги Дехи ҳаррақон, Хой, Моранд, Солмас деган шаҳар ва қишлоқларни ҳам томоша қилдирди, бу ерларнинг тарихи билан боғлиқ ажойибу гаройибларни хикоя қилиб берди.

Яна бир куни улар Мароғанинг шимолий тарафидаги баланд тепаликка чиқдилар ва доира шаклида қурилган улкан бинонинг харобаларини тамошо қилдилар. Қиссахон болаларга бинонинг тарихини таърифлади.

— Ушбу мавзеъда бундин тахминан 200 йил муқаддам расадхона бўлгон. Они хижрий 657 йили Ҳалокухоннинг амри билан қургонлар. Расадхонада юздан ортиқ мунажжим собита юлдузлар ва ўзга осмон ёритғичларининг ҳолати ва ҳаракатини кузатгон эрканлар. Бир китобда ўқигоним бор, расадхона ўн нафар мукамал танжим асбоблариға эга бўлгон эркан. Ушбу асбобларни йиғирма минг динорға сотиб олгон эркандурлар. Расадхонанинг бой кутубхонаси ҳам бўлгон. Махтутотларнинг кўпини Бағдод ва Аламутдаги кутубхоналардин келтиргон эрканлар. Мунажжимлар орасида чин-мочинликлар ҳам бўлгон. Алар эронлик ва туронлик мунажжимларга чинийларнинг тақвимини тузишда кўмаклашгон эрканлар.

— Бобо, расадхона не важҳдин ва қачон вайрон бўлгон? — деб Улуғбек қиссахоннинг хикоясини бўлди.

— «Нузхат ул-қулуб» китобининг муаллифи Ҳамдуллоҳ Қазваний хижрий 740 йили они бориб кўргон эркандурлар. Ўшанда ушбу расадхона вайронлиқға юз тутгон эркандур. Ушбуга Султон Абу Саидхон фавт бўлгондин сўнг эл-юртда бошлангон ур-йиқитлар сабаб бўлгон. Яна ўша йиллари тез-тез zilзила ҳам бўлиб тургон эркан. Онинг таъсири ҳам бўлгон, албатта.

Қиссахон Мароға расадхонасининг кашфиётлари, унинг бошлиғи Носириддин Тусий ҳақида яна бир талай қизиқ хикояларни сўзлаб берди.

— Мароға расадхонасида иш олиб борган мунажжим-

ларнинг ўн икки йиллик тафтиш ва кузатишларининг самараси «Зижи жадиди элхоний» отлиқ ажойиб китобдур. Онинг бир нусхаси Самарқандда, бобонгизнинг кутубхонасида сақланадур. Сиз они, мирзом, куни келиб ўқиб қолурсиз...

Улуғбек шу хаёл билан Дабусия қалъасига етиб қолганларини ҳам сезмади. Кечқурун ётиш олдидан ўзига-ўзи тасалли берди:

«Хайр, майли. Тожу тахт энди бизга насиб бўлмас. Балки бу хайрли иш бўлғой? Эмди илм бирлан машгул бўлурмиз. Носириддин Тусий жаноблари подшоҳ бўлмагон, шунча вақт кечса-да, исми боқий бўлиб қолибди-ку!»

Шу пайт эшикнинг бир табақаси очилди. Улуғбекнинг кўзи киришга ботинолмай турган эшикогага тушди.

— Кираверинг.

Эшикога кирди.

— Мирзом, Самарқанддин чопар бор.

— Чақиринг, кирсун.

Қотмадан келган ўрта ёшлардаги паҳмоқ соқол бир одам кириб келди. Улуғбек Сароймулк хонимнинг бу содиқ хизматкорини дарров таниди, даст ўрнидан турди ва у билан қадрдонларча қучоқлашиб кўришди... Фотиҳа ўқилгандан кейин чопар ўрнидан турди ва қўйнидан муҳрланган ўрам руқъани олиб Улуғбекка узатди.

— Бегим, ҳазрати олияларидин.

Чопар қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилди, сўнг яна жойига ўтирди.

Улуғбек мактубни икки дафъа ўқиб чиқди. Аргуншоҳ гарчанд Дабусияга мирзо Улуғбек ҳузурига одам юбориб: «Соҳибқироннинг васияти важҳидин шаҳар дарвозаларини сизларга очмагон эрдик, Халил Султонга ҳам очмасмуз», деган мазмунда мактуб юборган бўлса-да, иккиюзламачилик қилган экан. Улуғбек Алиободдан жўнаб кетган куннинг эртасиеқ унинг одами ўша вақтда Шерозда турган Халил Султонга Самарқанд дарвозаларининг калидини олиб бориб топширибди.

«Улуғжон, жигаргўшам!— деб ёзган эди Сароймулк хоним.— Мирзо Халилнинг нияти бузуқ кўринадур. Ва яна онинг Бухорода ҳам одамлари борга ўхшайдур. Ҳар ҳолда ўзингизга эҳтиёт бўлинг. Менга қолса ўша ердин тезроқ ихрож бўлуб, улуғ отангизнинг олдиға, Ҳириға шошилганингиз маъқул...»

Улуғбек зудлик билан Шоҳмаликни чақиртирди. Тун яримдан оғиб қолган эди. Шунга қарамасдан у ҳам хали

ухламаган экан, лекин тўсатдан бўлган бу чақириқнинг сабабини билмасди. Бунинг устига мирзонинг қошида ўтирган бу нотаниш одам... Шохмалик остонада ҳанг-манг бўлганича қаққайиб туриб қолди.

— Ҳазрати олияларининг содиқ кули хунук хабар олиб келмиш, жоноби бек,— Улуғбек Шохмаликка ёнидан жой кўрсатди. Амир ўлтиргач, Улуғбек сўзида давом этди: — Аргуншоҳ бизни лақиллатибдур. Алиободдин ихрож бўлганимиз ҳамано ул харомнамак Самарқанднинг калидини Халил Султонга топирибдур.

Улуғбекнинг ранги ўчиб, бутун вужудини титроқ босди.

Шохмалик уни юпатмоқчи бўлиб кўп ҳаракат қилди, лекин фойдаси бўлмади. Бора-бора ўзи ҳам шунақа кайфиятга тушиб қолди. «Яна бир нуфузли амир онинг тарафига ўтибдур, балким Халил Султон Самарқанднинг иккичир ишларидини фориғ бўлгоч, қўшин билан аларнинг кетидин тушар? Балким, ҳақиқатан ҳам Бухорода ҳам онинг тарафдорлари бордур?» Шохмалик мана шу гапларни ҳам бир қарра кўнглидан ўтказди.

— Жаноб Шайх Нуриддинни ҳам чақиртирсак, кенгашиб олмақ лозим.

Улуғбек бу гаини маъқул топди ва Шайх Нуриддинга одам юборди. Лекин кечқурун дурустгина кайфу сафо қилган экан, уни уйготиш, уйготгандан сўнг ўзига келтириш мушкул бўлди. Алламаҳалда уни Улуғбекнинг хонасига олиб кирдилар, Шайх Нуриддин оёқда аранг турарди. Шохмалик «огир фурсатларни кечириб тургон бир найтимизда бу махлуқнинг ишини қаранг», дегандай, Улуғбекка маънодор қараб қўйди. «Икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас», деганларидай, иккала амир бир-бирлари билан келишмас эди. Улуғбек буни анчадан бери сезиб юрарди, шунинг учун ҳам «ўлганнинг устига тепган» қилиб, алапта олай деб турган ўтга ёғ сепгиси келмади. У ўзини ҳеч нарсани сезмаганга олди. Аввалгидек тавозе билан Шайх Нуриддинга жой кўрсатди, сўнг юз берган аҳволдан уни ҳам хабардор қилди.

Қисқа кенгашдан кейин пайсалга солмай йўлга чиқиш ва тезроқ Бухоронинг мустаҳкам қалъасига ўрнашиб олишга қарор қилдилар.

Улуғбек, Иброҳим Султон ва уларнинг ҳамроҳлари илк сахарда Дабусияни ташлаб чиқдилар. Дабусиядан то Бухорогача, тўппа-тўғри Шохроҳ билан борганда, тахминан йигирма саккиз фарсахлик (168 — 196 км), 8-9 кунлик йўл эди. Бу йўлни улар олти кунда босиб ўтдилар. Фақат

Карманада тунадилар. Шаҳар остонасига илк сахар етиб келдилар. Ҳазрати имом дарвозаси ёнида уларни доруға Ҳамза барлос, Бухоронинг кўзга кўринган машо-йиҳлари, уламою фузалоси зўр тантана билан кутиб олдилар. Ҳамза барлос Улугбекка шу ернинг ўзида шаҳар дарвозалари калидини топширди. Тўғри Чашмаи Айюбга бордилар ва зиёратдан сўнг аркка қараб йўл олдилар.

Улугбек ва амирлар эртаси куни Халил Султондан чўчиб шаҳар дарвозалари ҳамда қалъанинг буржу бораларини мустаҳкамлашга киришдилар...

Амир Темурнинг бир қадар марказлашган ва кўнгина жаҳон ҳукмдорларини таҳликада тутган кучли салтанати ҳали мурда чиримай мана шу тарзда чилларчин бўлди. Халил Султон 18 март куни зўр тантана билан Самарқандга кириб борди ва ўзини Мовароуннаҳрнинг олий ҳукмдори деб эълон қилди. Хуросонда Шохрух, Балх, Ғазни ва Қандаҳорда Пирмуҳаммад Жаҳонгир, Ғарбий Эрон ва Озарбайжонда мирзо Мироншоҳнинг ўғиллари мирзо Умар билан Абубакр мирзо ҳам ўзларини ҳокими мутлақ деб ҳисоблардилар. Сирдарёнинг нариги тарафидаги ерлар: Туркистон, Саброн, Ўтрор, Сайрам... амир Бердибекнинг қўлида қолди, Ўратена билан Фарғонани амир Худайод Ҳусайний эгаллаб олди. Темур кўшинлари 1388 йили огир жанглардан кейин узил-кесил итотга келтирган Хоразми 1406 йилнинг бошидаёқ Олтин Ўрданинг нуфузли амирларидан Идику ўзбак босиб олди.

Улугбекка Бухоро ҳам насиб қилмади. Халил Султон тез орада Бухоро доругаси Ҳамза ва унинг оғаси Рустам барлоснинг дилига ҳам йўл топди, улар билан тил бириктириб Улугбекка қарши фитна уюштирди. Фитначилар амир Шохмалик жўнаб кетган (у Хиротга, Шохрух ҳузурига ёрдам сўраб юборилган эди) куннинг эртаси тунда аркка хужум қилдилар. Шайх Нуриддиннинг одамлари кундузиёқ доруганинг гумашталари арк атрофида ҳам, гузарларда ҳам гимиллаб қолганини сезган эди. Шунинг учун ҳам Улугбек, Иброҳим Султон ва уларнинг хизматкорлари Шайх Нуриддиннинг таклифи билан ўша кечаси ечинмай ётишди, чироқларни ўчиришдию лекин ухлашмади. Ахтабеги билан рикобдорга отларни эгарланган ҳолда шай тутиб туриш буюрилди. Чодирлар ва бошқа тирикчилик анжомлари араваларга ортилиб тепасига хашак ташлаб сал кўздан нари қилиб қўйилди. Лекин бари бир уларни олиб кетиб бўлмади. Аркка хужум илк сахарда,

кўпчилик гафлат уйқусига гарқ бўлган бир пайтда бошлангани сабабли Улуғбек ва унинг ҳамроҳлари бир амаллаб қуруқ бошларини олиб қочишга улгурдилар, холос. Хотинлар, хазина ва угруқ фитначилар қўлига тушди. Амир Ҳамза ва унинг гумашталари шаҳарни, шаҳзодаларнинг хотинлари ва хазинасини ҳам қўшиб, Бухоро остоналарида турган Халил Султоннинг мулозимларига топширдилар.

Улуғбек ва унинг ҳамроҳлари Таллиноч дарвозасидан чиқиб Қоракўл тарафга қочдилар. Улар фақат кечалари йўл юрдилар, кундузлари эса бирон хилват жойда яширишиб ётдилар. Шу тарзда не-не азоблар чекиб ўн кун деганда Калифга етиб келдилар. Қочоқлар бир-икки кун Калифнинг кичик, лекин бир қадар мустаҳкам қалъаси ичида яширишиб ётдилар. Ҳалил Султоннинг амирлари эса уларни Қоракўлгача таъқиб қилиб ўша ердан орқага қайтиб кетган эдилар. Шундай бўлса ҳам Улуғбек ва унинг ҳамроҳлари Мовароуннаҳрда ортиқча қолишдан қўрқибди. Калифга келиб тушганларининг учинчи куни қалъа кутволининг кўмаги билан Жайхуннинг нариги соҳилига ўтиб олишди...

Шоҳрух қарийб етти йилдан бери дийдор кўришмаган фарзандларини кўриб беҳад суюнди. Шайх Нуриддини эса бу катта хизмати учун қимматбаҳо сарупо билан сийлади, подшоҳ отхонасида турган аргумоқлардан бирини ҳам унга тортиқ қилди. Амир Шоҳмалик ҳам қуруқ қолмади. Улуғбекка қайтадан оталиқ этиб тайинланди.

Шоҳрух Самарқанднинг қўлдан кетганига кўп ачинди, лекин нима ҳам қила оларди ўшанда. У Мовароуннаҳрда қўшин тортиш ва Халил Султон билан олишиш имкониятига эга эмас эди. Биринчидан, Халил Султон Амир Темур кўп йиллар мобайнида Мовароуннаҳр ҳамда Хоразмнинг хирожи, шунингдек ўзга юртлардан олиб келинган зару жавоҳирлар билан тўлдирган хазинанинг эшикларини амир ва лашкарга катта қилиб очиб қўйди ва шу йўл билан тарафдорларини ортдирди, катта қўшин тўплаб ҳам олди. «...Султонзода Халилулло, — деб ёзади Давлатшоҳ Самарқандий, — ...Амир Темур ҳукмронлиги йилларида Эрону Турон хирожидин жамъ қилган хазинасини очди. Найсон булути киби ёққан ёмғир, балки Бадахшон лаъл кони, Уммон денгизи киби кўп зару жавоҳирни лашкар ва раиятга инъом қилди... Шундай қилиб, соҳибқирон ўтқир қилич воситасида битталаб жамлаган хазинани Султон Халил қоп-қоплаб совурди.» Иккинчидан, Хуросон ўша вақт-

да нотинч, теваарак-атрофдан Хиротга деярли ҳар куни ташвишли хабарлар келиб турарди: Сеистонда Шоҳ Али, Қутбиддин ва Шоҳ Жалолиддинлар исён кўтаришган, Балхда жияни Пирмуҳаммад Султон (Умаршайх мирзонинг ўғли) амакисига бўйин товлаб мустақиллик байрогини кўтарибди. Бунинг устига, айнан ўша пайтда Халил Султон катта қўшин билан Термизда турар эди. Хуросон ташвишларидан қутулмай Халил Султонга қарши курашиш қийин эди. Шунинг учун ҳам Шоҳрух Халил Султон билан музокара очишга мажбур бўлди. Музокараларни Халил Султон томонидан амир Шамсиддин Аббос билан амир Аргуншоҳ, Шоҳрух томонидан амир Шоҳмалик ва амир Абдусаммад олиб бордилар. Кўп талаш-тортишувдан кейин тарафлар қўйидаги тўхтамга келишди: Халил Султон гаров тариқасида Самарқандда тутиб турган Муҳаммад Султоннинг беваси Хоника бегимни (у 1404 йилнинг кузида Конигилда бўлган тўю томошалар вақтида Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг никоҳига ўтказилган эди) хазинаси ва хизматкорлари билан Балхга, Пирмуҳаммад Султон хузурига жўнатишни ваъда қилди. Ва яна Улуғбек мирзо билан Иброҳим Султоннинг Бухорода қўлга тушиб қолган хазинасини, бирон мисқолига ҳам тегмай, Шоҳрухнинг хумоюн ўрдусига жўнатишга сўз берди. Шоҳрух эса «Жайхуннинг нариги тарафидаги вилоятлар Халил Султоннинг инон-ихтиёридадур», деб эътироф қилди.

Лекин, бари бир, иккала тараф ҳам сулҳга риоя қилмади. Бунинг устига Халил Султон ҳам, Шоҳрух ҳам зўр бериб куч йиға бошлади. Бундан ташқари, Халил Султоннинг Хуросонда ҳам нуфузли тарафдорлари бор эди. Энг зўри отаси Мироншоҳ эди. У 1405 йил июль ойи бошларида ўғли Абубакр билан бирга Халил Султонга ёрдамлашиш мақсадида Озарбайжондан чиқиб Хуросонга юриш бошлади. Айнан шу вақтда амир Сулаймоншоҳ Қалотда исён кўтарди. Шоҳрух ҳар не бўлса ҳам аввал Мироншоҳни Хуросон сарҳадида ўтказмаслик чораларини кўрди. Шу мақсадда Қалот ва Тусга қўшин тортди. Мазкур юришда мирзо Улуғбек отасининг узангисида бўлди. Жомга етганларида Улуғбек ва Шоҳмалик уғруққа мутасаддий этиб тайинландилар. Бироқ Шоҳрух Машҳаддан нарига ўтмади. Мироншоҳга қарши амир Саидхожани юбориб, ўзи Сулаймоншоҳ исёнини бартараф қилишга тутинди. Шу мақсадда у билан музокара очди. Лекин бунинг фойдаси бўлмади. Сулаймоншоҳ Шоҳрухнинг элчилари амир Абдусаммад билан хожа Сайфуддин олдига оғир шартлар қўйди.

«Ҳоқони саид Шайх Нуриддинни саройдин йироқлаш-тирсун, Нуширвон барлосни бўлса ёсоқга еткурсин. Шундин сўнггина унга итоат қилурмиз»,— деб жавоб қилди Сулаймоншоҳ. Шоҳрух унга қарши Қалот устига қўшин юборди, лекин Сулаймоншоҳ у билан очиқ жанг қилишдан бўйин товлади ва Қалотни ташлаб Самарқандга қараб қочди. Мироншоҳ масаласи, аксинча, тинч йўл билан ҳал бўлди. Тусга амир Саидхожага ёрдамга юборилган амир Хасан сўфи тархон, Жалолиддин Фирузшоҳ ва амир Жаҳонмалик: «Мироншоҳ кўрагон Семнондин парига ўтмабдур, дағи Озарбайжонга қойтуб кетубдур»,— деган хабар топиб келдилар.

Мана энди Шоҳрух тамом диққат-эътиборини Халил Султон билан курашга қаратса бўларди. У биринчи навбатда катта ҳарбий-сиёсий аҳамиятга молик бўлган Анхуд билан Шибиргон қўрғонларини мустаҳкамлаш учун Улуғбек билан Шоҳмаликни ўша тарафга юборди. Улуғбек билан Шоҳмалик Балх ҳокими Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан қўшилиб Халил Султонга қарши уруш бошлаш ҳақида ҳам кўрсатма олдилар...

1405 йил мезон ойининг бошлари, айни узум пишган пайт эди. Улуғбек Шибиргоннинг Ситораги деган қишлоғида турарди. У бу ерга кеча қўшинга янги жалб қилинган йигитларнинг ҳарбий машқларини тамоша қилгани келган эди. У машқдан кеч қайтди. Кечқурун алламаҳалгача қишлоқ оқсоқоли билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирди. Пировард Улуғбек ундан вилоят ҳокими амири аъзам Сулаймоншоҳ хусусида баъзи гапларни сўради.

— Ул жаноб одилу олим кишидур, шул сабабдин райату, ҳабисаю, ятимчаю, барча мўмин-мусулмон, эртаю кеч онинг дуосидадурмиз.

Оқсоқолнинг бу гаплари дилдан айтилмаганини Улуғбек унинг кўзлари ва кайфиятидан пайқади. Нима бўлса ҳам Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан Улуғбек бир отанинг боласи, улуг амир Сулаймоншоҳ уларнинг содиқ хизматкори-да.

— Амири аъзам жаноблари сизнинг қишлоғингизга ҳам келиб турадурларму?

— Шибиргонга етмишдин зиёд қасаба ва қарйа қарайдур, мирзом. Балким дигарларида бўлгондурлар, локин бизнинг Ситорагига келгонларича йўқ.

Оқсоқол бир фурсат сукут сақлади, сўнг Улуғбекка ийманибгина қараб қўйди. Шаҳзодани бу гаплари бирмунча қизиқтириб қолганини сизди шекилли, «локин

амири аъзамнинг закотчилари тез-тез келиб турадурлар», деб кўшиб кўйди оқсоқол.

— Одатга биноан хирож учун куз охирида, хирмон кўтарилган пайтда келгуч эрдилар-ку?

— Шундоғ, мирзом, локин бундин бир ой муқаддам келгонларида кўк пули ундуриб кетдилар.

Улугбек билан оқсоқол шу зайлда алламаҳалгача гаплашиб ўтирдилар...

Эртаси нонушта чоғида хос чухралардан бири кизиқ хабар топиб келди. У Улугбекка кеча шом билан хуфтон орасида бу ерга Самарқанддан катта бир карвон келиб тушганини, карвон аҳли орасида қайдайдир олий мартабали аёллар ҳам борлигини айтди. Улугбек ясовулбошини чақиртирди ва унга шитоб билан бориб карвонни суриштириб келишни буюрди. Ясовулбоши бирмунча хаяллаб қайтди.

— Мирзом, карвон дарҳақиқат Самарқанддин эркан, Балх музофотига бораётган эрмиш. Саройбоннинг сўзларига қарагонда аҳли карвон орасида паранжи ёпинган икки заифа ҳам бор эрмиш, аҳли карвон карвонбошинин тортит то сарбонгача алар бирлан рўбарў бўлгонларида ўзларини зўр тавозеда тутармишлар.

Улугбек ясовулбошининг шу гапларини эшитди-ю, алланечук бўлиб кетди, бир нима демасдан ўрнидан сапчиб туриб, кафшни ҳам киймасдан, оёқяланглигича кўча эшигига қараб отилди ва бозор тарафга қараб чошиб кетди. Чухра билан ясовулбоши ҳам мирзонинг кетидан чошиб кетдилар. Ҳақиқатан ҳам чухра хушxabар топиб келган экан. Олий мартабали бу аёллардан бири Улугбекнинг кўз очиб кўрган хотини Ўғай бегим бўлиб чиқди. Иккинчиси эса Кайхусравнинг қизи Руқия бегим бўлиб, у Ўғай бегимни кузатиб келаётган экан...

Хулласи калом, ўша мезон ойида ҳар иккала тараф — Шохрух ҳам, Халил Султон ҳам зўр бериб янги ва ҳал қилувчи курашларга ҳозирлик билан банд бўлдилар. Кўп ўтмай Шохрух Хиротдан Сарахсга кўчиб ўтди ва бор кучини шу атрофга йига бошлади. Жайхун буйида ҳам иш қизиб кетди. Улугбек билан Шохмалик буйруққа биноан кечувда ва бошқа ерларда турган кемалардан беш юзтасини судратиб келиб бир ерга тўплади ва уларни бир-бирига зашжирлаб кўприк қурдилар. Шохрух тузган режага биноан Улугбек билан Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг бирлашган кучлари яқин орада ўша кўприкдан ўтиб Халил Султонни бирёқли қилиши керак эди. Лекин Халил Султон

бундан тўла хабардор эди. Унинг катта қўшини дарёнинг ўнг соҳилида шай ҳолда пайт пойлаб турарди. У ўтган ойдаёқ дарёни кечиб ўтиб, Балх сари юрмоқчи бўлди, лекин дарё суви ҳали пасаймаганлиги туфайли, кечиб ўтиш қийин бўлганидан ноилож турарди...

Томонлар вақтдан ютиш мақсадида яна музокарага оғиз очдилар. Борди-келди узлуксиз давом этди. Лекин аҳвол «эски ҳаммом, эски тос» лигича қолаверди. Шохрух Халил Султонни яна Мовароуннаҳр ҳоким сифатида тан олди, Халил Султон эса Амир Темур ҳаётлигида Шохрух учун ажратган ва ҳозир Кўксаройда Шайх Умар хазиначи қўлида сақланаётган хазинани қайтаришга ваъда берди. Лекин, бу сафар ҳам Халил Султон аҳдини бузди. Хазина у ёқда турсин, ҳатто уни олиб келиш учун Шохрух Самарқандга юборган амир Абдусамад, пакана Бахши ва муҳрдор Фасиҳ Аҳмад Хавофийнинг жониға қасд қилди. Халил Султон бошда уларни қулоч очиб қарши олди, уларни ҳаддан зиёд сийлади, кунда уларнинг шарафига қуюқ зиёфатлар берди. Айниқса учинчи кунги зиёфат жуда қуюқ бўлди, Шохрухнинг мулозимлари заррин чопонлар, мурассаъ шамшир ва ханжарлар, улоқчи отлар билан сийландилар. Уларнинг шарафига Регистонда катта сайил ва мушакбозлик ҳам уюштирилди...

Базми жамшид қизиган, ҳамма ширакайф бўлиб қолгандан кейин Халил Султон оҳистагина ўрнидан туриб хилватхонага ўтди. Ҳаял ичида унинг орқасидан Исо қавчин ҳам чиқиб кетди. Амир Абдусамад деворга нақшланган парирухсорлар базми тасвирланган суратга тикилиб хангманг бўлиб қолган муҳрдорнинг биқинига оҳиста туртди ва унга маънодор бир қараб қўйди. Муҳрдор амир Абдусамаднинг шамасини англамади, лекин пакана Бахши қурмағур буни сезиб ўтирган экан, Амир Абдусамад буни пайқаб бир оз хотиржам бўлди... Исо қавчин киргач, Халил Султон унга «ўтир» деб ишора қилди, сўнг гапни чўзиб ўтирмай муддаони лўнда қилиб айтиб қўя қолди.

— Шу кечадин қолдирмайин аларни бир ёқлик қилмоқ даркор.

— Маъқул, жаноби олийлари.

Исо қавчин сапчиб ўрнидан турди ва қўл қовуштириб таъзим қилди.

Халил Султон яна меҳмонхонага ўтди ва ҳеч нима бўлмагандай ўтирди ва шу асно икки қўлини кўксига қўйиб хиротлик меҳмонларга қуллуқ қилди.

Жаноблари узр қилгайлар, зарурат юзасидин азиз меҳмонларни бир дақиқа ёлғиз қолдиргон эрдик.

Халил Султон энди хотиржам бўлди, чунки Исо қавчин бундай ишларга устаси фаранг эди.

Амир Абдусамад ва унинг ҳамроҳлари фитнани Самарқандга келган кунийёқ, расмий қабул маросими вақтида пайқаган эдилар. Халил Султон амакисининг мактубини ўқиганида юзида бирон хаяжон, севинч ёки тараддуд аломати сезилмади, лекин Улуғбекнинг хатини ўқиганда унинг қўллари сезилар-сезилмас титраб турарди. Мактуб аччиқ сўзлар аралаш битилган бўлишига қарамай, Халил Султон ўзини одоб доирасида тутишга ҳаракат қилди. Дарҳақиқат Улуғбекнинг мактуби аччиқ, унда пешонани тириштирадиган гаплар ҳам бор эди. Айниқса «Ҳазрати соҳибқирон» тожу тахт бирлан мамлакат хусусан Халил Султонга қоладур», деб қачон айтгон?» деган гап Халил Султоннинг дилига қаттиқ ботди. Қаттиқ ботди-ю, лекин, бари бир, элчилар олдида пешонасини тириштирмади, енгилгина тин олди-да, кўзини хатдан узиб элчиларга қарата «ҳа майли, локин амир ҳазратларига тожу тахт ила мамлакатни берган қодири эгам они биздин ҳам дариг тутмадилар», — деди. Бу гап ҳам ақлга ишора эди. Ўша кун кечқурун Боғи майдонда берилган зиёфатда ҳам, бошқа кунги зиёфатларда ҳам Халил Султон Шоҳрухнинг элчиларига зўр ҳурмат-эътибор, лутф-марҳамат кўрсатди. Амирларининг тилёғламалигини айтмайсизми, хизматкорларининг сертакаллуфлигини-чи? Амир Абдусамад ва унинг ҳамроҳлари бундан ҳам ўзларича, лекин тўғри хулоса чиқардилар...

Ўша кун зиёфатдан кейин Шоҳрухнинг элчилари ўз қароргоҳларига қайтиб бормадилар. Боғи чинордан чиқишлари билан уларни кузатиб бораётган икки ясовулни йўлда гумдон қилиб, отнинг жиловини Тахта қорачага қараб бурдилар. «Биз, — деб эслайди Фасиҳ Аҳмад Хавофий, — ўшанда икки кечаю бир кундуз бирон ерда тўхтамайин от сурдук ва ниҳоят учинчи кун тонгда Жайхундин эсон-омон ўтуб олдук ва олий ҳазратларининг ўша вақтда Андхуд қишлоқларидин Хожа дуккада тургон олий ўрдунга келуб қўшилдук».

1406 йилнинг февраль ойида ҳар икки ўртада — Халил Султон билан Шоҳрух ўртасида уруш ҳаракатлари бошланиб кетди. Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан Мирзо Улуғбекнинг кўшинлари амир Шоҳмалик бошчилигида Жайхундан ўтиб Термизни эгалладилар. Ҳеч қандай қарши-

ликка учрамай Ғузор билан Шахрисабзни ҳам олдилар ва Қарши сари илгариладилар. Лекин, Халил Султон атайлаб, маълум мақсадни кўзлаб, бу ерда ҳийла ишла-таётганини Шоҳмаликдай тажрибали саркарда ҳам пайқа-май қолди. У осон қўлга кирган галабадап эсанкираб ху-шёрликни қўлдан бой берди. Йўл-йўлакай амирлар ҳам, лашкар ҳам кўнглига келганини қилди: бир манзилда ов уюштирадилар, бошқа бирида базму сафо қилдилар. Бундан Халил Султон усталик билан фойдаланди. Бор кучини Қарши атрофига тўплаб уруш ҳозирлигини кўрди. У Жай-хун қирғоқларидан хотиржам эди. У ерда тўпланган қў-шин нариги қирғоқдан келиши мумкин бўлган ёрдамчи қўшиннинг йўлини тўсишга қодир эди. Халил Султоннинг Жайхун бўйида пистирмада қолдирган амирлари Улугбек билан Шоҳрух дарё устига қурдирган кўприкларни бузди-риб ташлашга ҳам қодир эдилар, лекин «кўприк асло бузилмасун», деган буйруқ бор эди. Кўприк эртами-кечми Халил Султоннинг ўзига ҳам керак бўлиб қолиши мумкин эди. 808 йил рамазон ойининг иккинчисида (1406 йил 21 февралда) Қаршидан бир ёғоч масофа жойлашган Май-мурғ қўриғида икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Халил Султон рақибининг ғулига кучли зарба берди. Ғулнинг қоқ ўртасида турган орлотлар зарбага дош беролмай, жанг майдонини ташлаб қочдилар. Бунинг оқибати яхши бўл-мади. Ғулдан кейин жавонғор билан баронғор ҳам бузилди, сипоҳийлар боши оған тарафга қараб қоча бошладилар. Қисқаси, Халил Султоннинг қўли бу сафар ҳам баланд келди. Тез орада шаҳзодалар билан амирлар ҳам жангдан қўл тортдилар. Пирмуҳаммад Жаҳонгир ўрда ва угрукни ташлаб Балхга қараб қочди, Улугбек билан Шоҳмалик эса Жайхундан ўтганларидан сўнг Андхуд қалъасининг мустаҳкам деворлари орқасига яшириндилар. Халил Сул-тоннинг амирлари уларни Жайхун устига қурилган кўп-рикнинг ўртасигача қувиб бордилар. Хайриятки, Шоҳрух шу пайт Сарахсда, қўшиннинг катта қисми эса дарёнинг сўл соҳилида ўша кўприк атрофида тўпланиб турган экан, акс ҳолда Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг ҳам, Улугбек билан Шоҳмаликнинг ҳам ҳоли не кечини аён эди.

Шоҳрух Халил Султон билан яна музокара очишга мажбур бўлди. Устига-устак Хуросоннинг турли тараф-ларида яна исён ва галаёнлар кўтарилди: Тус билан Маш-ҳадда вазир Саидхожа, Кирмонда қора тоторлар, Озарбай-жонда Мироншоҳнинг ўгли мирзо Умар Шоҳрух ҳукума-тига бўйсунилган бўйин товландилар. Ғур вилоятида ҳам

ур-йиқит бошланди. Шу сабабдан Шохрух шитоб билан Ҳиротга қайтди. Улуғбек билан Шохмалик эса подшоҳнинг кўрсатмасига биноан бир ой чамаси Бодҳизда туриб қолдилар.

Амир Саидхожага қарши юриш 808 йил зулҳижжа ойининг 23 кунини (1406 йил 14 июнь) бошланди. Улуғбек билан Шохмалик бу юришда Шохрухга ҳамроҳ бўлдилар. Кураш 809 йилнинг сафар ойига қадар (1406 йил август) давом этди. Охири амир Саидхожа Тус билан Машҳадни ташлаб Астрободга қочиб борди ва у ерда Пир Подшоҳ билан бирикди. Сафарнинг 9 кунини (1406 йил 26 июль) Шохрух уни таъқиб қилиб Ҳабушон орқали Астробод сари юзланди. Саидхожа у ерда ҳам туrolмади ва қочиб бориб Қалот қалъасига яширинди. Бу ерда у билан туршизлик амирлардан Хожа Али Насруллоҳ Туршизий бирикди. Пировард Шохрух Саидхожани Қалотдан ҳам суриб чиқарди, лекин у Мозандаронга қочди ва яна Пир Подшоҳга қўшилди. Исёнчилар билан Шохрух қўшинлари Астрободнинг Сиёҳбилод деган қишлоғи ёнида тўқнашдилар. Бу уруш исёнчи амирларнинг мағлубияти билан тугади. Жангда Шохрух қўшинининг ўнг қанотига Улуғбек, Шохмалик ва амир Мусо бошчилик қилдилар, Пир Подшоҳ бутазор орасига қочиб кўздан ғойиб бўлди. Саидхожа эса Шероз тарафга йўл солди. Ўшанда Шохрух Мозандаронни мирзо Умарга инъом қилди; Тус, Ҳабушон, Қалот, Нисо, Абивард, Язир, Сабзавор ва Нишопур вилоятларини эса мирзо Улуғбекка тўртқ қилди. Улуғбек билан Шохмалик ўша йили қишни Астрободда ўтказдилар.

Хулласи калом, Шохрух билан Улуғбек она юрт Мовароуннахрни Халил Султон ва унинг гумашталари қўлидан озод қилиш ва Амир Темурнинг тожу тахтини эгаллашдан иборат ниятларини 1407 — 1409 йиллари ҳам амалга оширолмадилар. Бунга асосан Балх ва Сеистон, Хуросон ва Озарбайжонда темурий шаҳзодалар ва айрим иқтидорли амирлар бирин-кетин кўтариб турган галаёнлар сабаб бўлди. Булардан энг даҳшатлиси Балхда юз берди. 809 йил рамазон ойининг 14 кунини (1407 йил 22 февраль) ярим кечада вазир Пир Али Тоз бошлиқ бир гуруҳ фитначилар Балхнинг катта аркига бостириб кирдилар ва қўриқчиларни ўлдириб Пирмуҳаммад Жаҳонгирни ухлаб ётган жойида хотинлари ва хизматкорлари билан бирга чоғиб ташладилар. Бу даҳшатли воқеа ҳақидаги хабар яшин тезлигида теварак-атрофга тарқалди, ҳамма таҳликага тушди, Балх вилоятига қарашли шаҳарларнинг ҳокимлари бирин-кетин

юртин тарк эта бошладилар. Ўша вақтлари Шибиргонда турган амирзода Сиди Аҳмад ҳам улусни ташлаб Ҳиротга қочиб борди. Пир Али Тознинг сири тез орада ошкора бўлиб қолди. Ушаввол (март) ойида ўзига содиқ аскар билан Жайхун соҳилига қараб юрди, соҳилини қўриқлаб турган орлот амирлари ва ҳарбий қисмларни тор-мор келтириб, уларнинг ўрнини эгаллади ва дарёнинг ўнг соҳилида қўшин билан турган Халил Султон амирлари билан алоқа боғлади.

Шоҳрух Балхда содир бўлган даҳшатли воқеадан хабар топиши ҳамона қўл остидаги бор қўшини билан Пир Али Тоз исёнини бостириш учун йўлга чиқди, лекин Қизил Работдан нарига ўтолмади, сабаби, чопар Ғур ва Астрободдан нохуш хабар олиб келган эди. Ғурда малик Исфаҳбед Ғурий, Астрободда эса амирзода Умар исён кўтарган экашлар. Шоҳрух қўшинини Ғур сари буришга мажбур бўлди, лекин Исфазордан нарига ўтмади. Хуросондан хавфсираб Ҳиротга қайтди, чунки катта хавф-хатар мирзо Умар тарафидан эди. Ғурга амир Ҳасан Жондор билан амир Жаҳон Малик бошчилигида қўшин юборилди. Шоҳрух, қисқа тайёргарликдан сўнг, шаввол ойининг 13 куни (1407 йил 27 март) Жомга, қўшин тўпланадиган жойга қараб юрди. Юриш олдидан Мурғобга, амир Музроб ҳузурига чопар юбориб, Жайхун бўйидаги истехкомларни эҳтиёт қилиш ҳамда Халил Султон билан Пир Али Тознинг кирдикорларидан бохабар бўлиб туришни буюрди. Кўрсатилган вақтда Тусдан Жомга Улуғбек билан Шоҳмалик ҳам етиб келишди. Жомнинг Хусравжирд кишлоғи ёнида қисқа, лекин шиддатли уруш бўлди. Омад Шоҳрухга боқди. Мирзо Умарнинг қўшини енгилди, мирзонинг ўзи оғир жароҳатланди. Мулозимлари не-не машаққат билан уни жанг майдонидан олиб чиқдилар ва Мурғоб тарафга олиб қочдилар. Улар шаҳзодаши бир илож қилиб Жайхундан ўтказиб оғаси Халил Султон қўлига топширмақни кўздидилар. Лекин, бунга муяссар бўлолмадилар — Мурғоб дарёси бўйида уларни амир Музробнинг одамлари тутиб олдилар. Мулозимлари ўша заҳотиёқ тигдан ўтказилди, оғир яраланган мирзонинг ўзи эса тахтиравонга солиниб Ҳиротга жўнатилди. Бироқ уни белгиланган манзилга етказиб боролмадилар. У йўлда вафот этди. Бу воқеа зулкаъда ойининг 25 куни (1407 йил 7 май) содир бўлди.

Шоҳрух Улуғбекка, Хусравжирди Жомда бўлган урушда кўрсатган хизматини инобатга олиб, Хуросонга қўшиб Мозондаронни ҳам инъом қилди.

1407 йилнинг ёзи жуда оғир келди. Озарбайжонда вабо тарқалиб, Табриз, Султония ва уларга қарашли қишлоқларда кўпчиликнинг ёстиғи қуриди. Хуросонни эса қаттиқ қурғоқчилик қамради. Кўклам-ёз ойлари осмондан бир томчи ҳам ёмғир тушмади, бунинг устига иссиқ ҳаддан зиёд бўлди. Далада мутлақо ҳосил битмади — барча экин қуриб кетди. Шунинг учун ҳам Ҳирот бозорларида бир ман ғалланинг баҳоси уч динорга кўтарилди. Бу ва бошқа қийинчиликлардан қора қуюнли туркманлар фойдаланиб қолдилар. 810 йилнинг рабъи улаввалида (1407 йилнинг август ойида) Қора Юсуф (1389 — 1420) Озарбайжоннинг катта қисмини, Табриз билан бирга, Мироншоҳ ва мирзо Абубакрдан тортиб олди. Зулқаъданинг 24 кунда (1408 йил 22 апрель) Табризнинг Шанби Ғозоний деган манзилида Мироншоҳ ҳамда Абубакр мирзо Қора Юсуф билан тўқнашди. Урушда Мироншоҳ ҳалок бўлди. Шундан кейин туркманлар темурийларни Озарбайжон ва Ироқнинг қолган қисмидан ҳам суриб чиқардилар. Кўп ўтмай Султония ҳам қўлдан кетди. Халил Султон, Пир Али Тоз ва ҳамон Ғур вилоятида давом қилиб турган исёнлар билан кўл-оёғи боғланиб турган Шохрух Озарбайжон ва Ироқдаги бу воқеаларга аралашолмади, оғаси билан жиянларига ёрдам беролмади.

1407 йилнинг қишини Шохрух яна Сараҳеда ўтказди ва тамом диққат-эътиборини Халил Султонни бартараф қилиш ҳозирлигига қаратди. Ўша қишда Термиз, Кеш, Насаф, Бухоро ва Самарқанд бозорлари ҳамда қарвонсаройларини Шохрухнинг қаландар ва савдогар либосига бурканган айғоқчилари босиб кетди. Улар зўр бериб ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий аҳамиятга молик маълумотларни тўпладилар. Раиятнинг умумий аҳволи, кайфияти, Халил Султон ва унинг теварак-атрофидаги амирлар ҳамда мансабдорларга муносабати билан қизиқдилар. Шохрух вилоят ва ўлкаларга жарчилар ва тавочиларни юбориб Бодғисга катта ҳарбий куч тўплашга киришди. Лекин Шохрух 1407 йили ҳам асосий режасини амалга оширолмади. Ҳамон Хуросон нотинч, Балхда эса қотил ва исёнкор Пир Али Тоз... Шохрух баҳорда уни даф этишга қасд қилди. Бу хусусда у амирлар, вазирлар, машойих ва уламони тўплаб катта кенгаш ўтказди ва, ниҳоят, муҳаррамнинг 19 кунини (1407 йил 27 июнь) Балх устига юриш бошлади. Лекин бу сафар ортиқча қон тўқилмади. Хуросон қўшини Андхуда келиб тушгани ҳақидаги хабар эшитилиши ҳамон Пир Али Тоз Балхни ташлаб чиқди ва Бадахшонга қочди.

Амирзода Сиди Аҳмад, Ёдгоршоҳ орлот, Нўширвон барлос ва Шоҳрухнинг бошқа амирлари уни изма-из қувладилар, лекин тугулмадилар. Пир Али Тоз сувга томган симобдек Бадахшон тоглари орасида йўқолди. Унинг ҳарами, навкарлари ва хазинаси Шоҳрух амирларининг қўлига тушди. Подшоҳ Балх вилоятини марҳум Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг ўн икки яшарли ўғли мирзо Қайдуга, Шибиргонни амир Саидхожага суюрғол йўсинида инъом қилиб, рабъи ус-соний ойининг 12 кунда (1407 йил 16 сентябрь) пойтахтга қайтди.

Кўп ўтмай Жўржонга қўшин тортишга тўғри келди. Бунга яна ўша Пир Подшоҳ исёни сабаб бўлди. Жўржоннинг эътиборли амирларидан ҳисобланган бу олий мартабали зот баъзи ярим қўчманчи қабилаларга таяниб, хусусан жонн қурбоний ва тўқалий қабилалари билан тил бириктириб, Улугбек мирзога қарши қурол кўтарди ва унинг ноиб Шамсуддин Алини Астрободда қуршовга олди. Бу ҳам етмагандай ўша вақт Хуросонда яна қахатчилик бўлди, бозорда нарх-наво, айниқса озиқ-овқатнинг нархи икки баробар ошди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий бир ботмон бугдойнинг нархи бир миқоқ кепакийдан икки миқоқга кўтарилиб кетганлигидан гувоҳлик беради. Бунинг устига соҳиб девон хожа Ғиёсуддин солор халққа қўшимча солиқ ва жарималар солиб, уни анча қийнаб қўйди. Оқибатда халқ орасида ҳам, лашкар ўртасида ҳам ғала-ғовур бошланди. Ҳасан Жондор, Юсуф Халил, Саодат Темиртош ҳамда вазир Жаҳон Маликка ўхшаш бир тўда амирлар Шоҳрухга қарши бундан фойдаландилар ва подшоҳга қарши фитна уюштирдилар. Лекин фитна бошланмасданок фош қилинди. Шоҳрух уни уюштирганлардан аёвсиз ўч олди.

Пир Подшоҳ исёни эса давом қилиб турар, Улугбек ва Астробод ҳамон хавф остида эди. Ниҳоят, саройда уюштирилган фитна бостирилгандан кейин жумади ул-охирнинг 18 кун (1407 йил 20 ноябрь) Шоҳрух Мозандаронга қўшин тортиш имкониятига эга бўлди. Унга Машҳадда Шоҳмалик, Хожаён қасабасига етганда мирзо Улугбек ўз қўшинлари билан келиб қўшилдилар.

Шоҳрух ўша вақтда Хожаён ҳокимига қарашли чорбоғда тўхтаган эди. Улугбек билан Шоҳмалик қўшинга жой тайин қилингандан кейин подшоҳни зиёрат қилгани ўша чорбоққа қараб йўл олдилар. Подшоҳ боғ ўртасидаги атрофи ойналанган шинам шийпонда Фасиҳ Аҳмад Ҳавофий билан нималарнидир гаплашиб ўтирарди. Пастда, зинанинг шундай ёнгинасида қўйилган курсида эшикка қўл

қовуштирган, у бутун вужуди билан кўзу қулоққа айланиб шийпонга термилар, подшоҳнинг амр-фармойишларини кутарди. Шийпоннинг чор атрофида, ундан уч-тўрт газ нарироқда қоровуллар, чухралар, хизматкорлар... Кўча эшиги очилиб боққа икки нотаниш одам кириб келди. Эшикога уларнинг олдига тушганича йўлка ўртасида югуриб-елиб келаётган қоровулбегига кўзи тушиши билан бирон мўътабар зот ҳоқони сайдага ташриф буюрганларини пайқади икки қўлини қоши устига қўйиб келаётган одамларга тикилди. Қоровулбеги эшикогага бор овози билан:

— Эшикога жаноблари, подшойи олам ҳузурига мирзо Улугбек жаноблари оталиги бирлан ташриф буюрадилар, — деб бақирди. Қоровулбегининг йўгон овозидан муҳрдор хикоясини зўр диққат-эътибор билан тинглаб ўтирган Шоҳрух ҳам чўчиб тушди. Эшикога қоровулбегига «ахир қар эмасмуз, секинроқ гапирсанг ўлармудинг!» дегандай бир ўкрайди. Подшоҳ узокдан келаётган ўглини таниди ва даст ўрнидан турди. Шийпон ёнида турган чухралардан иккитаси сапчиб тепага чиқдилар ва подшоҳни икки қўлтиғидан олиб зинадан паства олиб тушдилар... Ота-бола қучоқлашиб кўришдилар, сўнг олдин-кетин шийпонга кўтарилдилар. Уларнинг кетидан амир Шоҳмалик ҳам сўрига чиқди. Улар бирмунча вақт дастурхон устида ўлтириб суҳбатлашдилар. Улугбек билан ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин подшоҳ Пир Подшоҳ исёни натижасида Астрободда юз берган воқеаларни унга бирма-бир баён қилди.

— Улуг онангиз маҳди улё бегим жаноби олиялари сизга кўндин-кўп дуо дедилар, мирзом.

— Қуллуқ, аълоҳазрат! — Шундай деди-ю, лекин бутун хаёли яна катта онага, Сароймулк хонимга кетди. «Алиободда видолашгонларидин берли тўрт йил ўтибдур. Ул бечоранинг ҳоли не кечди эркан? Халил Султон онга ҳам жабр-ситам ўтқузмаётибдими эркан? Умуман тирикму эрканлар?»

Шоҳрух ўглидаги паришонхотирликни пайқади:

— Мирзо, кўнгил-хотирингизга нелар келди, сир бўлмаса айтингиз.

— Йўқ, шунчаки ўзим, падари бузруквор.

Подшоҳ ўглининг кайфиятини бошқа суриштириб ўтирмади ва Пир Подшоҳ исёни бартараф бўлганини эълон қилди:

— Бу нонкўр биз бирлан очикчасига курашишга журъат қилолмади. Биз онинг Хоразм тарафларга фарор бўл-

гони ҳақида хабар топдик. Иншоолло, эмди бу ерларга қайтиб келолмас.— Сўнг Фасих Аҳмадга мурожаат қилди:— Тақсир, маншурни олсинлар.

Муҳрдор саллага қистирилган икки букланган қоғозни олди, ёзиб кўзларига суртди, сўнг подшоҳга узатди, Шоҳрух қоғозни Улуғбекка берди.

— Биз, сизни, мирзом, валиаҳдлик мартабаси билан сарфароз этдук, Мозандаронни ҳам қайтадан сизга инъом қилдук.

Улуғбек даст ўрнидан турди, маншурни кўзларига суртди ва подшоҳга эгилиб қуюқ таъзим бажо келтирди.

— Қуллуқ, аълоҳазрат. У дунёю бу дунё сиздин миннатдормен. Ишончингизни оқламоқ учун нимарсага қодир бўлсам қилурмен.

Улуғбек тиз чўкиб отасининг қўлларидан ўпди. Шу пайт эшикога подшоҳнинг ишорати билан бир заррин кимҳоб чопон олиб чиқиб Улуғбекнинг елкасига ташлади.

Улуғбек кечаси шу ерда, отасининг ёнида тунади. Подшоҳ ҳаял ўтмай ухлаб қолди. Улуғбек бўлса бир паллагача мижжа қоқмай ўйлаб ётди. «Ажабо, падари бузруквор энди ўттиз бирга кирдилар, хали ёш йигит, аммо, нега бундай қилдилар? Наҳотки...» Шу пайт ўн беш кунлик бўлиб қолган ой булут парчасини ёрганча сузиб чиқди ва унинг шуъласи ота-бола ётган шийпонни ёритди. Кечаси яхши кўрмаган, тўғрироғи эътибор бермаган экан... Отасининг сочу соқолига битта-яримта оқ оралабди.

Эртаси куни бутун вилоятларга Пир Подшоҳ устидан қозонилган ғалаба муносабати билан фатҳномалар юборилди. Фатҳномаларда Улуғбекнинг исми биринчи бор наввоб деб тилга олинди.

Зулқаъда ойининг 9 куни (1408 йил 7 апрель) Шоҳрух Хиротга қайтди, Улуғбек оталиғини олиб Тусга жўнади.

1408 йилнинг кузида Шоҳрух Сеистон ҳокими Шоҳ Қутбиддин ва унинг олдига қочиб келган Қирмон подшоси Султон Увайснинг марказий ҳукуматга қарши кўзғолонини бостириш билан банд бўлди. Қўзғолончилар билан қураш уч ой давом этди ва ниҳоят катта қурбонлар эвазига Фарах, Ўқ, Лош ва Зараҳ шаҳарлари эгалланди. Сеистонда тўла осойишталик ўрнатилгандан кейин Шоҳрух шаъбон ойининг сўнгги куни (1409 йил 17 январь) яна Хиротга қайтиб келди.

Халил Султонга қарши юриш 811 йил зулқаъда ойининг бешинчи куни (1409 йил 22 мартда) бошланди. Шоҳрух Хиротда Иброҳим Султон билан амир Жалолиддин

Фирузшоҳни қолдириб, ўзи Бодҳизга жўнаб кетди. Жаннатмакон бу манзилда у бир ой чамаси турди, қўшин тўплади, бўлажак юришга тайёрланди. Шоҳрух Тусдан Улугбекни ҳам чақиртирди ва уни Мовароуннаҳрга олиб кетди. Шундан мирзо Улугбекнинг ҳаёти Мовароуннаҳр билан боғланди.

Шоҳрух Бодҳизда турган кезлари унинг Самарқандга юборган айгоқчилари икки муҳим хабар олиб келишди. Хабарларнинг биридан маълум бўлишича, Халил Султон давлат юмушлари билан кам шугулланиб, кўп вақтини Зубайдаин соний Шодимулк оға билан ўтказармиш, суй-гилешнинг амр-фармонидан чиқмасмиш, ҳатто унинг маслаҳати билан Бобо Турмуш деган наслу насаби бетайин бир кимсани вазири аъзамлик курсисига ўтқизганмиш, кўпдан бери Султоннинг қиличини чопган амир Оллоҳдод, Ҳусайний, Самарқанд дарвозалари калидини унга олиб бориб топширган амир Аргуншоҳ сингари мўътабар зотлар энди кам эътибор бўлиб қолганмиш. Даҳшатлиси шулким, Халил Султон ўша Шодимулкнинг қистови билан Темирнинг катта хотинлари Сароймулк хоним билан Тўқал хонимни мажбуран эрга бериб юборганмиш, хазинада бир чақа оқча қолмаганмиш. Кейинча бу гаплар шунчаки «миш-миш» эмас, балки аччиқ ҳақиқат эканлиги ойдинлашди. Халил Султон ҳақиқатан ҳам мамлакатни жар ёқасига олиб бориб қўйган экан. Хазинанинг куп-қуруқ бўлиб қолганлиги ҳам тўғри чиқди. Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» китобида мана бу қизиқ ҳикоятни ўқиймиз: «Шоҳрух Султон Самарқанд тахтига ўлтиргондин кейин Амир Темурнинг шаҳар аркида, Кўксаройда яширилган хазинасига доҳил бўлдилар, аблаҳлар димоғи ақлдин, жоҳиллар қалби билимдин холи бўлгондек (Шоҳрух ҳам) ўша хазинани ганждин холи топди. Тасодифан мирзо асосининг учи (тупроқ билан қорилиб ётгон) бир дирҳамга бориб тегди. Уни олиб артиб тоза қилиб ҳамёнига солди, сўнг ҳамроҳларига ўгирилиб дедилар: «Биз ушбу дирҳам ҳақи отамиздин қолгон хазина ва меросдин баҳраманд бўлдик». Зулқаъда ойининг 21 куни (1409 йил 8 апрель) Бодҳизга Самарқанддан яна бир даҳшатомуз хабар келди. Маълум бўлишича, Самарқанд ёнида Худайдод Ҳусайний билан Халил Султон орасида уруш бўлган ва Султон енгилиб, Худайдод Ҳусайнийга асир тушган.

— Зўравонлиг, раият ва черикни ўзидин йироқлаштириб қўйишнинг жазоси бу!

Шохрухнинг аччиқ, лекин тўғри гапларини шу пайт унинг чодирда ўлтирган Улугбек билан Шохмалик ҳам бош ирғаб тасдиқладилар. Ранят ва черикдан ташқари, кейинги вақтда мусулмон руҳонийларининг кўпчилиги, ҳатто нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоёндалари — хожа Муҳаммад Порсо ва Мир Абдуллавал сингари олий мартабали зотлар ҳам айшу ишратга тамом муккасидан кетган Халил Султонни ёқтирмай кўйган эдилар, Халил Султон билан аразлашиб Мўғулистон тарафларга кетиб қолган амир Худайдод Хусайний бундан усталик билан фойдаланади. У Сайхун теварагида жойлашган Ўратена ва Шохрухия қалъаларини осонгина қўлга киритиб олди, сўнг тез суръат билан Самарқандга қараб юрди. Шаҳарнинг шарқий-шимолий тарафида Кўҳак сойининг бўйида жойлашган Шероз шаҳарчаси атрофида ҳар иккала тараф бир-бирининг ёқасидан олди, оқибат амир Худайдод Хусайнийнинг қўли баланд келди. Халил Султоннинг қўшини енгилиб, ўзи асир тушди. Шу тариқа Самарқанд энди амир Худайдоднинг қўлига ўтиб қолди.

Бу воқеа 811 йил зулқадда ойининг 13 куни (1409 йил 30 март) содир бўлди.

Шохрух амирлар ва олий ўрдунинг барча мўътабар одамларини йигиб кенгаш ўтказди, сўнг сафар тайёргарлигини жадаллаштириб, зулҳижжа ойининг 6 куни (1409 йил 22 апрель) Бодҳизга тўпланган мўру малах каби аскар билан Жайхун қирғоғига келиб тушди. Қўшинни дарёдан ўтказиш вақтида Худайдод Хусайнийнинг элчиси келиб қолди. Амир Худайдод Хусайний йўллаган мактубда Шохрух мана шу жумлаларни ўқиди: «Башарти ҳоқони саид Самарқандни амирзода Муҳаммад Жаҳонгирнинг илқиға топшуришга рози-ризолик берсалар, биз бетўхтов амирзода Халил Султон баҳодир бирлан онинг хотини Шодимулкни аълоҳазратнинг олий ўрдусига олиб боруб топширушга сўз берурмиз». Маккор Худайдод узокни кўзлаб шу ишга қўл урди. Мирзо Муҳаммад Жаҳонгир ҳали балоғатга етмаган — энди ўн икки ёшда эди. Шундай бўлгач, ўша замоннинг таомилига кўра бунақа вақтда ҳукумат ишлари унинг оталиғи қўлида, яъни ўша Худайдоднинг қўлида бўларди-да. Шохрух амир Худайдоднинг элчисига рўйхушлик кўрсатмади. Охири «айнан ушбу дамда бу хусусда бирон нарсая айтуб бўлмас, Самарқандга борайлик, сўнг не муносиб бўлса шуни қилурмиз», деб қўя қолди. Элчига эса қайтишга ижозат бермади, уни олий ўрдада тутиб қолди. Зулҳижжанинг 8 кунида (1409 йил 25 апрель) Шохрух

Жайхундан ўтиб Самарқанд сари юзланди. Дарёнинг ўнг соҳилида илгари Ҳисори Шодмон тарафига юборилган мирзо Мирак Аҳмад олий ўрдуга келиб кўшилди.

Кухитанга етганларида Шохрух хузурига Худайдод Хусайнийнинг яна бир элчиси — Абдуллахожа келди. Элчи унга Шодимулк бегимни канизақлари ва хизматчилари билан олиб келиб тонширди. Шохрух бу сафар ҳам амир Худайдоднинг Мовароуннаҳрни Муҳаммад Жаҳонгирга хатлаб бериш ҳақидаги талабини рад қилди.

Худайдод Хусайний бари бир Самарқандни қўлда тутиб қололмади. Шохрух ва Улугбек Хузорга келганларида унинг шаҳарни ташлаб Андижон тарафга қочганлиги, Халил Султонни эса ўзи билан бирга олиб кетганлиги ҳақида хабар топдилар. Шохрух амир Саид Али тархон ва Алоуддин Алайка кўкалдош бошлиқ илгор қисмларни Самарқандга отлантириб, бир-икки кундан кейин ўзи ҳам Хузордан кўчди. Работи ёмда Шохрух билан Улугбекни Самарқанднинг казо-казолари катта совга-салом билан кутиб олишди. Булар орасида амир Оллоҳдод, Аргуншоҳ ва Мир Абдулаввал ҳам бор эдилар. Амир Аргуншоҳ кутиб олувчилар тўдасидан ажралиб олдинга чиқди ва отдан тушиб турган подшоҳ билан шаҳзоданинг олдига қараб юрди. Унинг қўлида тепасига қирмизий кимхоб дастурхон ташланган сипар бўлиб, устида эса шаҳар дарвозаларининг калиди. Аргуншоҳ ота-бола олдига сал ҳадик билан борарди, қўл-оёғини титроқ босаётган эди. Ўзини тутишга қапчалик тиришмасин, бари бир, бўлмади. Йиқилишига бир баҳя қолди. У икки букилиб таъзим қилиб подшоҳга сипарни тутди. Шохрух уни олиб орқасида турган амир Ҳасан Жондорга узатди. Аргуншоҳ тиз чўкиб подшоҳнинг этакларини юзига суртмоқчи бўлганди, Шохрух унинг қўлидан пешяни шартта тортиб олди. Аргуншоҳ ўрнидан турди ва подшоҳга яна бир марта таъзим қилди. Шу пайт мулозим яна бир сипар тўла олтинни келтириб Аргуншоҳнинг қўлига тутқазди. Аргуншоҳ уни мирзо Улугбекнинг бошидан сочмоқчи бўлди, лекин мирзо ўзини ундан олиб қочди. Олтинлар унинг оёқ остига тўкилди. Аргуншоҳ бўшаган сипарни мулозимга узатиб мирзонинг оёғига йиқилди. Мирзо ҳам отасига ўхшаб ундан оёқларини олиб қочди. Бундан тўрт йил муқаддам уни шаҳарга киритмасдан сарсон-саргондон қилган шу иккиюзламачи эмасмиди?! Энди эса оёқларини ўпишга тайёр. Қандай пасткашлик! Бунақаларни нега еру замин ютиб юбормай, аксинча

кўтариб туради. Шохрух ўглининг хаёлидан кечган фикрни пайқаб турган экан, уни юпатиб деди:

— Хафа бўлмангиз, мирзом, мунингдек иккиюзламачи махлуқлар авволги замонларда ҳам бўлгон, ҳозир ҳам бор, келгусида ҳам бўлгай албат, чунки дунё шундоғ яратилгон...

Тафтишу текширишлардан сўнг амир Оллоҳдод, Аргуншоҳ ва Шодимулkning вазир аъзами Бобо Турмуш қатл этилдилар.

Шу тариқа Шохрух мирзо Самарқандда ҳам ўз ҳокимиятини ўрнатди.

Худайдод Ҳусайний ўшанда Халил Султонни Андижонга олиб қочди ва ўгли амир Абдухоликнинг қўлига топшириб, ўзи кўмак сўраб Муҳаммадхон (1408 — 1416) олдига — Мўғулистонга борди. Муҳаммадхоннинг Темур ўлгандан кейин бўлган воқеалардан хабари бор эди. Боз устига Худайдод Ҳусайнийни ҳам яхши биларди. Шундай бўлса ҳам бошда ўзини ҳеч нимани билмаганга олди, амир Худайдодни ҳурмат-аҳтиром билан қаршилади. Ўнта бия ва йигирма бош қўй сўйиб зиёфат қилди, кечаси эса ҳамма уйқуга кетгандан кейин ясовул Худайдод Ҳусайний ётган хонага бостириб кириб, уни тигдан ўтказди. Маҳаммадхон унинг бошини элчи билан Шохрухга юборди.

Шохрух Самарқандни олгандан кейин, кўп ўтмай, амир Худайдод Ҳусайнийнинг гумашталарини бартараф қилиш ва Халил Султонни тутиш мақсадида Сирдарё бўйларига қўшин тортди. Мирзо Улуғбек Самарқандни қўриқлаб туриш учун қолдирилди. Йўлда қўшин уч қисмга бўлинди: амирзода Рустам, амир Али тархон, Шохмалик ҳамда Нуширвон барлос илгор қисм билан Шохрухияга, амирзода Аҳмад биродари мирзо Бойқаро ҳамда амирлардан Султоншоҳ барлос ва Ҳасан Сўфи тархон бир қисм қўшин билан Тошкентга жўнатилди. Шохрухнинг ўзи ёзнинг иссиқ кунларини Ўратепада ўтказадиган бўлди.

Лекин иш урушгача бориб етмади. Халил Султон Худайдод Ҳусайний ўлдирилгандан кейин банддан қутулди ва Хўжанднинг Аъло деган кичик бир қалъасига қочиб келиб яширинди. Кўп ўтмай у ердан Ўтторга қочиб борди, лекин у ерда ҳам атрофига одам тўплотмади. Охири Узун Отани лашкароҳ қилиб турган Шохрух ҳузурига тавбатазарруъ билан келди... Ўша йили, шаъбон ойида (1409 декабрь) Шохрух уни ўзи билан бирга Ҳиротга олиб кетди ва бир-икки кундан кейин Халил Султонни Рай вилоятига ҳоким қилиб жўнатди. Лекин уни ўша ерда ҳам тинч қол-

дирмади. Зулқаъда ойининг 7 куни (1410 йил 14 март). Райга Шоҳрухнинг чопари борди. Чопар Халил Султонга подшоҳнинг фармони тошширди. «Шаҳзодаи олий насабнинг равшан-раъйларига маълум ва равшан бўлсин-ким, айни замонда Қора Юсуфнинг фитнаю фасоди туфайлидин Ироқ ва Озарбайжонда раият аҳволи мушкуллашмиш. Фитначиларнинг золим илкени мусулмонларнинг пок этакларидин юлиб ташлаш айни савоб кўринадур. Тангри таоллонинг иродаси бирлан бу ишни сизнинг иқтидорлиқ илкингиизга тошширурмиз. Хумоюн фармонни олишингиз билан черик ва лашкарни тўплаб зафар тугини баланд кўтаринг ва ўшал кофирни ўртадин кўтариб ташлаб, элу юртга эмну омонлик бахшида этинг», — дейилган эди ўша фармонда. Фармонда Халил Султон тўплаш зарур бўлган кўшиннинг умумий миқдори ҳам аниқ кўрсатилганди — у ўн минг кишидан кам бўлмаслиги зарур эди. Халил Султон Шоҳрухнинг амр-фармони бажардимийўқми, бу ҳақда бизга маълум тарихий манбаларда бир нима дейилмаган. Абдураззоқ Самарқандий ва Фасиҳ Аҳмад Ҳавофий Халил Султоннинг 814 йил ражаб ойининг 18 куни (1411 йил 6 ноябрь) Райда вафот топганини хабар қиладилар...

Шоҳрух Ҳиротга қайтиш олдидан Мирзо Улуғбекни Мовароуннаҳр билан Туркистонга ҳоким қилиб тайинлади, лекин улуснинг тамом инон-ихтиёрини шаҳзода балогатга еткунга қадар «улуғ нўён Муборизиддин Шоҳмаликнинг иқтидорлик кўлига» тошширди. Ҳисори Шодмон вилояти мирзо Муҳаммад Жаҳонгирга инъом этилди. Балх билан Бадахшон вилоятларига Иброҳим Султон, Кобул ва Қандаҳорга мирзо Қайду, Фарғонага Умаршайхнинг ўгли мирзо Амирак Аҳмад тайинландилар. Шоҳрух кейинча мамлакатнинг бошқа қисмларини ҳам ўғил ва неваралари ҳамда қариндошларига бўлиб берди. Хуросоннинг бир қисмини, Ҳабушон, Нисо, Абивард вилоятлари билан Бойсунқур мирзога, Эроннинг гарбий ўлкалари ҳамда Ироқи Ажамнинг бир қисмини Султон Муҳаммадга, Форс вилоятини Абдулла мирзога суюрғол тариқида инъом қилди. Шу йўл билан мамлакатни бошқариш енгил бўлади, деб ўйлади.

ТАХТ ҲАВАСИ ВА ИЛМ ЗИЁСИ

Мирзо Улугбек қарийб қирқ йил (1409—1449) Мовароуннаҳрда подшолик қилди. Лекин, аслини олганда, у шунчаки ноиб эди, холос. Қарийб тўрт йил ҳали балоғатга етмагани учун мамлакат жиловни амир Шоҳмаликнинг қўлида бўлди. 1412 йили ниҳоят Шоҳрух Шоҳмаликни Мовароуннаҳрдан чақириб олди ва шу вақтдан бошлаб эл-юртнинг инон-ихтиёри Улугбек мирзо қўлига ўтди. Лекин, бари бир, унинг ҳақ-ҳуқуқи кўп жиҳатдан чеклаб қўйилганди. Шоҳрух унинг шаҳар қурилиши билан боғлиқ фаолиятига ва илмий ишларига аралашмади, бу ишларни унинг ихтиёрига қўйиб берди. Лекин хорижий мамлакатлар билан бўладиган муносабатлари, улус ҳокимлари билан бўладиган ишларни Шоҳрух ўз қўлида сақлаб қолди. Улугбек Мовароуннаҳрнинг ички ва ташқи сиёсатига алоқадор ҳар қандай ишни отаси билан келишмай, унинг рози-ризалигисиз қилолмасди, аке ҳолда бунинг оқибати яхши бўлмасди. Шунинг учун самарқандликлар ҳам, ҳиротликлар ҳам Улугбекни, Шоҳрухнинг Мовароуннаҳрдаги соясигина, холос деб аташарди. Ҳа, бу ҳақиқат, аччиқ ҳақиқат эди. Улугбек том маъноси билан шунчаки соя эди, холос. Тўғри, Шоҳмалик Ҳиротга чақириб олингандан кейин унинг қўли бир оз узайди. Лекин Самарқанд саройида унинг бутун фаолиятини кузатиб, босган ҳар бир қадамини ўлчаб юривчилар ҳам бор эди. Улар Шоҳрух ва унинг нуфузли хотини Гавҳаршод бегимнинг одамлари эдилар. Қолаверса, Улугбек вақти-вақти билан Ҳиротга бориб отасига ҳисоб бериб туришга, хирожнинг бир қисмини унинг хазинасига жўнатиб туришга, Шоҳрух Ироқ ёки Озарбайжонга, Ғур ё бўлмаса:

Сеистонга ҳарбий юриш қилган тақдирда унга Мовароуннаҳрдан маълум миқдорда аскар, от-улов, озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа юборишга мажбур эди.

Яна бир гап. Улугбек гарчанд 812 йилнинг ражаб ойида (1409 йилнинг ноябрь ойи) тамом Мовароуннаҳр ва Туркистонга ҳоким деб эълон қилинган бўлса ҳам аслида, бошқа, унинг ҳокимияти фақат Самарқанд, Бухоро ва Насаф вилоятлари билангина чекланди. Фарғонани то Ўзгангача Амирак Аҳмадга, Ҳисори Шодмонни мирзо Муҳаммад Жаҳонгирга бериб, Улугбекни Шохрухнинг ўзи чеклаб қўйди. Туркистон Шайх Нуриддин ва унинг тарафдорлари қўлида эди. Улар ўша йиллари, Улугбек у ёқда турсин, Шохрухни ҳам тан олмасдилар.

Бунинг устига мамлакат ҳали нотинч эди. Бунга асосий сабабчи Шайх Нуриддин эди. У Туркистон билан ҳам қаноатланмади: Ҳисори Шодмон ҳокими мирзо Муҳаммад Жаҳонгир, марҳум Худайдод Ҳусайнийнинг ўғли, Янги ва Сайром вилоятларининг ҳокими амир Абдулхолиқ ҳамда оқўрдалиқ хонзодалардан Чингиз ўғлон билан иттифоқ тузиб теурийларга қарши исён кўтарди. Улугбекка қарши Абдулхолиқ ва Чингиз ўғлон Ўтрордан, мирзо Муҳаммад Жаҳонгирнинг амирлари Ҳамза билан Мубашшир Ҳисори Шодмондан бир вақтнинг ўзида — 812 йил зулҳижжа ойининг ўрталарида (1410 йил апрель ойи) Самарқандга қараб от солдилар. Зулҳижжанинг 15 кўни (1410 йил 20 апрель) Самарқанднинг гарбий томонида жойлашган Қизил работ мавзеъида ҳар икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Жангда Шайх Нуриддин билан унинг иттифоқчиларининг қўли баланд келди. Мирзо Улугбек билан амир Шохмаликнинг қўшини эса мағлубиятга учради. Улугбек Жайҳун тарафга, Калиф кечувига қараб қочди. Шохмалик аввал Қоратенага қочиб борди, лекин у ерда ҳам туролмай, Самарқанднинг кунчиқиш тарафидаги Олақароғ тоғлари орасига бориб яширинди. Шайх Нуриддин амир Шайх Ҳасанин сараланган отлик қисм билан Улугбекнинг кетидан юборди. Тоғай Буғони Бухорога жўнатди, ўзи Чингиз ўғлон билан бирга, Самарқанд устига отланди. Улар шаҳар даравозаларининг калиди чўнтақда деб фараз қилдилар, шунинг учун ҳам тўла ишонч ва умид билан Шайхзода дарвозаси олдига бордилар. Лекин бирон зот уларни қаршилаб шаҳардан чиқмади. Шайхзода дарвозасигина эмас, балки шаҳарнинг бошқа дарвозалари ҳам маҳкам қилиб ичидан беркитиб олинган эди. Шайх Нуриддин ва Чингиз ўғлон Фируза, Оҳанин, Чорроҳа дарвоза-

ларига ҳам боришди. Лекин улар ҳам берк. Нима қилиш керак? Камал жанглари олиб боришга аскар етмайди, қайтиб кетиш шармандалик. Бунинг устига Чингиз ўғлонга нима дейди? Ахир у катта ўлжа деб келган эди-ку, бу ерларга. Шаҳар олинмаган, мўмай ўлжани унга қаердан олиб беради. Уша вақтларда амалда бўлган тартиб-қоидага кўра, истило қилинган шаҳар лашкарга уч кунга талонга бериларди. Шайх Нуриддин Чингиз ўғлонни шунга ишонтирган эди. Хўш, энди нима қилади? Шайх Нуриддиннинг боши қотди. Охири Чингиз ўғлонга маслаҳат солди.

— Жаноби олийлари, агар маъқул кўрсангиз, бу ерда бир тадбир ишлатасак.

— Қандоғ эркан сизнинг бу сафарги тадбирингиз, жаноби амир?— Чингиз ўғлон истеҳзо билан Шайх Нуриддинга тикилди.

— Шаҳар ақобирлари бирлан музокара очсоқ, балким алар шаҳарни урушсиз тобшуришга рози бўлурмиканлар.

— Ихтиёрингиз,— Чингиз ўғлон унга қўл силтади.

Шу тариқа улар Фирюза, Оҳанин, Ғозиристон, Чорроҳа дарвозалари қаршисида аскар қолдириб, Шайх Нуриддин билан Чингиз ўғлон Кониғилга Дилкушо боғи ўртасидаги маҳташам қасрга ўрнашдилар ва шаҳарга элчи юбордилар. Бахтга қарши элчи ноумид бўлиб қайтди. Шаҳар мудофаасини ўз қўлига олган шайхулислом хожа Камалиддин Абдулаввал бошлиқ рухонийлар ва зиёилар: хожа Исомиддин, мавлоно Салоҳиддин қози, мавлоно Қутбиддин, Мирак донишманд, хожа Файзуллоҳ Абуллайсий ва бошқалар Шайх Нуриддиннинг талабларини рад қилдилар. Чингиз ўғлоннинг қистови билан Шайх Нуриддиннинг ўзи бир неча бор Шайхзода дарвозаси қаршисига бориб Мир Абдулаввал билан музокара олиб борди, лекин бунинг ҳам фойдаси бўлмади.

Аммо Самарқанд таслим бўлмагани билан Термиз ва Калифдан ташқари ҳамма ерлар Шайх Нуриддин ва унинг иттифоқчилари қўлига ўтган эди.

Самарқанд остонасидаги воқеа ва Мовароуннахрнинг огир аҳволи ҳақидаги хунук хабар Хиротга ўн беш кундан кейин, зулҳижжа ойининг сўнгги куни (1410 йил 6 май) етиб борди. Шоҳрух шошилинич равишда Термиз билан Калифга амирлардан Музроб, Таваккал барлос, Ёдгоршоҳ орлот ва бошқалар қўл остида ёрдамчи куч юборди. Шоҳрухнинг ўзи аввал Хиротда қолди, чунки у ўша кунлари Ироқ ва Озарбайжонга, амир Қора Юсуфга қарши юриш тараддудиди эди. Чуқур ўйлаб кўриб бу ишни энди орқага

сурди ва Мовароуннахрга жўнаш ҳозирлигига киришди.

Шайх Нуриддин Чингиз ўғлон, амир Абдулкарим ҳамда Султон Боязид бошчилигида Термиз билан Калиф устига, Улуғбекка қарши қўшин юборди. Лекин амир Музроб Термизни, Улуғбек эса Калифни мустаҳкамлашга улгиришган экан. Чингиз ўғлон ва Шайх Нуриддиннинг амирлари бу қалъаларни қаттиқ қамал остига олдилар, ҳар куни бир неча бор чигирткадек ёпирилиб бордилар, лекин ҳар сафар катта талафот кўриб, чекинишга мажбур бўлдилар. Шунга қарамай, қамал жангларида давом эттиравердилар.

Шоҳрух 813 йилнинг 4 муҳаррамида (1410 йил 9 май) Хиротдан чиқди ва Жайхун соҳилларига қараб йўл олди. Лекин унинг қўшини шошилмай, секинлик билан ҳаракат қилди ва фақат сафар ойининг 17 куни (1410 йил 21 июнь), қарийб бир ярим ойдан кейин, Калифга келиб тушди ва дараёнинг ўнг соҳилига кечиб ўтди. Шайх Нуриддиннинг шу ерда турган аскарлари урушга ботинолмади ва тартибсизлик билан чекинди. Шоҳрух Улуғбек билан амир Музробни Мовароуннахр халқини Шайх Нуриддинга қарши курашга кўтариш учун Кеш билан Насаф тарафларга жўнатди.

Жайхун бўйида Мирак Аҳмад ва Шоҳмалик ҳам Шоҳрухнинг олий ўрдусига келиб қўшилдилар. Шоҳмаликнинг ўн-ўн беш навқаридан бошқа ҳеч қими йўқ, Мирак Аҳмад эса бундан бир ой муқаддам Андижон ва Ахсининг тамом аскарини йигиб келиш ҳақида буйруқ олганига қарамай атиги беш юз аскарни эргаштириб келибди, ҳолос.

Шайх Нуриддин ва унинг иттифоқчилари билан Шоҳрух ўртасида раби ул-аввал ойининг тўққизинчисида (1410 йил 12 июль) юқорида зикр этилган Қизил рабоб ёнида қаттиқ уруш бўлди. Урушда Шайх Нуриддин билан Мирзо Муҳаммад Жаҳонгир енгилдилар. Шайх Нуриддин қолган-қутган одами билан Сабронга, амир Ҳамза билан Мубашшир қурол-яроғи ва кўч-кўронини ташлаб Ҳисори Шодмонга қараб қочдилар.

Орадан икки кун ўтгач, 14 июль куни Шоҳрух Самарқандга кирди, лекин бу ерда қололмади. 30 июль куни шитоб билан Самарқанддан жўнаб кетди. Бунга Форсда юз берган воқеалар сабаб бўлди — Умаршайх мирзонинг ўғиллари мирзо Рустам билан мирзо Искандар Исфаҳон билан Шерозни талашиб ўзаро уруш бошлаган эдилар.

Шоҳрух Самарқанддан жўнаб кетиш олдидан амир Шоҳмаликни Сабронга амир Шайх Нуриддинга қарши,

амир Музробни эса Ҳисори Шодмон устига мирзо Муҳаммад Жаҳонгир ва Ҳамза сулдузга қарши юборди.

Мирзо Муҳаммад Жаҳонгир амир Музроб билан урушмади ва бундан буён подошоҳнинг амру фармонида чикмасликка ваъда берди. Бу сафар у сўзининг устидан чиқди ва подшоҳ номидан Ҳисори Шодмонни идора қилди. Аммо Шайх Нуриддин билан кураш эса осон бўлмади, у узоқ вақтга чўзилди.

Шайх Нуриддинга қарши юриш 813 йил рамазон ойининг 13 кунин (1411 йил 10 январь) бошланди. Самарқанд қўшинининг манглайига амирлардан Мусо ақа билан Ҳамза тархон тайинланди. Шайх Нуриддин, Шоҳмаликнинг қўшини Саброн остонасида пайдо бўлмасдан, қалъани ташлаб Мўғулистон тарафга қочиб кетди. Лекин Шоҳмалик нима сабабдандир рақибини таъқиб остига олмади бунинг устига Саброн билан Яссини амир Абдулҳолиққа топшириб, ўзи Самарқандга қайтди. Жўнаш олдидан у Абдулҳолиққа буурди:

«Лашқаримиз, Саброндин қойтгач, Шайх Нуриддин ҳар қалай ўзини эркин сезиб Сабронга қайтиб келгай Сен эрсанг ўзунгни пистирмага ол. Шундай қилинса они қўлга тушуриш мушкул бўлмас».

Абдулҳолиқ Шоҳмалик айтгандай қилди. Шайх Нуриддин ҳақиқатан ҳам бир кун тунда Саброн атрофида пайдо бўлди, лекин пистирмага дуч келиб қўшинидан ажралди, ўзи эса ўттиз чоғли йигити билан зўрға қочиб қутулди. У яна Мўғулистон тараф йўл солди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий амир Абдулҳолиқ бу ерда ишлатган бир сиёсат сирини очиб берган. У бундай дейди «Амир Абдулҳолиқ ўшанда Шайх Нуриддинни тутиб олиши ҳам мумкин эрди, лекин «мен они бартараф қилгундай бўлсам, амир Шоҳмалик (кейинча) мени ҳам бу ерда тинч қолдирмас», деган андишага борди. Ўша тунги олишувда амир Абдулҳолиқ катта ўлжалик бўлди. Онинг кўлига фақат отнинг ўзидан ўн минг боши тушди».

Орадан ўн етти кун ўтгач, амир Абдулҳолиқ қандайдир оғир бир дардга чалиниб тўсатдан вафот топди. Улурбек унинг ўрнига амир Дулдойнинг ўғли Темур Маликни Туркистонга ҳоким этиб тайинлади. Шайх Нуриддин амир Дулдой эл-юртда ўз мавқеини мустаҳкамлашга улгурмасдан туриб Сабронни қўлга киритиб олишга ҳаракат қилди. Шу мақсадда у Мўғулистон хони Муҳаммадхон (1408—1416) ҳузурига борди ва ундан ёрдам сўради. Шайх Нуриддин билан бир вақтда Муҳаммадхоннинг ҳузурига

Улуғбек билан амир Шоҳмаликнинг элчиси ҳам келган эди. Муҳаммадхон Шайх Нуриддиннинг илтимосини инобатга олди, Улуғбек билан Шоҳмаликнинг элчисини эса зиндонбанд қилди. Сўнг ўгли Шамъи Жаҳонни ўн беш минг отлиқ аскар билан Шайх Нуриддинга қўшди. Шайх Нуриддин билан Шамъи Жаҳон Сайрамни қамал қилдилар, уларнинг илғор қисмлари эса Ўтрорнинг Қорасомон қишлоғигача етиб бордилар. Кўп ўтмай уларнинг кетидан қўшин билан Муҳаммадхоннинг ўзи ҳам Туркистонга бостириб кирди.

Шу тариқа Мовароуннаҳр билан Туркистон осмонида яна қора булут қуюқлаша бошлади. Улуғбек Ҳиротга чопар юбориб, бўлган воқеадан отасини хабардор қилди, Шоҳмаликни Самарқанддаги бор қўшин билан Туркистонга жўнатди.

Шоҳрух бошқа ишларини йиғиштириб қўйишга мажбур бўлди ва 814 йил раби ул-аввал ойининг сўнги куни (1411 йил 23 июнь) катта қўшин билан Ҳиротдан чиқди ва Мурғоб дарёсининг бўйига келиб тушди, у ердан эса Чечактуға келди. Лекин шу ерда қўшинни ҳаракатдан тўхтатди, чунки юришни давом эттиришга эҳтиёж қолмади — Улуғбекнинг чопари «Муҳаммадхон Шоҳмалик билан битим тузиб, Қуллобшидин қайтиб кетибдур», деган хабар олиб келган эди. Мазкур битим ҳақида мўътабар китобларда эътиборга молик маълумотлар бор. Масалан, Абдураззоқ Самарқандийнинг китобида мана буларни ўқиймиз: «Муҳаммадхон аркон давлат бирлан кенгаш қилди. Кўп ишларни кўруб, тажриба орттиргон кишилар «Биз Шайх Нуриддинни деб кучлик бир қавм ва шавкатли бир гуруҳ бирлан ёвлашувимизга не ҳожат бор, урушнинг нима бирлан тамом бўлиши эрса маълум эрмасдур», деб туриб олдилар. Муҳаммадхон Ҳофиз исмлиқ элчисини амир Шоҳмаликнинг ҳузурига мана бу гапларни айтишни тайинлаб юборди: «Аввалда орамизда бирон бир адоват бўлмагон, юз берган низо эрса ғаразгўйларнинг рағбати бирлан воқеъ бўлди. Буёғига дўст бўлмоғимиз лозим. Агар Шайх Нуриддин бирлан ораларингизда бирон бир низо чиққандай бўлса, ундай ҳолда Шайх Нуриддинни эмди асло ҳимоя қилмағаймуз».

Шунга қарамай Шайх Нуриддин курашни давом эттираверди ва ҳатто, ҳийла ва тадбир ишлатиб, беш юз отлиқ аскарни билан Саброн қалъасига кириб ҳам олди. Улуғбек унга қарши катта қўшин билан яна амир Шоҳмаликни жўнатди. Улуғбекнинг қўшини Сайхун устига

қўприк солаётганида Шайх Нуриддиннинг элчиси Рамазон ўзбек келиб сулҳ тузиш хусусида гап очди:

— Амир жаноблари ортиқча қон тўкилмаслигини ис- тайдилар ва сулҳ тузуб, дўстлик-иттифоқлик риштасини узилғон жойидин боғлашни таклиф этадурлар.

Рамазон ўзбек Шоҳмаликка Шайх Нуриддиннинг мак- тубини узатди. Шоҳмалик мактубни диққат билан ўқиб чиқди, сўнг уни яна ўраб ёнида турган лашкарнависга узатди. Рамазон ўзбек қўл қовуштирганча жавоб кутиб турарди. Шоҳмалик бўладиган гапни айтиб қўя қолди:

— Агарчи Шайх Нуриддин чиндин ҳам сулҳни ихтиёр қилғон бўлсалар, бирламчи Тумон ога бирлан онинг иниси Шайх Ҳасанни... ҳамда ўғли Маҳмудшоҳни кечиктур- майин бизнинг ҳузуримизга жўнатсун, шундан кейин ул жанобнинг сўзлари чин эканлиғига ишонч ҳосил қилурмиз.

Лекин Шайх Нуриддин ишни пайсалга солди, ана- мана деб вақт ўтказди. Оқибатда Шоҳмалик Сабронни камал қилди, лекин барибир уни ололмади. Вақт ўтиб камал қилувчилар ҳам қийналишди, камалдагиларнинг аҳволи ҳам танг бўлди. Ёвлашувчи томонлар яна музокара очдилар. Бу сафар амирларнинг ўзлари, ёнига фақат икки навкар олиб, шахсан учрашадиган бўлишди. Бир вақтлар, хусусан Амир Темур тирик пайтларда, уларнинг ораларидан қил ҳам ўтмасди-ку, ахир! Энди нега бу қадар ит-мушук бўлиб қолишди? Амирларнинг атрофи- даги одамларнинг гапи шундай. Асли улар Темур ҳаётли- гида ҳам бир-бири билан мой тортишиб юришарди. Ахир, «икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас», деб бежиз айтишмаган-да. Молу давлат, мансаб-шуҳрат ҳар қандай одамни ҳам шунақа қўйга солиб қўяркан...

Ҳар қалай Шоҳмалик билан Шайх Нуриддин инсофга келганга ўхшаб туюларди. Бу, албатта, яхши. Лекин юзаки қарагандагина аҳвол биз ўйлагандай тарзда эди аслида эса «эски ҳаммом, эски тос» лигича қолган эди. Амирлар пайт пойлашаётган эди, бири иккинчисини маҳв қилиб юборишнинг қулай йўлларини ахтаришаётган эди. Лекин, Шоҳмалик эпчиллик қилди, у Ҳирқадоқ исмли навкарини ишга солди. Абдураззоқ Самарқандий воқеани мана бундай хикоя қилади: «Ҳирқадоқ Шоҳмаликнинг амри билан Шайх Нуриддинни етаклаб келмоқ учун қалъа дарвозаси рўбарасига борди. Шайх Нуриддин дарво- заннинг ташқарисида эрди, Ҳирқадоқга кўзи тушгач, уни овоз бериб ҳузурига чақирди. Ҳирқадоқ борди ва бир неча марта чўк тушди (таъзим қилди). Амир Шайх

Нуриддин отдан эгилиб қучоқ очди ва они бағрига босмоқчи бўлди, лекин маккор Ҳирқадоқнинг қўллари амирнинг белидан тутғоч, они бор кучи бирлан пастга тортди ва у отдин йиқилди. Шу пайтнинг ўзида Ҳирқадоқ онинг кўкрагига тиззасини қўйиб қиличини гилофдин суғурди. Шайх Нуриддиннинг қалъа тошқарисида тургон навкарлари чопуб келиб Ҳирқадоққа ташландилар. Алардан бири Ҳирқадоқнинг қўлига қилич урди. Ҳирқадоқ эрса Шайх Нуриддинни босиб турғони ҳолда, навкарнинг отини қилич бирлан чунон урдик, отининг лабларини кесиб тушди. Навкарларнинг отлари чўчуб аларни олуб қочдилар. Сўнгра Ҳирқадоқ Шайх Нуриддиннинг юзига зарб билан қилич урди. Шайх Нуриддин қилични ушлаб қолмоқчи бўлди, аммо қилич онинг бармоқларини ва бош косасининг ярмини бурни бирлан қўшуб узуб тушди. Шоҳмалик нарироқда баландлик тепасида туриб аларни кузатиб тургон эрди. Ҳирқадоқ қўлларини кўтаруб анга ишора қилди. У икки юзга яқин мукамал қуроллангон суворийси бирлан от қўйиб қалъа дарвозасига етуб келди. Ҳирқадоқ хануз Шайх Нуриддинни босиб ўлтиргон эрди. Мадад етиб келгондин сўнг ўрнидин турди ва Шайх Нуриддиннинг бошини кесиб олиб хорлиқ тупроғига улоқтирди».

Шундай қилиб Шайх Нуриддин фитнаси ҳам таскин топди. Туркистон ҳам Улугбекка бўйсундирилди.

Лекин ўша йиллари Улугбек билан Шоҳмаликнинг оралари бир қадар бузилиб қолди. Бунга оталиқнинг ўта мансабпарастлиги ва мутакаббирлиги ҳам сабаб бўлди. Сирасини олганда Улугбек энди катта йигит бўлиб қолганди, у роппа-роса ўн еттига тўлганди. Шунга қарамай, амир Шоҳмалик унинг ҳақ-ҳуқуқлари билан мутлақо ҳисоблашмас, уни давлат ишларига яқин йўлатмас эди, Шоҳмалик ҳатто Мўғулистон хони Муҳаммадхон билан музокарага киришган кезларда бирон марта бўлсин Улугбекнинг номини тилга олмади, музокараларни ҳар сафар ўз номидан адо этди. Хулласи калом, Шоҳмалик ўзини подшоҳлардай тутди. Бу ҳол ёш ҳукмдорнинг иззат-нафсига тегди, албатта. Бу мутакаббир ва шуҳратпараст амирни Самарқанднинг катта-кичиги ҳам ёқтирмай қолди. Улугбек унинг устидан отасига тез-тез шикоят қила бошлади. Шайх Нуриддин исёни ва Мўғулистон ҳукмдорларининг Туркистонга бостириб кириши оқибатида Шоҳруҳ Чечактуда турган кезларда Улугбек отасининг олдига навқари Малик ясовулни юборди. Малик ясовул мирзо Улугбек

билан Шоҳмалик ўртасида кина-қудурат ортиб кетганлигини Шоҳрухга арз қилди. Авваллари шундай ҳолларда Шоҳрух насихатомуз гаплар билан жавоб қайтарарди. Энди бундай қилиб бўлмаё қолди, чамаси. Шикоят кўпайиб кетди, охиргиси эса ташвишлироқ эди. Шунинг учун ҳам Шоҳрух ўглининг шикоятини тафтиш қилиш учун Самарқандга амир Саид Али тархонни вакил қилиб жўнатади. Саид Али тархон Самарқандда икки ҳафта турди ва «Амир Шоҳмалик Мовароуннаҳр мулкига соҳиб-ихтиёр этуб тайинлонгондин бери тамом ишларни кўпчилиكنинг раъйига мувофиқ тўғри фикр ва ўтқир назар билан низомга солгон, мирзо Улуғбекга эрса панд-насихат қилиш ва давлатхоҳлиқ мақомида турадур. Аммо, кўбчилиكنинг табиатиға, айниқса подшоҳларға насихат аччиқ ботадур, чунки алар ҳамиша тириклик таомини ширин ва тотлик бўлишини истайдурлар, бутун оламни бўлса ўзларидин паст тутадурлар. Шу сабабдин бордию амир (Шоҳмалик) бирон маслаҳат юзасидин шахзоданинг раъйига хилоф иш тутғудек бўлса, гаразғўйлар они тартибсизлик ва мулоҳазасизлиқға йўюб, бўлгон ишни бошқа суратда кўргузадурлар», деган хулоса чиқариб қайтди. Шоҳрух аҳволни мулоҳаза қилиб кўриб, бир оз хавотирга тушди. Нима қилиш керак? Ҳақиқатан ҳам Шоҳмалик ўзига берилган ваколатни сал ортдириб юбораётганга ўхшайди. Бунинг устига унинг Сабронда қилган ёвузлиги подшоҳга ҳам ёқмади. Нима, Шайх Нуриддиндан қутулишнинг бошқачароқ йўли йўқмиди? Ахир унинг Туркистонда тарафдорлари кўп-ку! Бунинг устига Сайром билан Янги шаҳарлари унинг иниси Шайх Ҳасаннинг қўлида-ку! Нега Шоҳмалик бунга ўйламай хом иш тутди? Энди нима бўлса ҳам Шайх Нуриддиннинг фарзандлари, қариндошлари ва тарафдорларининг ранжиган кўнглини юмшатишга тўғри келади. Бунинг фақат битта чораси бор, у ҳам бўлса Шоҳмаликни Мовароуннаҳрдаги лавозимларидан озод этишдир. Шоҳрух 1411 йилнинг кузида Мовароуннаҳрда бўлганида, ота-бола Қонигилда, Боғи дилқушода ёлғиз қолган кезлари Улуғбек Шоҳмалик масаласини бир неча бор эслатди. Шоҳрух бу сафар ўглининг истак ва талабларига қулоқ осинга мажбур бўлди. У бу билан бир ўқ воситаси ила икки қуёни отмоқни кўзлади. Биринчидан, Улуғбек билан унинг аркон давлатини тинчитади, иккинчидан эса Шайх Нуриддиннинг авлоди ва яқинлари кўнглини юмшатади.

— Агар сизнинг истагингиз шул эркан, мирзом, унда Шохмалик жанобларини бошқа хизматга таъйин этурмиз.

— Илтифотингиз учун қуллуқ, отажон, бу бирлан Мовароуннаҳрга ҳам, Туркистонга ҳам эмну омонлик бағишладингиз.

Улуғбек ўрнидан туриб отасига қуллуқ қилди.

Шохрух эшик оғани чақиртирди.

— Ясовулбошига айт, амир Шохмаликни айтуб келсун!

Шохмалик Қонигилга етиб келиши билан Шохрух уни хонайи хосга тақлиф қилди. Амир кириши билан Улуғбек отасидан ижозат олиб ташқарига чиқди ва олма тагидаги сўрига бориб ўтирди... Шохрух билан Шохмаликнинг суҳбати кўпга чўзилмади. Ҳаял ўтмай амир ҳам хонадан чиқди. У бир ахволда эди: ранги ўчган, қовоғи солиқ, Улуғбекнинг олдидан ўтаётиб у билан шунчаки бош ирғаб хайрлашди. У Улуғбекдан хафа эди. Шунча қилган хизматларини билмади, бунинг устига она юртидан бадарга қилдираётди.

Шохрух Самарқанддан қайтишида амир Шохмаликни ўзи билан бирга Хуросонга олиб кетди. Амир Шохмалик икки йил чамаси Ҳиротда истиқомат қилди ва Шохрухнинг хос мулозимлари қаторида туриб саройнинг катта-кичик юмушларини бажарди. Охири, 1413 йили Хоразмга ҳоким қилиб тайинланди ва умрининг охиригача (1426 йил январь) ўша ўлкани идора қилди. Шохмаликнинг авлоди ҳам катта-катта мансабларда турди. Масалан, ўғли Нурсайдбек Улуғбек, сўнгра Султон Абу Саиднинг (1451—1469) хизматида, невараси атоқли шоир Муҳаммад Солиҳ эса Султон Ҳусайн мирзо (1470—1506) ва Шайбонийхон (1500—1510) саройида хизмат қилдилар.

Шохрух Мовароуннаҳрдан қайтаётганида илгари Халил Султон Шайх Нуриддинга никоҳлаб берган Тумон оғани ҳам ўзи билан бирга Хуросонга олиб кетди ва унга Жом вилоятига қарашли Қавсия булуқини суюрғол қилиб берди.

Шундай қилиб, 1411 йилга келиб Сайхуннинг ўнг соҳилида жойлашган шаҳарлар: Тошкент, Ясси, Саброн, Сайром, Янги яна теурийлар давлати таркибига қўшиб олинди ва бу ўлкаларни идора қилиш ҳам Улуғбекнинг зиммасига юклатилди. Фарғона билан Ҳисори Шодмон эса яна бирмунча вақт мустақиллигини сақлаб қолди.

Фарғона учун кураш ҳам оғир бўлди. Бу бой ва ҳарбий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган ўлка 1409 йилдан бери Амирак Аҳмаднинг қўлида эди. Улуғбек Фарғона устидан

ҳам ўз ҳукмдорлигини ўрнатишни истарди. Лекин, Амирак Аҳмадни бир ёқлик қилмай туриб бунга эришиб бўлмасди. Амирак Аҳмад эса Улуғбекка итоат қилишни истамади. Улуғбек аввал ишни ҳамирдан қил суғургандек осонгина ҳал қилмоқчи бўлди. Шу мақсад билан Андижонга элчи юборди ва Амирак Аҳмадни «муҳим бир кенгаш» баҳонаси билан Самарқандга таклиф қилди. Лекин Амирак Аҳмад ҳар хил баҳоналарни рўкач қилиб чопарни қуруқ қайтариб юборди. У Улуғбекнинг тўсатдан қилган бу таклифидан ҳадиксиради, «яна бу усталик билан қўйилган тузоқ бўлмасин», деб чўчиди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас Самарқанддан айнан шундай таклиф билан яна элчи келди. Энди Улуғбекнинг асл мақсадини пайқаш қийин эмасди. Шунинг учун ҳам Амирак Аҳмад Улуғбекнинг элчисига бўладиган гапни айтди-қўйди: «Мен мирзо Улуғбекнинг мизожидин кўрқадуурмен, шу сабабдин онинг ҳузурига боролмайдурмен, лекин ул жанобга давлатхоҳ эрканимни эътироф қилурмен». Улуғбек яна Андижонга одам юборди. Бу сафар Самарқанднинг бообрў кишилари билан Боязид парвоначи элчи бўлиб борди. Элчи Амирак Аҳмадга Улуғбекнинг дўстлик ва садоқат руҳида битилган номасини катта совға-саломлар билан қўшиб топширди. Мақтуб охирида мана бу сўзлар ёзилган эди: «Анинг (Боязид парвоначининг) сўзи-менинг сўзумдур, мирзонинг қандай шартлари бўлса ижобатга олинур, сулҳга розилик билдирсалар они аҳду пайвон бирлан мустаҳкамлағаймиз». Амирак Аҳмад «подшойи оламдин (Шоҳруҳдан) ижозат бўлмағунча Фарғонани тақлаб кетолмайдурмиз», деб жавоб қилди. Шу тариқа Боязид парвоначининг элчилиги ҳам натижаасиз тугади.

Энди қурол ишлатишдан ўзга чора қолмади. Улуғбек 817 (1414) йили амир Муса ака, Муҳаммад Тобон, амир Али бошчилигида катта қўшин билан Фарғонага борди. Амирак Аҳмаднинг бу катта кучга бас келишига кўзи етмади, шунинг учун Андижон билан Аҳсини амирлар кўлига топширди, ўзи эса Ўш билан Олой тарафларга, ундан Қошғарга қочди. Улуғбек Аҳси билан Андижонни эгаллади. Аҳсида Поянда баковулни, Андижонда амир Мусо ака билан Муҳаммад Тобонни қолдириб, ўзи Самарқандга қайтди.

Орадан кўп вақт ўтмади. Амирак Аҳмад Қошғар ҳокимидан мадад олиб Фарғонани қайтариб олди. Ўш ёнидаги ҳал қилувчи урушда Амирак Аҳмад Улуғбекнинг амирларини мағлубиятга учратди. Амир Мусо ака Муҳаммад

Тобон, амир Али ва бошқа баҳодирлар ҳалок бўлдилар.

Фарғонада юз берган воқеалардан Шоҳрух Исфaxonни камал қилиб турган пайт (1414 йил июль ойи) хабар топди. Даҳшатомуз бу хабарни Улуғбекнинг навқари Шайхўйи қораунос олиб келган эди. Шоҳрух чопарнинг олдида бир нима демади-ю, лекин уни олиб чиқиб кетганларидан кейин ёнида турган Алайка кўкалдошга Улуғбекнинг бебошлигидан нолиди, Мусо ака, Муҳаммад Тобон ва Али баҳодирдек номдор амирларнинг шаҳид бўлганига кўп ачинди, сўнг чопарни чақиртириб унга қисқагина жавоб қилди:

«Ушбу дақиқаларда олий ҳимматимиз олдида тургон бирдан-бир мақсад Ироқдаги юмушлардур. Ушал ишлардин фориғ бўлгонимиздин сўнгра Фарғона хусусида иншоолло доруссалтанага қойтиб борилғоч ўйлаб кўрурмиз».

Отасининг жавобидан Улуғбек ўзича ҳулоса чиқарди: демак ҳозирда у аскар билан ёрдам беролмайди. У Ироқдаги ишлар билан банд. «Иншоолло» деганича ҳам бор — у қачон Самарқандга келади-ю... Мирзо Улуғбек Амирак Аҳмадни бартараф қилиш ва Фарғонани бўйсундириш фикридан қайтмади, лекин бу сафар ўзбошимчалик билан иш тутишдан чўчиди ва отаси билан шахсан учрашишга қарор қилди. Шу мақсадда у 817 йил рамазон ойининг 12 куни (1414 йил 25 ноябрь) Ҳиротга келди. Кўп уринди, лекин отасини кўндиролмади, бунинг устига қайтишга рухсат ҳам ололмади. Шоҳрух ўғлини Хуросонда уч ой тутиб қолди. Уни «бир оз ҳовуридан тушсин», деб шундай қилди, чамаси. Зулҳижжанинг ўрталарида (1414 йил декабрь ойининг ўрталари) ота-бола Сараҳса овга чиқдилар. Бу ерда ҳам Улуғбек Фарғона ва Амирак Аҳмад хусусида отасига кўп бор гап очди, лекин подшоҳдан садо ҳам чиқмади. Ниҳоят овдан қайтганларидан кейин (1415 йил 12 мартда) Шоҳрух ўғлига Мовароуннаҳрга қайтишга ижозат берди, лекин Фарғона борасида на «ҳа» ва на «йўқ» деди. Улуғбек буни ўзича «сукут — аломати ризо» деган маънога йўйди.

Амирак Аҳмад Улуғбекдан чўчиб яна Қошғарга қараб қочди. Улуғбек эса катта қўшин билан унга қарши от сурди. Кейинги воқеалар Шоҳрухнинг бу ишлардан хабари бор эканлигини тасдиқлади. Унинг 818 йил раби ул-аввал ойининг ўн олтинчисида (1415 йил 26 июнь) Амирак Аҳмадга йўллаган инончномасига бир назар ташлайлик. Унда хусусан мана буларни ўқиймиз: «Қулоққа етган гаплардин маълум бўлишича, шахзода бирлан фарзанд

аржуманд Улуғбекнинг ороларида, фиску фасодчиларнинг номақбул сўзлари оқибатида, шаҳару раиятнинг ташвишини ортдира тургон номақбул воқеа содир бўлибдур. Биз ушбу нохуш хабарни Ироқ мамлакатада тургонимизда эшитдук, бироқ масофа йироқлиги ваъҳидин онинг тадорикини кўролмадук, доруссалтанат Ҳирига қойтгонимиздин сўнгра эрса эшитдукким, ул фарзанд (Амирак Аҳмад) Муғулустон тарафларга жўнаб кетган эрмиш. Бу иш биз учун бағоят маслаҳатдин йироқ ва ажиб туюлди, чунки бизнинг фарзандлар ва биродарлар хуусидаги ғамхўрлигимиз ўзларига аёнди. Ота-болалик биноти мустаҳкам бўлмоғи учун ул фарзанд хузуримизга паноҳ излаб келишига ишончимиз комил, эътиқодимиз кучлидир. Эҳтимолдин йироқ эрмасдурким, мулозимликда юрган бир гуруҳ одамлар мазкур ноўрин ҳаракатлар хоҳ ихтиёрий, хоҳ мажбурий тарзда аларнинг тарафидин содир бўлгонлиги ваъҳидин ваҳимага тушуб, ул фарзанднинг (Амирак Аҳмаднинг) бизнинг хузуримизга келишлиғига монелик қилсалар эҳтимол. Мирзо (Амирак Аҳмад) мажмуъ ал-аномий ишонтиргайким, биз аларнинг жарималарини афв суви бирлан ювдик... Ҳақ устига ҳақдурким, аларнинг ҳаммаларига раҳму шафқат қилурмиз, давлатимиз паноҳидин бошнана берурмиз...»

Инончнома ўз таъсирини кўрсатди. Амирак Аҳмад охири Фаргонани Улуғбекка ташлаб чиқди. Абдураззоқ Самарқандий 819 (1416) йилда Хуросонда, Ироқда ва Мовароуннаҳрда содир бўлган муҳим воқеалар орасида ўша йили Амирак Аҳмаднинг Ҳиротга келганлиги, Шоҳрух эса уни Макка зиёратига жўнатиб юборганлигини айтади. Уша замонларда олий мартабали зотлардан, улардан бирон жиддий айб ўтган тақдирда, қутулишнинг чораларидан бири шунақа бўларди.

Шундан кейин Фаргона ҳам, унга тобеъ Кошғар ҳам Улуғбекнинг қўлига ўтди. Улуғбек Кошғарга ҳоким қилиб нуфузли амирлардан Сиддиқ Али такритни тайинлади. Амирак Аҳмаднинг ноиби Шайх Али Тоғойи эса унга Кошғарни топшириб ўзи Самарқандга келди. Фасиҳ Аҳмад Ҳавофий Улуғбек уни зўр ҳурмат ва эҳтиром билан қарши олгани ва иқтидорли амирлар қаторидан жой берганлигини айтади. Абдураззоқ Самарқандий воқеани бундай ҳикоя қилади: «... Мирзо Амирак Аҳмад... Хуросонга жўнаб кетатуруб амир Шайх Али Тоғойини ноиб қилуб Кошғарда қолдиргон эрди. Амир Шайх Али ўглини Самарқандга юборди ва улуг амирнинг (Темур-

нинг) руҳини шафёъ қилуб мирзо Улугбекдин гуноҳларини афв этишни сўроттирди ва «Қошғарга ўз одамини юборсаки, анго ушбул мамлакатни тобшуруб Самарқандга борсам» деб илтижо қилди. Мирзо Улугбек Қошғарга Сиддиқ Али такритни жўнатди. Шайх Али Тогойи Қошғарни анго тобшуруб, Самарқандга келди. Шахзода (Улугбек) уни яхши қарши олдилар».

820 (1417) йили Улугбек яна Хиротга борди. «Маҳди улё Гавҳаршод оға, Гиёсуддин мирзо Бойсунқур, мирзо Мухаммад Жаҳонгир, мирзо Мухаммад Жуқий ва бошқа шахзодалар, нўёнлар ва улуг амирлар, — деб ҳикоя қилади Абдураззоқ Самарқандий, — Хиротдин бир неча фарсах йўлга чиқуб шахзодани кутиб олдилар ва иззату икром ва улуглаш шартларини бажо келтирдилар». Улугбек бу сафар доруссалтанада қирқ кун (1417 йил 6 майдан 16 июнгача) турди. Улугбек ўшанда отасининг кўпгина давлат кенгашларида, қабул маросимларида қатнашди. Ана шундай маросимлардан энг каттаси раби ул-аввал оинининг сўнгги куни (1417 йил 17 май) бўлди.

Ўша куни Шоҳрух Хитой императори Чэн-Цзунинг (1403-1425) элчилари Би-Бочин, Ту-Бочин, Жот-Бочин ва Татқ-Бочинларни қабул қилган эди. Элчилар Шоҳрух, унинг хотинлари ва фарзандлари учун олиб келган Хитой императорининг жуда катта ҳадясини топширди. Совға-саломлар (атлас, кимхоб, тарғу, чинни буюмлар ва бошқалар) уч юз отга ортилган экан. Элчилар императорнинг дўстлик ва хайрхоҳлик руҳида битилган мактубини ҳам топширдилар. Абдураззоқ Самарқандий бу мактубнинг қисқача мазмунини келтирган: «Хар икки томондин ҳам гайрлик ва бегоналик пардаси олиб ташланмоғи, мувофиқлик, яқдиллик эшиги очилмоғи лозим, токи раиятлар ва савдогарлар истак-ихтиёрлари бирлан бориб-қелатурғон бўлсинлар, йўллар эса беҳавотир бўлсун». Ўша кунлари Улугбекнинг ўзи ҳам отаси шарафига, иниси Бойсунқур мирзо шарафига, шунингдек Хоразмдан Хиротга келган мирзо Мухаммад Жаҳонгир ва эски қадрдони амир Шоҳмалик шарафига катта зиёфатлар берди.

Хўш, Улугбек не мақсад билан Хиротга борди? Ота-бола нималар ҳақида сўзлашдилар? Бу саволларга тарихий китоблардан тўғридан-тўғри жавоб топилмади. Лекин, кейинги йилларда содир бўлган воқеалардан кўринишича, бу сафар Улугбек отаси билан Оқ ўрда хонлигида юз берган воқеалар, Оқ ўрдага юриш бошлаш хусусида маслаҳатлашгани борган кўринади. Биринчидан, Улугбек Хуросондан

қайтишида Шоҳруҳ унга Муҳаммад Жўқийни ҳам қўшиб жўнатди. Улар бирон манзилда узоқ тўхтамадилар, шитоб билан йўл босдилар ва бир ҳафта деганда Самарқандга кириб бордилар. Иккинчидан, улар мавжуд тартиб-қондага хилоф равишда (Улуғбек Бухорода қишлашни одат қилган эди) бу сафар Оби турк бўйида қишлашга қарор бердилар ва рамазон ойининг 21 куни (1417 йил 6 ноябрь) Шоҳруҳия ёнига келиб тушдилар. Шу ерга теварак-атрофдан кўп лашкар тўпланди. Улуғбек билан Муҳаммад Жўқий 1418 йилнинг 8 февралига қадар шу ерда турдилар. Фақат Оқ ўрда тахтини Тўхтамишхоннинг ўғилларидан Жабборберди эгаллаганлиги ҳақида хабар олингандан кейингина оғанин Самарқандга қайтишга қарор қилдилар. Қайтиш олди-дан, замондош тарихчининг сўзлари билан айтганда, мирзо Улуғбек «бандда тутиб турилган бир неча ўзбек ўғлонларини бўшатиб вилоятларига қайтириб юборди».

— Майли, борсунлар, Жабборберди бирлан ёқолашсунлар, шу тариқа ўз-ўзлари бирлан овора бўлсинлар, шунда биз тинч бўлурмиз,— деди Улуғбек инисига.

Шу вақт Мовароуннаҳр билан қўшни бўлган яна бир мамлакат—Мўғулистон ҳам яна нотинч бўлиб қолди. Бу ўлкада яна тўс-тўпалонлар бошланди. Ана шу ур-йиқитларнинг бирида Увайс ўғлон Мўғулистон хони Нақши Жаҳонни ўлдириб қўйди. Бу теварак-атрофдан Самарқандга тез-тез келиб турадиган хабарларнинг энг даҳшатлиси эди. Бу даҳшатоғуз хабарни Улуғбекнинг Кошғардаги ноиб Сиддиқ баҳодирнинг чопари олиб келди. Мирзо Улуғбекнинг кайфияти бузилди. Чунки Нақши Жаҳон унинг Мўғулистондаги ишонган одами эди. У тахтда ўлтирган пайтларда Улуғбек Туркистон ва Андижон хусусида хотиржам эди. Энди-чи? Энди нима бўлади? Балким хабар нотўғридир? Улуғбек уни аниқлашга қарор қилди. Мўғулистон тарафларга ишончли ва инбилармон одамларини юборди. Хиротдан эса яна мирзо Муҳаммад Жўқийни чақиртирди. У шитоб билан йўлга чиқди ва ражаб ойининг 20 куни (1418 йил 23 август) ўз қўшини билан Самарқанд атрофига келиб тушди. Мирзонинг ўзи Боғи дилқушога жойлашди. Лекин бу сафар ҳам Мўғулистон устига юришга эҳтиёж бўлмади. Ана шу кунлари Самарқандга Увайсхоннинг (1418—1428) элчиси келди ва унинг бўйсунуш, садоқат ва яқдиллик руҳида ёзилган мактубини Улуғбекка топширди. Элчининг кетидан илгари Мўғулистонга юборилган Улуғбекнинг одами ҳам етиб келди. Улуғбек уни хилватхонага олиб кирди.

— Хўш, тақсирим, сиз қандоқ хабар келтурдингиз?
— Увайсхон, ҳазрати олийлари, мамлакатнинг ички ишлари билан шу даражада бандким, ондин ортиқча хавотирланмаса ҳам бўлур.

Улугбекнинг кўнгли бир қадар таскин топгандай бўлди ва Кўксаройда бандда бўлган мўғулларни озод қилиб, Увайсхоннинг элчисига кўшиб юборди. Улар орасида дуглот амирларидан Сайид Али ҳам бор эди. Бу билан Улугбек кўндан бери Мўғулистонда ҳокимият учун кураш олиб бораётган яна бир феодал гуруҳни — амир Саид Али бошлиқ дуглотлар гуруҳини кучайтириб, Увайсхоннинг қўл-оёқларини боғлаб қўймоқчи бўлди.

Улугбекнинг одами олиб келган хабар тўғри бўлиб чиқди. Орадан кўп вақт ўтмай 822 (1419) йилда Мўғулистонда ўзаро феодал кураш олови қайтадан янгиланди. Бу ҳақда Самарқандга бетўхтов хабар келиб турди. Хабарлар бир-биридан ташвишли ва даҳшатли эди. Масалан, Андижон ҳокимининг чопари Абуллайс келиб амир Шербаҳромнинг ўғли Жетедан Қошғарга қочиб кетганлиги, унинг кетидан эса бир гуруҳ мўғул амирлари ҳам эргашиб кетганлиги ҳақида хабар олиб келди. Ўша йили август ойида амир Худайдоднинг қизи эри Шамъи Жаҳонни заҳар бериб ўлдиргани эшитилди. Улугбек қулай келган бу фурсатдан фойдаланиб, Мўғулистонга юриш қилмоқчи бўлди, лекин кутилмаган тасодифий бир аҳвол бунга халақит берди. Бу — Хитой элчиларининг Фарғона сарҳадига яқинлашиб қолганлиги эди. Бу ҳақдаги хабарни Андижон бегининг чопари етказди.

1419 йил 22 август. Самарқанд ҳар қачонгидан гавжум, саранжом ва саришта, Чоррахаларга, айниқса, Регистон ва бозор атрофидаги кўчаларга кунда икки мартадан сув сепилиб супурилар, қасрлар ва шаҳар бозорларининг деворлари анвойи матолар билан безатилган, дўконлар ва расталар турли-туман моллар ва буюмлар билан лиммолим.

Император Чэн-Цзунинг элчилари Ли-да ва Жонг-ку ташриф буюрган. Улар билан бирга Шохрухнинг аввалги йили Хитойга юборган элчиси Ардашер товочи (Хитой манбаларида Бек буқо) ҳам улар билан бирга келган. Боги дилкушода элчилар шарафига катта зиёфат берилди. Элчилар мирзо Улугбекка Хитой императорининг дўстлик ҳамда ўзаро муносабатларни ривожлантириш хусусидаги таклифларини ўз ичига олган мактуби ҳамда катта совға-саломларини топширдилар.

Улугбек Хитой элчиларини Хуросонга узатиб кўйганидан кейин, шаббон ойининг охирида (1419 йил 20 сентябрь) Мўғулистон устига қўшин тортди. Туркистон ҳокими Арслонхожа тархон, Саброн ҳокими амир Фаттон, шунингдек Сайхун атрофидаги шаҳарларнинг доруғалари, Ёдгор барлос ва Маҳмуд тархон сингари номдор амирлар унга бу юришда ҳамроҳ бўлдилар. Самарқандни тасарруф қилиб туриш амир Искандар Ҳинду Буқога топширилди. Қорабулоққа етганларида Мўғулистонда ўзаро кураш олиб бораётган амир Худайдод билан Садр Ислоннинг навкарлари келиб, улар ҳар бири ўз ҳолича Улугбекни сабрсиз кутаётганликларини хабар қилдилар. Улугбекнинг қўшини Чинос ёнида Сайхундан ўтиб, Тошкентнинг Бурлоқ деган жойига келиб тушди. Лекин Улугбек нимагадир юришни давом этдирмади, Тўқмоққача бориш ниятидан қайтди. Қўшин шу ердан орқага қайтди ва шаввол ойининг 2 куни (1419 йил 22 октябрь) Самарқанд атрофига келиб тушди.

Бурлоқдан қайтиш олдиан Улугбек Арслонхожа тархон билан амир Фаттонга ўз вилоятларига, яъни Ясси ва Сабронга қайтишларига ижозат берди, бошқа амирларни, Маҳмуд тархон бошчилигида, Қошғар муҳофазасига юборди...

Хитойлик элчилар Хуросондан қайтишда (ўша йилнинг ноябрь ойида) яна Самарқандга кўниб ўтдилар. Улугбек элчилар шарафига бу сафар Боғи майдонда катта зиёфат берди, уларнинг ҳар бирини муносиб совғалар билан сийлади. Қайтишларида уларга Султоншоҳ ҳамда Муҳаммад бахши бошчилигида ўз элчиларини ҳам қўшди ва катта карвон билан Хитойга жўнатди. Ҳофизи Аbru ва Абдураззоқ Самарқандийларнинг маълумотларига қараганда, Шохрух, Улугбек, Бойсунқур ва бошқа темурийлар ҳам ўз элчиларини мана шу карвонга қўшган эканлар. Аниқ маълумотларга қараганда, темурийлар карвони катта бўлган. Карвондаги элчилар, хизматкорлар ва савдогарларнинг умумий сони беш юз ўттиз одамдан иборат бўлган. Шохрухнинг карвонига амир Шодихожа билан амир Кўкча, Бойсунқурниқига Султон Аҳмад ва хожа Ғиёсуддин наққош, Иброҳим Султоннинг карвонига амир Ҳасан, мирзо Рустамниқига паҳлавон Ҳалол бошчилик қилдилар. Буларга Самарқандда Қобул ва Ғазни ҳокими мирзо Суюрғатмишнинг элчиси амир Арғудоқ, Хоразм ҳокими амир Шохмаликнинг элчиси Урдувон ҳамда Бадахшон подшоҳининг элчиси хожа Тожиддин ҳам келиб қўшилдилар.

Уларнинг теъасида Шохрухнинг элчиси амир Шодихожа турди. Гиёсуддин наққош котиблик қилди. Унга махсус «хотира дафтари» тутиш ва онга сафар чоғи ўз кўзи билан кўргон ва эшитгон нарсаларни орттирмайини ва бўрттирмайин ҳаққоний ёзиб бориш» вазифаси топширилди....

Темурийларнинг элчилари икки йилу икки ой ва беш кундан кейин 1422 йилнинг 2 сентябрь куни ватанига қайтиб келдилар.

Ўша замонларда савдо ва элчилик қарвонлари Ўрта Осиёдан Хитойга икки йўл орқали боришган. Биринчи йўл Тошкент, Сайрам, Еттисув ва Шарқий Туркистоннинг Турфон ва Қумул шаҳарлари орқали, иккинчи йўл Фарғона водийси орқали — Хўжанд, Қўқон, Марғилон, Андижон, Ўш орқали Олой водийси бўйлаб борган ва Шарқий Туркистоннинг Қошғар, Хўтан ва Ёрканд шаҳарлари орқали ўтган.

Шуни айтиш керакки, ҳар иккала қўшни мамлакат ўртасидаги савдо-сотиқ, сиёсий ва маданий алоқалар Шохрух билан Улугбек замонида яна ҳам ривож топди. Деярли ҳар икки-уч йилда Самарқанд билан Хиротга Хитой элчилари, Хонбалиққа (Пекингга) эса Ўрта Осиё ва Хуросон элчилари ва савдогарлари қатнаб туришган.

Шохрух билан Улугбек замонида Тибет билан ҳам яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатилган. Масалан, Улугбек 824 йил муҳаррам ойида (1424 йил январь) Бухорода қишлаб турганда ўша мамлакатдан элчилар келганини биламиз.

Улугбек Оқ ўрдада ҳам ўзининг сиёсий мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди, шунинг учун ҳам у ерда бўлиб турган воқеаларни диққат-эътибор билан кузатди. 1419 йил баҳор кунларининг бирида Дашти қипчоқ тарафдан келган одам Улугбекка Ўзбек улусида бузулишлар юз берганлигини хабар қилди. Унинг гапларини Сиёноқда бўлган бухоролик ва самарқандлик савдогарлар ҳам тасдиқлашди. Бу кўндан бери мирзо Улугбекни қўллаб-қувватлаб келган Бароқ ўғлоннинг навбатдаги мағлубияти ҳақидаги хабар эди. Бароқ ўғлонни Жўчихон наслидан бўлган шаҳзода — Муҳаммадхон мағлуб этганди. Кўп ўтмай, 822 йил раби ул-охир ойининг сўнгги куни (1419 йил 25 май) Бароқ ўғлоннинг ўзи Самарқандга, Улугбек мирзонинг олдига қочиб келди. Улугбек уни очик чехра билан қаршилади. Шохона илтифот кўрсатди ва бир неча кун давом этган меҳмоннавозликдан сўнг, зарур қурол-аслаҳа, пул ва аскар билан таъминлаб, қайтишга ижозат

берди. Бароқ ўғлон Улуғбекнинг мана шу ёрдами билан тез орада Муҳаммадхонни енгди ва Ўзбек улусининг катта қисмини қўлга киритиб олди.

823 (1420) йили Мўғулистонда яна ур-йиқит бошланди. Яна ўша Увайсхон билан Шермуҳаммад ўғлон ўртасида тожу тахт учун кураш борди. Бу Улуғбекка қўл келди, у Мўғулистонга юриш ҳозирлигини кўрди. Шу мақсад билан теварак-атрофга жарчилар ва тавочилар юборди. Чамамда бунга Улуғбекни Шохрухнинг ўзи ундаган бўлиши керак. Масалан, у ўша йили катта куч билан Ироқ ва Озарбайжонга, Қора Юсуфга қарши юриш бошлаш олдидан ўғлига юборган нишонда «мирзо Улуғбек Мовароуннаҳр, Туркистон ва Мўғулистонни идора қилиб турсин», деб айтилганлиги ҳам маълум даражада фикримизга далилдор: Ўша кунлари (раби ул-охир ойининг ўрталарида — 1420 йил 28—29 апрель) Гавҳаршод бегимнинг кутилмаганда Самарқандга келиши ҳам бежиз эмасди. Ўшанда Улуғбек бу хусусда онаси билан ҳам гаплашиб олган. Абдураззоқ Самарқандийнинг мана бу гапларига ҳам бир назар ташлайлик: «...Боғи чинорда подошоҳона тўй ва хусравона зиёфат тузилди. Бир неча кунни шоду хуррамлик билан ўтказдилар, сўнг мирзо Улуғбек сакирлотлар, қирмизий қатийфалар ва бошқа нафис матолар ортилган қатор-қатор хачир, туялар ва тилло эгарлик отларни совға қилиб тортди. Сўнг маҳди улё Хуросон сори юзландилар... Шундан кейин мирзо Улуғбек Мўғулистонга юриш қарорини қатъийлаштирди...»

Улуғбек жумади ул-охир ойининг ўрталарида (1420 йил 25—26 июнь) катта лашкар билан Самарқанддан чиқди. Қорабулоққа етгач, ўзи лашкарнинг бир қисми билан ўша ерда қолди, амирлардан Искандар, Ҳарий Малик ва Боязидларни эса илғор тариқида олдинга юборди. Лекин бу сафар ҳам Мўғулистонга юриш ярим йўлда тўхтатилди. Ойнинг охирида, яъни 1420 йил 11 июлда, Мўғулистондан Малик Ислон келди ва Улуғбекка мўғулларнинг давлатхоҳлик ва тобеълик тариқасида эканликларини маълум қилди. Шундан кейин Улуғбек юришни тўхтатиш тўғрисидаги фармон билан илғор қисмга чопар юборди. Амир Искандар, Ҳарий Малик ва Боязид ражаб ойининг 9 куни (1420 йил 20 июль) Қорабулоққа қайтиб келдилар. Орадан бир ҳафта ўтгач, ражаб ойининг 16 куни (1420 йил 27 июль) Сариқ ўғлон бошлиқ яна бир гуруҳ мўғул сардорлари Улуғбекнинг ўрдусида ҳозир бўлдилар. Булар орасида тожу тахт даъвогарлари-

дан Шермухаммад ўғлон ҳам бор эди. У тушқун бир аҳволда Улугбекка мурожаат қилди:

— Бахту иқбол ва омад биздин юз ўғирди, аълоҳазрат Осмон қадар остонангизга бош уриб келдик, даргоҳингиздан қувмассиз деган умиддамиз.

Шермухаммад ўғлон Улугбекнинг оёқларига йиқилмоқчи бўлди, лекин Улугбек унинг қўлигидан тутиб қолди.

— Йўқ, йўқ, асло бундоғ қилмангиз, аълоҳазрат! Бундоғ қилиш подшоҳларга муносиб эмас.

Улугбек уни етаклаб чодирга олиб кирди ва тўрдан жой кўрсатди. Шермухаммад кўзига ёш олди.

— Тумонот раҳматлар бўлғай. Лутфу марҳаматингизни, тирик эканмен, асло унитмасмен.

Улугбек Шермухаммад ўғлон билан бир пайтларгача суҳбатлашиб ўтирди. Маълум бўлдики, Увайсхон ўзаро курашда бу сафар ҳам ютиб чиқибди. Улугбек Шермухаммад ўғлонга Мўғулистон тахтини олиб беролмади бу гал. Биринчидан, Увайсхоннинг қўли бирмунча баланд эди, тарафдорлари ҳам кам эмасди. Иккинчидан, Шохрух нимагадир Озарбайжонда кўп ушланиб қолди, бу Хуросон тақдирини учун хатарли эди. Учинчидан эса отаси ушдан зудлик билан ёрдам тариқасида ўн минг отлиқ аскар юборишини талаб қилиб қолди. Бундай шароитда яна битта катта юриш бошлаш тўғри бўлмасди. Шунинг учун ҳам Улугбек Мўғулистонга юриш фикридан қайтди ва Шермухаммад ўғлонни ўзи билан бирга олиб Самарқанд сари юзланди.

Лекин Улугбек, бари бир, Шермухаммад ўғлонга Мўғулистон тахтини олиб бериш ниятидан қайтмади. Зулҳижжа ойининг 16 куни (1420 йил 22 декабрь) уни зарур отулов, қурола-аслаҳа, озиқ-овқат ва керак миқдорда одам билан Мўғулистон устига отлатирди. Шермухаммад ўғлон тез фурсат ичида Улугбекнинг ёрдами билан ғалаба қозонди ва Мўғулистонда ҳокимиятни қўлга киритди. Лекин у пировардида кўринамалик тариқини тутди, мамлакатда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олгандан кейин валинеъматидан юз ўғирди. Абдураззоқ Самарқандийнинг ибораси билан айтганда, у «салтанат тахтида ўрнашиб олгоч, подшоҳлик гурури ва ўта такаббурлик уни мирзо Улугбекнинг ҳақ-ҳуқуқини риоят қилиш интизомидини тошқари чиқаруб, мустақиллик байрогини осмони фалак томига кўтарди ва онинг мактубларидин бўйсуниб йўлидин оғишганлиги маълум бўлди». У Мовароуннаҳр ва Қошғар-

дан қочиб борган кишиларга бошпана берди. Ана шундайлардан бири Улуғбекнинг Қошғардаги ноибиди. Пир Али такритнинг ўгли бўлиб, у 1423 йил жазодан қўрқиб Мовароуннаҳрдан Мўғулистонга қочиб борган эди. Улуғбек уни тутиб беришни талаб қилганда, Шермухаммад ўғлон ҳеч иккиланмасдан рад жавобини берди. Улуғбек бу бадбахтга кўп яхшиликлар қилиб, энди ёмонлик қайтганидан кўп ачинди.

Улуғбек Мўғулистонга юриш қилиш тараддудига тушди. Тушди-ю, лекин отасининг олдидан ўтмай туриб бу ишга қўл урولмасди. У Шермухаммад ўғлоннинг қилмишлари тўла баён қилинган мактуб билан Ҳиротга амир Ҳамзани жўнатди. Шохрух ўғлининг йўлини тўсмади, Мўғулистонга, Шермухаммад ўғлонга қарши юриш бошлашга ижозат берди.

Юришни 1425 йилнинг илк баҳорида бошлаш маъқул топилди ва шу мақсад билан Шохрухия, Саброн ва Андижонда қишлошга ва ўша ерларда қўшин тўплашга қарор қилинди. Қишлошга кўчиш 827 йил зулҳижжа ойининг биринчи куни (1424 йил 25 октябрь) бошланди. Қўшиннинг ўнг қаноти амир Ҳарий Малик ва Шайх Абу Саид бошчилигида Андижонда, Султон Увайс барлос, хожа Юсуф ва Таваккал барлос бош бўлган сўл қанот Саброн атрофида, Қорасомон деган манзилда қишлайдиган бўлди. Улуғбекнинг ўзи гул билан Шохрухияда турадиган бўлди. Улуғбек бу ерга зулҳижжанинг 15 куни (1424 йил 10 ноябрь) келди. Эртасига «Мовароуннаҳр ҳамда Туркистон мамлакатларидаги лашкарлар муқаррар булжорда муайян мавзеъда жамъ бўлсунлар», деган хумоюн асар фармон содир бўлди...»

Улуғбек бир куни кечқурун мавлон Абуллайсий билан ёлғиз қолганда деди: «Ҳа, шу тариқа яна лак-лак одам ҳаракатга келди, эл-юртнинг саранжомлиги бузилди. Расадхонанинг қурилиши эмди нима бўлади? Самарқанд, Шаҳрисабз ва Гиждувонга мўлжалланган қурилишлар-чи? Расадхона қурилишининг суръати сусаяди, бошқа қурилишлар бўлса кейинга сурилади, чунки қурилишга ажратилатургон маблағни бу ялмоғуз уруш ютади эмди. Мана, ўша ҳамду саноларнинг оқибати бу, «боракалло ота ўғил, рааё бирлан бароёнинг бошини силасангиз кам бўлмагайсиз», деб мақташларнинг оқибати бу. Беклар ва амирлар атайлаб рааёни ҳам қўшиб қўюрлар. Аслида-чи? Аслида алар бирламчи навбатда ўз гамини ейдурлар. Аларга мўмай ўлжа, беҳисоб бойлик бўлса бас. Ахир, аларнинг катта-

катта ер-суви, беҳисоб молу мулки бор-ку? ~~Ушша~~ мулкдин келгон даромад етмасму эркан ўзи?! Йўқ, етмас. Камлик қилур. Алар ўзи тўйса ҳам кўзи тўймас махлуқдурлар. Алар ўзларини дунёга устун фараз қилиб, ўлимни кўз ўнгига келтирмайдурлар...»

— Ори, аълоҳазрат, аларга Корун тоғи киби бойлик ҳам камлик қилур. То кўзининг усти хок бирлан тўлмагунча тўймаслар, — деди шу фурсат Мавлоно Абуллайсий ва хожка Аҳмад Яссавийдан мана бу ҳикматни келтирди:

Бешак билинг бу дунё барча халқдин ўтаро,
Ишонмагил молингга бир кун қўлдин кетаро.
Ота-она қариндош қаён кетти фикр қил,
Тўрт оёқлиг чубин от бир кун санго етаро.
Дунё учун гам ема, ҳақдин ўзгони дема,
Киши молини ема сирот узра тутаро.

— Ори, мавлоно. Локин илож қанча? Магар уларнинг майлига боқмосак, сўзга киратургонини топиб олурлар.

Шундай деди-ю, Улуғбек бошини ҳам қилиб сукутга кетди. Бир оз вақт ўтгач ўзига келди ва айтилган гаплар ва қилинган мулоҳазалардан бир қадар чўчиб тушди. Хайриятки, бу гапларни мавлоно Абуллайсийдан бошқа ҳеч ким эшитмади.

— Ахир улуг бобомиз соҳибқирони муаззам бир вақтлар кўп мамлакатлар қатори Мўғулистонни ҳам забт этмагонму эрди, — деди у ўзини ўнглаб. — Шундай бўлғоч не сабабдин эмди биз бу мамлакатни қўлдин чиқиб кетишига йўл қўяр эрканмиз.

Йўқ, Улуғбек бунга йўл қўймайди. Бу унинг кўзларидан кўриниб турибди. Мўғулистонга юришни албатта бошлаб юборади. Унинг кўнглидан шу хаёл кечди, сўнг ўз ўзига деди: «Ахир улуг бобомиз урушни ҳам тўхтотмагонлар, қурилиш ҳам бўлаверганку. Биз ҳам шундоғ қилурмиз. Ахир ўлжанинг бешдин бир қисми бизга тегадур-ку. Биз они, хирожнинг бир қисми бирлан қўшуб, қурилишларга ишлатурмиз».

Замондош тарихчининг ибораси билан айтганда «совуқнинг лашкари баҳор сипоҳини кўруб чекинмоқга юз тутгон, ҳавонинг жонпарвар насими мўътадиллик лутфини касб этгон ва замона баҳор фасли ташриф буюргонлигининг ҳаёт табиатиға киргон бир пайтда», яъни 828 йил раби ул-аввал ойнинг 27 куни (1425 йил 17 февраль) лашкар ўрнидан кўзгалди. Шундай қилиб Мўғулистон устига юриш бошланди. Улуғбекнинг аскари мўғулларнинг амир Иброҳим ва Жаҳоншоҳ бош бўлган катта қўшинини Аш-

пара билан Оқсув бўйида, Буам сойи ёқасида тор-мор келтирди. Бу воқеа раби ул-охир ойининг 14 куни (1425 йил 4 март) юз берди. Амир Иброҳим билан унинг икки ўгли ўша жангда ҳалок бўлдилар. Жаҳоншоҳ қолган-қутган одами билан Чўнг кеминга, у ердан Иссиқкўл тарафга қочди. Буам дарасида, Иссиқкўл атрофида, Чўнг кемин, Обиш, Чорин, Арпа ёзи, Тош бўйноқ, Қизилсув, Сангтош, Кетмон тена, Оқ қуёш, Қарши, Кунгес ва Юлдуз номлик мавзёларда бўлган уруш ҳам Мовароуннаҳр ва Туркистон қўшинларининг галабаси билан тугади.

Улугса мисли кўрилмаган қулфат келтирган бу уруш юз кундан ортиқ давом этди, минг-минглаб йиғитларнинг ёстуғини қуритди, кўп элу юртлар талон-тароғ қилинди. Улугбекнинг амирлари ва беклари беҳисоб ўлжа ва кўп лаб асирларни ҳайдаб қайтдилар. Ўлжа орасида Мўғулистон хонининг бош қароргоҳидан (у Қарши аталган) олинган икки бўлак катта кош тоши (нефрит) ҳам бор эди. «Мирзо Улугбек, — деб эслайди Абдураззоқ Самарқандий, — ўшал кош тошни ароба бирлан дорулсалтана Самарқандга етказиш учун икки минг чапдаст кишини ўшал мавзёда қолдирди. Ўшал тошни қадимги подшоҳлар Чин тарафдин ушбу жойга келтургон эрканлар ва ҳазрати соҳибқирон ул тошни Мовароуннаҳрга кўчирмоқчи бўлуб амир Жаҳоншоҳни бир неча минг киши бирлан ул ерда қолдиргон, аммо алар тошни кўчириб келтиришдин ожизлик қилгон эрканлар». Бир вақтлар Дува Сеценхон Хитой тарафларидан олиб келиб мўғул ҳукмдорлари қароргоҳига қўйган бу тош аслида уч қисмдан иборат бўлиб, Амир Темур фақат унинг бир қисминингна Самарқандга олиб келишга муяссар бўлган эди. Тошнинг қолган икки бўлагини Улугбек махсус араваларга юклатиб, Самарқандга келтирди. Улугбекнинг амри билан моҳир сангтарош усталар уларни тарошлаб Амир Темурнинг қабри устига ўрнатдилар.

Улугбек Самарқандга шаъбон ойининг 10 куни (1425 йил 27 июнь) қайтди. «Тарихи жадидайн Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи») китоби муаллифининг сўзларига қараганда, Улугбек Мўғулистон юришидан қайтишида, Соибўйи қалъаси билан Жиззах оралигида жойлашган Илонўти деган тор ердан ўтаётиб қоятошга мана бу сўзларни ёздирган экан: «Улуг тангрининг... қўллаб-қувватлаши бирлан улуг султон, жамий подшоҳлар ҳукмдори, тангрининг ердаги сояси, ислом динининг туғдори, дин ҳомийси Муъиниддин Улугбек Кўрагон, тангри онинг

салтанатини пойдор қилсун, Жете ва Мўғулистонга юриш вақтида ушбу ердан ўтгон. Хижрий 828 йил».

Мўғулистон уруши мирзо Улуғбек олиб борган жиддий урушларнинг биринчиси ва сўнггиси эди. Бу қирқ йиллик подшолик даврида Улуғбек қозонган биринчи зафар эди. Орадан икки йил ўтгач, у яна бир урушга бел боғлади, лекин бу сафар қаттиқ мағлубиятга учради.

Аслини олганда Мўғулистонни Амир Темур ҳам узил-кесил бўйсундиrolмаган эди. Улуғбекнинг уриниши ҳам беҳуда кетди. Увайсхоннинг иккинчи ҳукмронлиги йилларида, яъни 1425—1428 йилларда, феодал тартибсизликлар, қалмоқларнинг кетма-кет қилиб турган ҳужуми кучайди. Лекин мамлакат ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Унинг вориси Исобуғахон даврида (1428—1462) эса у ўзини бирмунча тиклади ва ҳатто Қошғарни Улуғбекнинг ноиби қўлидан тортиб олди. Улуғбек Оқ ўрдада ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун ҳам кўп уринди, лекин бу уринишлардан зиғирча ҳам фойда чиқмади. Юқорида тилга олганимиз Бароқ ўғлон 1423 йили Улуғбекнинг ёрдами билан тамом Оқ ўрда устидан ҳукмдор бўлиб олди. «Равзат ус-сафо» муаллифининг сўзларига қараганда, ўша йил атрофида Самарқандга Бароқ ўғлоннинг элчиси Жумодуқ ўғлон келди ва Бароқ ўғлоннинг Оқ ўрда тахтига ўлтирганлигини айтиб, унинг бериб юборган катта совға-соломини Улуғбекка топширди. Мирзо Улуғбек элчини керагича ҳурмат-эҳтиром билан қаршилади ва унга ўз элчисини ҳам қўшиб, Бароқхоннинг ҳузурига турли-туман тансиқ моллар ва катта маблағ билан юборди. Бароқ ўғлон Улуғбекнинг катта моддий-маънавий ва ҳарбий ёрдамига таяниб бошқа султонларни ҳам енгди. Рус солномаларида келтирилган маълумотларга қараганда, у 1423—1425 йиллар ичида Давлатберди ва Кепак ўғлон сингари бирталай тожу тахт даъвогарлари устидан галаба қозонди, ҳатто Олтин ўрда пойтахти сарой Беркани ва Олтин ўрдага қарашли бошқа юртларни ҳам ўзига бўйсундирди. Лекин, Бароқ ўғлон ҳам, Шермуҳаммад ўғлонга ўхшаб, Оқ ўрдада сиёсий мавқеини мустаҳкамлаб олгандан кейин, босар-тусарини билмай қолди, манмансираб кетди. Бир умр ёрдам бериб келган Улуғбекдай валинеъмат юзига оёқ қўйди. У ҳатто илгари темурийлар давлати таркибига кирган Сирдарё бўйидаги Ўтрор, Саброн ва Сигноқ сингари шаҳарларга ҳам кўз тикди. 1425—26 йиллари Самарқандга Туркистон ҳокими Арслонхожа тархоннинг чопарлари бир неча бор шикоят олиб келди.

Бир руқъада бундай дейилганди: «Онинг навкарлари ушбу тарафларни хароб этмоқдалар, ўзларини хокими мутлақ деб ҳисоблаб, салтанат дофини урмоқдалар». Улуғбекнинг сийлашу сипоришлари, ваъз-насихатлари ва ҳатто дўқ-пўписалари ҳам қор қилмади. Бароқ ўғлон беҳаёлик билан иш тутаверди. У ҳатто Сигноқни ҳам эгаллади. Норозилик билдириб унинг ҳузурига келган Арслонхожа тархоннинг элчисига тап тортмасдан «Сигноқнинг яйловлари қадимдан менинг ота-боболаримга тегишли бўлгон, бувам Уруسخон Сигноқда иморат солгон», деб жавоб қилди. «Табақоти Маҳмудшоҳий» китоби муаллифининг сўзларига қараганда, ўшанда Бароқхон беш минг уйлик кўчманчиларни ҳам ўзи билан бирга Сигноққа кўчириб олиб келган экан. Қисқаси аҳвол шу даражага етдики, ҳар иккала томон ёвлашиб қолди.

Улуғбек шитоб билан Ҳиротга чопар юборди ва содир бўлган воқеадан отасини хабардор қилди. Шоҳрух сўзда «олам вайронгарчилигининг сабаби бўлмиш жангу хусуматдан ўғлини ман қилса ҳам», аслида бир лашкарни мирзо муҳаммад Жўқий туги остида Мовароуннаҳр сари боришга тайин қилди. Мирзо Муҳаммад Жўқий бу кўшин билан 830 йил раби ул-охир ойининг 17 куни (1427 йил 15 февраль) Мовароуннаҳр сари отланди.

Лекин мирзо Улуғбек кўшин билан иниси келмасдан «сал-аввалроқ Самарқанддан жўнаб кетган эди. Муҳаммад Жўқий отасига Шоҳрухияда етиб олди. Бир-икки кун отлар ва одамларга дам бердилар, сўнг ота-ини кўшин билан бирга йўлга чиқдилар. Сайхундан ўтиб Тошкентга, у ердан Сигноқнинг Жумғоля қишлоғи ёнига келиб тушдилар. Эртаси куни шу ерга Бароқхоннинг элчиси келди ва унинг узрхоҳлиги ҳамда суяхга чанқоқ экаплигини маълум қилди. Улуғбек Бароқ ўғлондан қаттиқ ранжиган эди, шунинг учун ҳам элчига илтифот кўрсатмади, Бароқнинг узрини қабул қилмади ва ўша кунидек кўшинни олдинга бошлади. Лекин, бахтга қарши, эртаси куни кечқурун қутилмаганда мудҳиш воқеа юз берди. Улуғбекнинг лашкари Сигноқ атрофидаги тепалик орқасидаги тор бир майдонда хотиржам тунаб ётганда, Бароқхоннинг лашкари чор атрофдан уни босди ва қаттиқ зарба берди. «Матлаъ ус-саъдайн»да ўқиймиз: «Рақиблар фидойилардай баб-баробар жангу жадалга киришиб, зўрлик ва қудрат қўлини чўздилар. Мирзо Улуғбек кўшинининг ўнг ва сўл қанотлари танг аҳволда қолди. Душман гўлга ҳам ҳужум қилди, оқибатда қалб вайрон бўлди. Натижада Мо-

вароуннахр лашкарида қочиш аломатлари ва енгилганлик белгилари намоён бўлди...» Улуғбекнинг одамлари бор-йўғини ташлаб тум-тарақай қочдилар. Улуғбекни Арслонхожа тархоннинг одамлари, мирзо Муҳаммад Жўқийни эса Шоҳрухнинг эски хизматкорларидан паҳлавон Маҳмуд Дандоний душман чангалидан бир илож қилиб қутқардилар. Ўша пайтда Бароқхоннинг йигирма чоғлик йигити лашкардан ажраб қолган ога-инини адир ёнбагрига қараб сиқиб бораётган эди. Арслонхожа тархон билан паҳлавон Маҳмуд Дандонийнинг йигитлари яна бир неча дақиқа кечикишганида нималар бўлишини тасаввур қилиш қийин эмасди. Чекинганларнинг кўпчилиги Янги, Саброн ва Тошкент қалъасига қочиб бориб яширинди. Улуғбек билан мирзо Муҳаммад Жўқий хос одамлари ва махсус қўриқчи қисм билан Самарқандгача қочиб боришди ва унинг мустаҳкам қалъасига кириб яшириндилар. Бароқ ўғлоннинг лашкари уларни Самарқанд остоналарига таъқиб қилиб келди. Ясси, Саброн, Тошкент, Шоҳрухия, Самарқанд ва Бухоронинг теварак-атрофидаги қишлоқларни ва аҳолини таладилар.

Улуғбекнинг Сигноқ остонасидаги муваффақиятсизлиги ҳақидаги хабар Самарқандга унинг ўзидан аввал етиб келди. Шаҳар аҳлини ваҳима босди. «Нахотки шаҳзодалар катта кўшини бўлатуриб, шу алфозга тушишган бўлса? Буни қандай англамоқ керак? Хоинликми ёки ландовурликми бу? Бундайин подшоҳнинг кимга кераги бор?» — деб вайсовчилар ҳам бўлди. Шаҳар дарвозаларини беркитиб олиб Улуғбекни ҳам, мирзо Муҳаммад Жўқийни ҳам шаҳарга киритмасликни маслаҳат кўрувчилар топилди. Лекин фақат шаҳар ҳокимининг эпчиллиги билан бу аҳволнинг олди олинди...

Улуғбекнинг мағлубияти ҳақидаги хабар Хиротга ҳам унинг чопаридан илгари етиб келди. Улуғбекка тескари бўлиб юрган амирлардан бирининг навқари бу совуқ хабарни жумади ул-аввал ойидаёқ (1427 йил март) Шоҳрух саройига етказиб улгурганди. Ваҳоланки, Улуғбекнинг чопари мавлоно Шамсуддин эса ундан бир ҳафта кейин жумади ул-охир ойининг 4 куни (1427 йил 2 апрель) Хиротга етиб келди. Ўша кунлари Шоҳрух оғир бетоб ётганди. У 830 йил рабиъ ул-аввал ойининг 23 куни (1427 йил 21 февраль) Хиротнинг жума масжидидан чиқиб келаётганда пичоқ еб оғир жароҳатланганди. Абдураззоқ Самарқандий вақеани бундай ҳикоя қилади: «... У ҳали масжид ичида бораётганда ногоҳ мавлоно Фазлуллоҳ

Астрободийнинг муридларидин Аҳмад Лур исмлиқ намад-пўш шикоятчи қиёфасида қўлида қандайдир бир қоғоз тутган ҳолда подшоҳга яқинлашди. Онҳазрат «онинг сўзини маълум қилиб арзга етқуринглар» деган маънода мулозимларидан бирига ишорат қилди, бироқ андишасиз Аҳмад Лур онинг қошига чолуб келиб сув қатрасидай (ялтироқ) пичоқни он ҳазратнинг қорнига санчди...» Шохрух Улуғбекнинг чопарига бирор нарса демади, лекин унинг кетидан рабиъ ул-охирнинг 17 куни (1427 йил 15 февраль) Муҳаммад Жўқий мирзони Самарқандга отлантирди. Шохрух ўғлига қурол-аслаҳа ва катта маблағ ҳам бериб юборди. Афтидан у Улуғбекдан нима қилиб бўлса ҳам Туркистондаги аҳволни изга солишни қаттиқ талаб қилган.

Ўз вақтида юборилган ёрдам Улуғбекнинг жонига ора кирди. У «нақдина, аслаҳа, от-улов ва бошқаларни лашкар аҳлига улашиб, аларни жиҳод йўлига рағбатлантирди» ва қўшинни қайтадан тузиб Бароқ ўғлонга қарши юришга қасд қилди. Юришга ҳозирлик қилиб турган бир пайтда мирзо Муҳаммад Жўқий оғир бетоб бўлиб ётиб қолди. Улуғбек инисини Самарқандда қолдирди, унинг тумоноти ҳамда Қандаҳордан келган қисмларни ўз қўшинига қўшиб Бароқ ўғлонга қарши отланди. Шохрухия рўбарасида Сайхунга кўприк куриб дарёдан ўтди ва Тошкентга келиб тушди. Шу пайт Самарқанддан чопар келиб Шохрух қўшин билан, Бойсунқур мирзони ҳам ўзи билан бирга олиб Мовароуннаҳр йўлига чиққанлигини маълум қилди. Улуғбек отасининг шахсан ёрдамга отланганлигидан севинди, лекин Бойсунқурни ўзи билан бирга олиб келаётганидан ваҳимага тушди. «Нима, балки отам мендин Мовароуннаҳр бирлан Туркистонни тортуб олуб, ўрнимга мирзо Бойсунқурни тайин этмоқчими?» — деган андишага ҳам борди. Унда бошқа шахзодалар ичида қандай қилиб бош кўтариб юради, расадхона нима бўлади, мўлжаллаб қўйган илмий ишларнинг тақдири-чи? Йўқ, Улуғбек бунга йўл қўя олмайди, бориб отасининг оёқларига йиқилади, ялинади, ёлворади. Нима бўлса ҳам ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолади. Улуғбек шуларни назаридан ўтказди-ю, ҳеч нарсага қарамай отасининг истиқболига боришга қарор берди ва лашкарни Тошкентда қолдириб жўнади.

Шохрух хали тамом соғайиб кетмаган эди. Лекин соғлиги билан ҳисоблашмади, ҳисоблашиб ўлтирадиган вақт ҳам эмасди. Уша йил шаъбон ойининг биринчи куни (1427 йил 28 май) у Бойсунқурни ўзи билан бирга

олиб Хиротдан чиқди. Олий ўрду эндигина Жайхун қиргоғига келиб тушган эди. Улуғбекнинг чопари подшоҳга тиз чўкди ва унга ўғлининг мактубини топширди. У отасидан Бойсунқурни пойтахтга қайтириб юборишни зорланиб илтимос қилган экан. Шоҳрух бу ишни шунчаки сиёсат учун қилган эди, ўғлининг илтимосига дарров «хўп» деб қўя қолди. «Мирзо Бойсунқур; — деб ёзади Абдураззоқ Самарқандий, — хоқони сайднинг намойиши ҳамда мирзо Улуғбек Кўрагоннинг илтимоси билан Хуросон пойтахтига қайтиб кетди».

Икки юз кема Шоҳрухнинг катта қўшинини бир ой деганда Термизга ўтказди. Улуғбек билан Мовароуннахрнинг кўзга кўринган ақобирлари подшоҳни мана шу ерда зўр таитана билан кутиб олдилар. Шоҳрух ўғли билан совуққина кўришди, кўпчиликнинг олдида индамади-ю, лекин кечқурун, ҳамма тарқалгандан кейин, уни қаттиқ итоб қилди.

— Хўш, Искандари замон, марҳамат қилиб айтсунлар-чи, қўшин ҳозир қой манзилда турур? Онинг умумий аҳволи нечук?

— Қўшиннинг асосий қисми Тошкентда, лекин онинг аксарий қисми от-уловидин ажралғон.

— Шундоғ бўлғоч сиз не учун бу ердасиз, мирзо?

Отасининг истеҳзоси ва қочирлиғи Улуғбекнинг ич-ичини тирнади, қалбига наштар бўлиб санчилди. Оғзи қуруқшаб, тили айланмай қолди. Отасининг ўткир нигоҳидан кўзларини олиб қочди ва бошини ҳам қилди. Лекин бу билан у сўроқ ва итобдан қутулиб қололмади. Тафтиш ва сўроқнинг энг каттаси Самарқандда бўлди. «Матлаъ ус-саъдайн»да ўқиймиз: «...у (Шоҳрух) Бароқ ўғлон билан бўлғон уруш хусусида суруштирди ва бўлуб ўтгон воқеанинг тагига етди. Воқеа шарҳини сўраб билғонида Мовароуннахр амирлари гуноҳкор бўлиб чиқдилар. Аларни девони олийда чўби ёсоқга еткурдилар. Мирзо Улуғбекни эрса хитобу итоб мақомига етқуриб, жуда қаттиқ сўроқ қилди ва шахзода бир неча вақт беътибор қолди».

Ҳақиқатан ҳам Улуғбек учун ўша кунлар жуда-жуда оғир кечди. У бир ойдан ортиқ қўли ишга бормаи ўз хонақосида дарвешлардек яшади. Ўша кунлари деярлик ўзи-ўзи билан бўлди, тунларни бедор ўтказди, нималар хаёлидан кечмади дейсиз ўша кунлари. Наҳотки ҳокимият тамом қўлдан кетган бўлса? Илож қанча, бордию отаси ҳақиқатан ҳам уни ҳокимиятдан четлаштира... Ҳеч бўлмаганда унга расадхона қурилишига бориб ишлашига

ҳалақит бермас. Кеча мавлоно Муҳаммад Ҳавофий унинг олдида бўлганда мадрасада риёзиётнинг ўқитилишидан кўнгли тўлмаётганлигини айтган эди. Балким, ўз мадрасасида оддийгина бир мударрис бўлиб қолар. Отаси буни ман қилмас, ахир... Лекин охири хайриятли бўлди. Шоҳрух фарзандига қайтадан меҳру-шафқат қилди — Мовароуннаҳр билан Туркистонни унга қайта инъом қилди.

Ўша йили куз бошида Тошкентга қўшимча куч юборилди. Лекин Бароқ ўғлон бундан хабар топган ҳамона Сигноқни ташлаб Дашти қипчоқнинг ичкари ерларига қараб қочган эди. Улугбек қўшинининг Сигноққа келган илғор қисми шаҳар ва унинг теварак-атрофини ҳар қандай лашкардан холи топди...

Шоҳрух Самарқандда зулҳижжанинг 14 кунигача (1427 йил 7 октябрь) турди...

Мағлубият алами, отанинг ҳатто илонни ҳам иўст ташлатадиган ачиқ гаплари Улугбекка қаттиқ ботди. Отасини кузатиб қўйди-ю, бир неча кун давомида ҳеч кимга кўринмай Боғи чинорда кўрпа-ёстиқ қилиб ётди. Ҳозирки замон мавлоно Нафис уни келиб кўриб: «Мирзо бир қадар қабзият бўлибдур, иншоолло соғайиб кетгай», деб унинг яқинларини юшантирди.

Улугбек бир оз ўзига келиб саройга қайтгандан кейин ҳам давлат ишларига кўп рағбат қилмай қўйди, кечалари илм, кундузлари эса расадхона қурилиши билан боғлиқ ишларга берилди. Лекин Сотуқхон билан амирлар уни холи-жонига қўймай, янги ҳарбий юриш бошлашга гиж-гижлай бошладилар. Бир куни ўша Сотуқхон унга гап қотди:

— Падари бузрукворингиз, мирзом, бетоб бўлишларига қарамайин, Мовароуннаҳрдин Ҳирига қойтуб боргон ҳамона, қўшин тўплаб Озарбайжонга, амир Қора Юсуфнинг устига юрибдур, онинг зафар қучуб қойтиши муқаррардур. Шундоғ бир пайтда сиз бирлан бизнинг бекор тамошачи бўлуб қўл қовуштуруб ўлтиришимиз тўғри бўлмас, мирзо! Подшоҳи оламнинг қойтишларини биз ҳам бирон мақбул иш бирлан қорши олсок обдон яхши бўлмасму, мирзо?

Улугбек индамади. Сотуқхон эртаси куни Ҳарий Малик билан Шайх Абу Саидни подшоҳ олдига бошлаб кирди. Яна ўша гап. Шоҳрухнинг кўнглини бирор ютуқ билан олиш бир баҳона эди, холос бу одамга. Аслида у Мўғулистон тахтига кўз тикаётган эди. Амирларнинг эса эртаю кеч фикру зикри мўмай ўлжада эди... Охири бўлмади.

Улар Улуғбекни кўндирдилар. 832 (1429) йили у Мўғулистонга, Увайсхон устига қўшин тортишга қарор қилди, лекин бу ишга Сотуқхоннинг ўзини мутасадди қилиб қўйди. Иссиқкўл атрофида бўлган урушда Сотуқхон Увайсхонни ўлдирди, лекин, бари бир, Мўғулистон тахтини эгаллаб ололмади. Кўп ўтмай, ўлдирилган хоннинг тарафдорлари уни мамлакатдан қувиб юбордилар. Сотуқхон Кошғар тарафга қочди.

Хукумат тепасига келган Эсон Бугахон (1424—1462) тез фурсатда Мўғулистоннинг мустақиллигини тиклади. У Олабуқа ва Иссиқкўл атрофида бир неча мустаҳкам қалъалар бунёд қилди ва ўша ердан туриб Фаргона, Сайрам ва Туркистоннинг қишлоқларига тез-тез бостириб кириб, уларни горат қилиб турди.

Темурийлар Кошғарни ҳам қўлда тутиб қололмадилар. Юқорида тилга олганимиз амир Худайоднинг набираси, Оқсув ҳокими Саид Али дуғлот Улуғбекнинг ўша мамлакатдаги ноиб амир Шоястам билан Кошғар учун қаттиқ урушди. 1435 йили Саид Али етти минг отлиқ йигити билан Шарқий Туркистонга бостириб кирди ва Кошғар шаҳари ёнида бўлган шиддатли урушда амир Шоястамни мағлубиятга учратди. «Тарихи Рашидий» китобининг муаллифи мирзо Муҳаммад Ҳайдар амир Шоястам урушга ўттиз минг аскар билан чиққанлигини айтади. Муаррихнинг фикрича, Шоястамнинг мағлубиятига, ўзининг ношудлигидан ташқари, баъзи бир ҳарбий бошлиқларнинг хоинлиги ҳам сабаб бўлган. Улар жанг айна қизиган ва зафар насими амир Шоястамнинг туғига қараб эса бошлаган бир пайтда жанг майдонини ташлаб қочдилар. Шу боисдан бўлса керак, бу уруш тарихда «солой бегим» («Бегимни ташлаб кетдилар») деган ном билан шуҳрат топди. Амир Саид Али дуғлотнинг аскари Кошғарнинг теварак-атрофини беармон талади. Худди шундай ахвол келаси йили ҳам такрорланди. Бу сафар амир Шоястам талончилар билан курашиш у ёқда турсин, қалъанинг мустаҳкам девори орқасида мушукка ўхшаб писиб ётди, босқинчилар бўлса бундан фойдаланиб вилоятнинг кўп қишлоқларини беармон таладилар. Халқнинг нонини еб, отини миниб юрган мансабдорларнинг бу қадар ношудлиги бора-бора ҳамманинг жонига теғди. Кошғарликлар нима бўлса ҳам ундан қутулиш кўйига тушдилар. Шу мақсад билан улар Самарқандга одам юбориб, Шоястамнинг устидан Улуғбекка арз-дод қилдилар. Мирзо Улуғбек амир Шоястамни мансабидан бўшатиб, ўрнига амир Пирмуҳаммадни тайин қилди. Ле-

кин у ҳам ландовурликда Шоястамдан қолишмади, балки ортиб тушди. Келаси йили қиш кунларидан бирида мўғулистонлик оломон Қошғар сарҳадига яна бостириб кирганларида амир Пирмуҳаммад икки қулоғига пахта тикиб, кўзларини юмиб олди ва ҳатто ғоратгарлар сурон солиб Қошғар остоналарида пайдо бўлганларида ҳам пинагини бузмай ётаверди. Шуниси ачинарлики, амир Пирмуҳаммад «ғоратгарлар Қошғар сарҳадига яқинлашиб қолдилар», деган хабар олинishi билан шаҳар атрофидаги узоқ-яқин қишлоқларда истиқомат қилиб турган бадавлат ва нуфузли одамларни бола-чақаси ва кўч-кўрони билан қалъа ичига кўчиртириб олиб ўтди, бу билан уларни ёвнинг талон ва таъқибидан асраб қолди. Қора халқ бўлса ўз ҳолига ташлаб қўйилди. «Бой — бойга боқар, сув сойга» деган нақл бежиз эмас экан-да! Ғоратгарларга бу қўл келди. Улар бу сафар ҳам Қошғар атрофини истаганча таладилар, ҳеч ким қаршилиқ кўрсатмаганидан кейин шаҳарга кўз тикдилар ва уни қуршовга олдилар. Амир Пирмуҳаммад арк ичидан бош чиқармади, қўлини совуқ сувга ҳам урмади. Охири халқнинг сабр-қосаси тўлиб-тошди. Яхши еб-ичиш, ҳамён тўлдиришдан бошқа нарсага қодир бўлмаган ҳокимнинг баҳридан ўтишдан бошқа илож топмадилар. Улар бу сафар Самарқандга одам юбориб овора бўлиб ҳам ўтирмадилар. Қошғарликлар хожа Муҳаммад Шариф исмли бообрў бир одамни ўртага қўйиб мўғуллар билан сулҳ туздилар, амир Пирмуҳаммадни эса қўл-оёғини боғлаб мўғулларнинг бошлиғига олиб бориб бердилар. Амир Саид Али уни ўлдирди ва Қошғардай бой ва азим шаҳарни осонгина қўлга киритиб олди. Шу тариқа 838 (1435) йилдан бошлаб Қошғар вилояти яна Мўғулистонга қўшиб олинди. Амир Саид Али бу ўлкани то вафотига қадар (1458) қарийб йигирма тўрт йил давомида идора қилди.

XV асрнинг 30—40 йилларида Шоҳруҳ билан Улугбекка икки кучли кўчманчи давлат: Дашти қипчоқнинг шарқий қисмида истиқомат қилувчи халқлар ва элатларни ўзига бўйсундирган Абулхайрхон (1428—1468) ҳамда Озарбайжон ва Ироқда ўз ҳукмронлигини ўрнатган Қорақуюнлилар сулоласининг кўзга кўринган намоёндаларидан Искандар (1420—1436) ҳамда Жаҳоншоҳ (1436—1467) билан қураш олиб боришга тўғри келди.

Шоҳруҳ Искандарга қарши уч бор (1429, 1430, 1435 йиллари) қўшин тортди. Лекин ўртада бирон марта ҳам жиддий тўқнашув бўлмади. Қорақуюнлилар ҳар сафар

Шоҳрух Озарбайжон сарҳадида пайдо бўлганда унинг кўп сонлик қўшинига тоб беролмай мамлакат ичкарасига чекинар, кейин элчи ва катта совға-салом юбориб сулҳ сўрардилар, бундан бери «бўйнимизни итоат ҳалқасидан чиқармағаймуз», деб қасам ичардилар. Шоҳрух Озарбайжондан чиқиб кетиши биланоқ, кўп ўтмай, Шоҳрух Ҳиротга ҳали етиб бормай туриб яна исён кўтарардилар. Охири бўлмади. Шоҳрухнинг қорақўнлиларни итоат доирасида тутишга мадори қолмади. Шунинг учун ҳам 1436 йили у эндигина подшоҳ кўтарилган Жаҳоншоҳнинг Ҳиротга келган элчиларига Озарбайжон билан Ироқнинг мустақиллигини таниганлигини эътироф қилишга мажбур бўлди.

Абулхайрхон ва Дашти қипчоқ кўчманчилари билан кураш ҳам Шоҳрух билан Улуғбек учун осон бўлмади. Кўчманчилар ҳар йили, айниқса, қиш фаслида, Мовароуннахрнинг ички районларига бостириб кирар ва ўтроқ аҳолини горат қилиб кетардилар. Масалан, 1431 ва 1435 йиллари кўчманчилар икки марта ўша Абулхайрхон етакчилигида Хоразмга бостириб кирдилар ва унинг гарбий-шимолий қисмини, Урганч билан қўшиб, забт этдилар. Йирик тарихшунос олим академик В. В. Бартольд (1869—1930) кўчманчиларнинг бу юришдан кузатган бирдан-бир мақсади ўлкани талон-тароҷ қилиш ва катта ўлжа орттиришдан иборат эди, деб ёзган. Лекин ўша замонлардан қолган тарихий китобларда бу хусусда сал бошқача гап бор экан. Масалан, «Тарихи Абулхайрхоний» номли китобда келтирилган маълумотларга қараганда, Абулхайрхоннинг Хоразмга қилган юришдан кузатган асосий мақсади уни бўйсундириш ва кўчманчи ўзбеклар давлати таркибига қўшиб олишдан иборат эканлиги кўриниб турибди. Ўша вақтда Хоразмни юқорида номи кўп марта тилга олинган амир Шоҳмаликнинг ўғли амир Иброҳим идора қилиб турарди. Абулхайрхон 1431 йили Хоразмга бостириб кирганда у нимагадир унга астойдил қаршилиқ кўрсатмади. «Баҳр ул-асрор» китобининг муаллифи Маҳмуд ибн Вали бу ҳақда кизиқ маълумот келтирган. Мана унинг айтгани: «Абулхайрхон қалъага элчи юборуб, амир Иброҳимдин шаҳарни яхшилик билан тошшуришни талаб қилди. Амир Иброҳим бўлса онинг талабини рад этди. Шаҳар аслзодалари ҳамда руҳонийларнинг бошлиқлари пировардида уни қаршилиқ кўрсатмай шаҳарни онга тошшуришга мажбур қилгонлар». Оқибатда амир Иброҳим Урганчни ташлаб Кот ва Хива тарафларга қочиб кетди. Шу тариқа Хоразм Абулхайрхоннинг қўлига ўтиб қолди.

«Тарихи Абулхайрхоний» китобининг саҳифаларида яна мана буларни ўқиймиз: «Абулхайрхон Хоразм ишғол этилгондин сўнг аввал ўтгон подшоҳлар не-не машаққат бирлан жамғаргон хазинанинг эшикларини очишни буюрди, сўнгра икки мўътабар амирни хазина эшиклари ёнига ўтиргиздилар. Сўнгра хоннинг барча умароси, мулозимлари ва лашкарга «иккита-иккитадин бўлуб хазинага киришсунлар ва ундоғи дирам ва зарру жавохирдин ҳамёнларига сиққонича олсунлар», деб буюрди. Алар хазинадин қонча истасалар шунча олдилар, ҳамма бирдин ғаний бўлуб қолди...»

Қорақуюнлилар ва Дашти қипчоқ кўчманчиларининг Хуросон ва Мовароуннаҳр сарҳадларида активлашиб қолиши ҳам ташвишли эди. Лекин, на Шоҳрух ва на Улуғбек уларга бас келиш имконига эга эди. 1427 йили Бароқхон билан бўлган воқеа ҳали Улуғбекнинг эсидан чиқмаганди.

Ҳарҳолда Хоразмда бўлиб ўтган воқеа Шоҳрухни бирмунча ранжитди. Буни Улуғбекнинг давлат ишларига кам эътиборлиги ва сусткашлигидан ҳам кўрди. 835 йил жумади ул-аввал ўрталарида (1432 йил январь ўртаси) Сарахсда қишлаб турганида Улуғбекни чақиртириб олди. Аввалда, ҳамманинг олдида, ўглини бағрига босиб, дастурхон устида серилтифот бўлди. Лекин олий ўрдадагилар тарқаб, ота-бола ёлғиз қолганларида бирдан подшоҳнинг қовоқлари осилиб кетди, ўглини итбга олди:

— Хоразмда нелар бўлгонидин огоҳдурсиз, мирзо?

— Ори, отажон. Туркистон сарҳадларидин хавотир олуб, амир Иброҳимга кўмак юборолмадук.

— Дашти қипчоқ тарафларидин осмонда зог-поғ кўрунмадиму ё они Талли расаддин кўриб бўлмасму эркан?!

Улуғбек бошини ҳам қилиб гапдан қолишдан бошқа илож тополмади. Нима ҳам дерди? Отаси ҳамма нарсадан хабардор. Ҳақиқатан ҳам илм билан тамоман банд бўлиб кетибди: Хоразм у ёқда турсин қасрга ҳам кам борадиган бўлиб қолганди.

Шоҳрух амир Иброҳимга ёрдам учун аскар юбормагани боис ўша кеча кўп койиди, эрталабки нонушта вақтида эса, Улуғбек Сарахсга келмасдан сал илгари Ҳиротдан чақиртириб келтирилган Бойсунқур мирзога ортиқроқ илтифот кўрсатиб сермулозамат бўлди. Гап орасида унга деди:

— Амирзода, Самарқандда бўлмагонингизга ҳам анча бўлгондур?

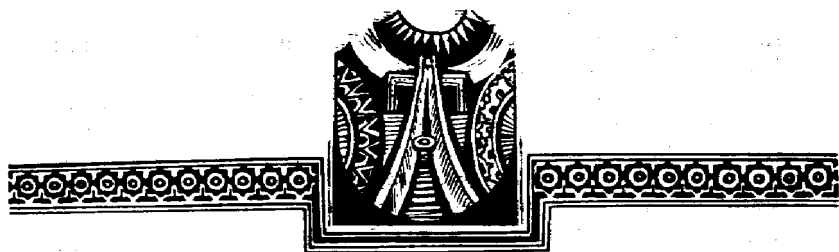
— Анча бўлди чоғи, отажон.

Бойсунқур бир отасига, бир бор отасига нигоҳ ташлади.

Бу тагдор гапнинг магзини чақиш қийин эмасди. Улугбек отаси нимага шама қилаётганини яхши англади.

Улугбек Самарқандга маъюс ва тушқун бир аҳволда қайтди. Сиқилавериб тез-тез оғриб қоладиган бўлди. Шу шу у ҳаммавақт маъюс ва камган юришга одатланди. Охири хафақонлик касалига чалинди.

«Подшоҳликининг уч-тўрт кунлик дабдабаси шунақа бўларкан. Шу билан тугаса-ку нур устига аъло нур», — деди у бир куни ўзига-ўзи. От устида қилич чопиб ўтказган умрига ачинди, нега аввалроқ тахт деб аталмиш бу даб-дабали курсиви Муҳаммад Жўқийгами, Бойсунқургами бермаганига ачинди. Эссиз бекорга ўтган умр! Илмий ишлари анча илгариллаган бўларди-я!..

ЖАҲОН ИЧРА ЗЕБ

Шоҳрух Шоҳмаликни бирга олиб Хуросонга жўнаб кетган куннинг эртаси мирзо Улугбек вазири аъзам хожа Носириддин Насрулло Хавофий, катта амирлардан Аргуншоҳ, Таваккал барлос ва Ҳамза чухра билан бирга шаҳар айлангани чиқди. Тўғри, у шаҳарни аввал ҳам кўп бор сайр қилган, унинг катта-кичик кўчаларини яхши билади. Лекин бугунгиси бошқача. Бугун у шаҳарни подшоҳ сифатида айланади, негаки ахир у бир умр орзиқиб кутган кун келди, орзу-умиди рўёбга чиқди. У энди соҳиби тож, Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳукмдори...

Подшоҳ навкарлари қаср дарвозасидан чиққанда офтоб икки найза кўтарилиб қолган эди... Ўша куни улар шаҳарнинг эътиборга молик ҳамма жойини бориб кўрдилар. Қуссам ибн Аббос, хожа Муҳаммад санграсон, шайх Абу Мансур Мотуридий, хожа Абди дарун ва хажа Абди бирун мазорларини, Гўри Амир, Руҳобод ва бошқа мақбараларни виёрат қилдилар. Шаҳар, айниқса бобосининг улкан жоме масжиди ва Шоҳизиндада зўр дид ва санъат билан қурилган мухташам мақбаралар Улугбекда бу сафар бошқача таассурот қолдирди. Бобосига хаваси келди. Шунақа ишлар қилиш унга ҳам насиб бўлармикин? Одам-қу топилади, чапдаст усталар ҳам йўқ эмас, лекин бунга катта сармоя керак. Уни ҳозир қаердан олади? Хазина бўм-бўш-ку. «Йўқ, руҳан тушма, бардам бўл, Улугбек! Нима қилсанг ҳам улуг бобонгнинг қурувчилик ишларини давом эттирурсен. Буни ушбу йил бўлмаса, келаси йил, яна бўлмаса ондин кейинги йил бошлаб юборурсен. Ном-нишонсиз ўтмоқ фожедир. Тоғу тахт, олий мансаб соҳиби бўлгон киши учун эрса самарасиз дарахт бўлуб ўтиш — уят бўл-

гай», — деди Улугбек ўзига-ўзи. Шунақа ўй-хаёл билан Чорсу бозорига бориб қолганларини ҳам сезмади.

Чорсу шаҳарнинг энг катта бозори бўлиб, хамиша гавжум. Савдо дўконлари турли-туман матолар: кирбос, парча, кўк туслик бахмал, фата, атластаргу, дубо, қолин зулуча ва бошқа анвойи моллар, улардан тикилган турли-туман кийим-кечак билан тўла, расталарда эса Самарқанд боғларида етиштирилган анвойи ноз-неъматлар, тармева ва турли-туман ширинликлар, жаҳонга машҳур Самарқанд нонлари: оби, пўлотий, ширмойи, седана пайванд, нони заргарон, нони осийи... Бозорни чор атрофдан ўраб турган қатор-қатор миҳчагарлик, мисгарлик, қулочлик, сангтарошлик, маҳсидўзлик, нажжорлик, саҳҳофлик, заргарлик ва бошқа дўконларни айтмайсизми. Бу дўконларда уй-рўзгор учун зарур ҳамма нарса, заргарлик буюмлари ва зеб-зийнат моллари, жаҳонга шуҳрати кетган тилларанг, ҳаворанг ва ложувард бўёқлар, ҳарбий қурол-аслаҳалар ва жиба, совут, баргуствон сингари ҳарбий кийимлар сотиларди. Оби раҳмат ариги устига қурилган қоғоз жувозларида ишлаб чиқарилаётган турли нав қоғозлар билан савдо қилувчи дўконлар ҳам бор. Алоҳида дўкон очиб ўлтирган хушнавис хаттотлар, китоб варақларига тилло суви ва турли нав бўёқлар билан жило бериб ўлтирган наққошлар, лаввоҳларни, китобларни зўр санъат билан муқовалаб ўлтирган саҳҳофларни айтмайсизми. Ошхоналарда пиширилаётган турли-туман таомлар-чи?..

Ҳақиқатан ҳам Самарқанд обод ва тўқ шаҳар эди. Маҳмуд Қошғарий уни Семизкент деб бежиз айтмаган экан...

Улугбек пойтахтнинг умумий аҳволидан қониқиш ҳосил қилди. Шаҳарнинг ободонлигига бир томондан хунармандчилик, савдо-сотик ҳамда зироатчиликнинг бир-мунча ривож топганлиги, иккинчи тарафдан эса Амир Темурнинг 1386 йилдан Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Туркия ва Ҳиндистон заминида олиб борган зафарли урушлар оқасида тўплаган беҳисоб бойлиги, ўша юртлардан ҳайдаб келинган қўли гул усталар сабабчи бўлишди, албатта. Улар самарқанлик, кешлик, бухоролик ва хоразмлик меъморлар, сангтарошлар, ёғочсозлар, гилкорлар ва наққошлар билан ёнма-ён туриб, Самарқанд, Бухоро, Гиждувон, Кеш ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида масжиду мадрасалар, муҳташам қасрлар, ҳаммомлар, карвонсаройлар бино қилдилар. Лекин, бари бир, ҳали қилинадиган ишлар кўп. Қолаверса Темур бошлаб қўйган баъзи иморатлар охиригача битказилмай қолганди. Булар-

ни ҳам битказиш Улуғбекнинг зиммасига тушди. «Қили-
натурғон ишларни режалаб олиш керак кўринадур», деди
у ўз-ўзига. Рухободни — Бурҳониддин Соғаржий мазорини
зиёрат қилиб турганларида Улуғбекнинг хаёлидан устози
мавлоно Бадриддин кечди. Мавлоно шу яқин атрофда,
Хон Саид имом маҳалласида истиқомат қиларди. У шол
бўлиб қолган, шунинг учун ҳам кўпдан бери кўча-кўйга
чиқмай қўйганди. Улуғбек уни сайрдан қайтишда кўриб
ўтишни кўнглидан ўтказиб қўйди, зеро бирон иш бошлаш-
дан олдин шу одам билан кенгашадиган одати бор эди.
Ниҳоят, у йўлда ҳамроҳларига ижозат бериб, хос мулозими
ва қурчилар билан отининг жиловини Хон Саид имом
маҳалласига бурди. Мавлононинг каталакдек ҳовлиси
Хон Саид имом мазорининг ёнгинасида, Наводон чаш-
масининг бўйида эди. Дарвоза одатдагидек очиқ, мавлоно
уни ичидан занжирлатмасди... Уй соҳиби ўша куни ёлғиз
эмас экан. Подшоҳ бугун кечқурун кўрмоқчи бўлган
одамларидан баъзилари: мавлоно Афзалиддин Кеший,
шайхулислом ҳожа Исомиддин ва ҳожа Фазлуллоҳ Абул-
лайсий ҳам шу ерда эди... Бемордан бошқа ҳамма под-
шоҳни ўрнидан туриб қарши олди.

— Қадамларига ҳасанот, мирзюм. Сизни қойси шамол
учуриб келди эркан?

Мавлоно Бадриддин шогирдини кўриб ичига сигмай
суюнди. Ўрнидан туришга ҳаракат қилди.

— Йўқ-йўқ, уринмангиз, устоз.

Улуғбек унинг олдида тиз чўкди. Устоз билан шогирд
бир-бирини согинган эканлар, қучоқлашиб кўришдилар.
Сўнг Улуғбек уни оҳиста ўрнига ётқизди.

Фотихадан кейин ҳол-аҳвол сўрашдилар, бир оз омади
гаплардан гаплашиб ўтирдилар, сўнг Улуғбек аини муд-
даога кўчиб қўя қолди — кўп ўтириб беморни хоритиб
қўйиш одобдан эмасди.

— Фақир ҳаммаларингизни ушбу кун йўқлаб туруб
эрдим, мана, ният холис эркан, яхши соатда кўрушдик.
Маслаҳатлик иш чиқиб қолди.

Ўтирганлар «қандай иш эркан», деб подшоҳга тикил-
дилар. Улуғбек сўзида давом этди:

— Биз ушбу кун доруссалтанатни яна бир бор кўздан
кечуриб чиқдик, азиз-авлиёларнинг мазорларини зиёрат
қилдук. Самарқанди фирдавсмонаид улуғ бобомизнинг
саъий ҳаракати бирлан ҳийла ободон бўлгон эркан.

— Шундоқ, аълоҳазрат.

Шайхулислому Исомиддин қўлларини кўксига қўйиб подшоҳнинг сўзларини маъқуллади.

— Локин, қилинатургон юмушлар ҳали борга ўхшайдур,— Улуғбек сукут сақлади, ўлтирганларга бир-бир кўз ташлаб олди, сўнг, ҳамманинг юзида ҳайрхоҳлик ва тараддуд аломатларини кўриб, давом этди: — Биз ҳам ўзимиздин бирон ёдгорлик қолдирсак, деган ният қилгон эрдик.

— Ҳазратимнинг ниятларига тангри таоло ёр бўлгай!
Мавлоно Афзалуддин Кеший қўлларини дуога очди. Бошқалар унга эргашдилар.

Мавлоно Бадриддин оҳиста гапга аралашди:

— Муборак ниятларини билсак бўларму, мирзо?

— Ори, устоз, агар мухтарам жамоа маъқул топса, аркон давлат ҳам қувватласалар, Самарқандда расадхона бино қилсак, деб эрдим.

— Бораккало, аини муддао эрур бу,— Мавлоно Бадриддиннинг кўзлари ёришиб, юзида суюнч аломатлари пайдо бўлди, овози ҳам бир қадар жонланганди. — Локин, дин пешволари бунга не дер эрканлар?

Мавлоно Бадриддиннинг бу сўзлари унинг бош тарафида ўлтирган шайхулисломуга қаратилган эди. Мавлоно Исомиддин кутдириб қўймади:

— Авваламбор, подшоҳнинг амри вожиб эрур. Бу барчага аёндур. Сониян, Самарқанд киби шаҳри азим учун расадхона ҳам зарур, локин, аълоҳазрат, бизни айбга буюрмасалар, банда қўнглига келгон бир гапни баён қилса.

— Айтинг, қулогим сизда, мавлоно.

Шайхулислому икки қўлини кўксига қўйиб Улуғбекка таъзим қилди, сўнг сўзида давом этди:

— Дин пешволари орасинда жаноби мухтасиб Сайид Ошиқ ва Низомуддин Хомуш жаноблари ва яна хожа Муҳаммад Порсо каби зотлар ҳам бурдурким, аларни ҳам ҳисобга олмай бўлмас. Шу вайхдин қурилишлар аввал бирон масжид, ё бўлмаса мадрасадин бошланса деб эрдим. Сирасини олгонда масжид ҳам, мадраса ҳам аҳли мўмин учун илму маърифат ўчоғи-ку.

Бошқалар индамади, мавлоно Бадриддин шайхулислому фикрини маъқул топди. Шундан кейин бир вақтгача орага сукут чўкди. Сукутни Улуғбекнинг ўзи бузди.

— Маъқул, тақсир. Қурилишни масжиду мадрасадин бошлағаймиз. Иншоолло бир эрмас, балки икки-уч мадраса бунёд қилғаймиз.

Шу билан қурилишларни нимадан бошлаш хусусидаги баҳсга хатм ясалди, сўнг қадрдонлар яна бир оз у ёқ-бу ёқ-

дап гаплашиб ўлтиришди, кейин соҳиби хонага саломатлик ва эсон-омонлик тилаб ўринларидан кўзгалдилар.

Ўша куни кечқурун аркон давлат, умаро, вазирлар, аълам, шайхулислом, қози калон ва Самарқанднинг бошқа казо-казолари саройга чақиртирилди. Таклиф қилинганлар орасида нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларидан Низомуддин Хомуш ҳам бор эди.

Мажлисга йиғилганлар бирин-кетин мирзо Улугбекни тожу тахт билан муборакбод қилдилар. Дуойи-фотиҳадан сўнг Амир Темур вафотидан кейин узоқ йиллар давом этган уруш туфайли эл-юртнинг емак-ичмаги огирлашганлиги ва уни ўнглаш билан боғлиқ масалалар устида гурунглашдилар. Подшоҳнинг имо-ишорати билан вазири аъзам сўз бошлади:

— Муҳтарам жамоага маълумким, Халил Султон баҳодир замонда юртнинг эмну омонлиги бузилди, рааё ва бароёнинг боши урушдин чиқмади. Анинг оқибати эрса яхши бўлмади: зироат дуруст битмади, косиблар ва аҳли савдонинг иши ривож топмади. Бозорда нарх-наво бирмунча кўтарилгон. Боз анинг устига мазкур султон солиқларни ҳам ошуруб кетди.

Хазиначи қўшиб қўйди:

— Султон Халилдин кейин хазонаин омирида бир фулус ҳам оқча қолмагон, ҳозир ҳам анинг чўғи паст.

Иқтисодий аҳвол хусусида муставфий ул-мамолик ҳам кўп гапларни айтди. Шундан кейин орага сукунат чўкди. Улугбек мажлис аҳлини бир-бир нигоҳдан ўтказди — ҳамма бошини қўйи солганича жим ўлтирарди. Улар ёш подшоҳ бу борада ўзи нима дейишини кутаётган эдилар. Буни Улугбек илғаб олди. «Айтилатургон гаплар айтуб бўлунди, эмди анинг чорасини қидирмоқ зарур, бусиз эл-юрт интизомга қелмас, расадхона тугил таҳоратхона ҳам қуриб бўлмас», деди у ўз-ўзига. Кейин бу масала хусусидаги кенгашга яқун ясаб қўя қолди.

— Агар жанобларининг бошқа айтатургон гаплари бўлмаса вазири аъзам бирлан муставфий ал-мамоликдин илтимос қилсакким, мазкур жаноблар девони молдаги борча масъул кишиларни ва дафтардорларни ёнларига олуб, олиқ-солиқни низомга солиш борасида, бозорда нарх-навони тартибга келтириш хусусида махсус мисол ҳозирласалар. Ҳар жарибдин олинатургон хирож ёки ушрнинг миқдори аниқ белгиланса, динор ва ҳатто фулуснинг вазни ҳам ўлчанса.

Муставфий ал-мамолик «бошқа солиқлар нима бўлади», деган маънода подшоҳга ер остидан бир қараб қўйди. Улуғбек бунақа «ичимдагини топ!» қабилида иш тутадиган одамларни ёқтирмас эди, шунинг учун жеркиб ташлади:

— Муддаонгизни очуқ айтсангиз бўлмасму, жаноби муставфий! Нима, тилингизни кесуб олурму эрдик?!

Муставфий ал-мамолик қўрқиб кетганиданми, ёки бошқа важхданми, оғзига талқон солиб олди. Улуғбек ҳам унга тикилганича нима дейишини билмай жим қолди. Боз, бунинг устига, ўй суриб кетди. Мовароуннахрга тайин қилинганининг учинчи куни ёз бошларида ёнига ана шу ҳозир ер чизиб ўлтирган муставфий ал-мамоликни олиб эртадан кечгача шаҳар айланди. Улар бозорларни ва гузарларни кездилар, қаландархона ва чойхоналарда бўлдилар. Подшоҳ билан девони муставфийнинг бошлиғи одмигина либосда бўлганлари учун уларни ҳеч ким танимади. Ҳақиқатан ҳам бозорда нарх-наво кўтарилган, теварак-атрофдан бозорга мол олиб келган деҳқонлар закотчиларни қарғаб-шилғардилар, харидорлар эса нарх-навонинг баландлигидан нолирдилар:

— Нонсофлар! Эски одатларини тарк этмабдурлар, ҳали кўк пули, ҳали гўза пули деб келавериб тинкамизни қурутдилар.

— Оқчанинг ҳам қадри йўқ. Бу аҳволда яқин орада хонавайрон бўлишимиз турғон гап.

— Хирожнинг миқдори ортиб бораётганини айтмайсизму? Бойлар билан эшонларнинг ерлари серунум, серсув, лекин алар фақат даҳяк тўлайдурлар, биз бечоралар эрсак ҳосилнинг учдин бир қисмини подшоҳнинг закотчисига тобшуришга мажбурдурмиз.

— Подшоҳ давлат ишларига кам эътибор бўлгондин кейин аҳвол бундин ўзга бўлурму?

Улуғбек билан муставфий ал-мамолик бозорда ҳам, чойхоналарда ҳам, гузарларда ҳам шунақа ва шунга ўхшаш гапларни эшитишди. Бу гаплар айниқса Улуғбекнинг жон-жонидан ўтиб кетди. У не аҳволда саройга қайтди, кечки овқатдан кейин китобдорни чақиртирди ва давлат ишларини бошқариш масалаларига оид бирон рисола бўлса топиб келтиришни буюрди. Ҳаял ўтмай китобдор подшоҳнинг олдига учта китоб олиб келиб қўйди. Булардан бири Носириддин Тусийнинг элхонийларнинг молия ишларига тегишли рисоласи, иккинчиси Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳ Нахичевонийнинг «Дастур ал-котиб фи таъйин ал-маротиб» («Мансабдорларнинг мар-

табаларини белгилашда котибларга қўлланма») мажмуаси; учинчиси Абдулла ибн Муҳаммад Мозандаронийнинг «Рисолайи фалакия»си эди. Улугбек бу китобларни бир ой деганда ўқиб чиқди. Китоблар унга маъқул бўлди. Амир Темур даврида ҳам девон хизматчилари бу қўлланмаларга таяниб иш тутишган, лекин Халил Султон даврига келиб, улар унутилган, мансабдорлар қуюшқондан чиқиб кетган эдилар. Улугбек бу иллат ҳозир ҳам давом этаётганини биларди, лекин уни тугатиш учун ҳали кўн ишлар қилишга тўғри келарди. Аммо, бахтга қарши, ўша кезларда унинг иккала қўли ҳам боғланган — мамлакат жилови амир Шоҳмалик измида эди. Энди Шоҳмалик йўқ, энди давлат унинг иштиёрида. Лекин бари бир буни бирдан тузатиб бўлмасди. Шунинг учун ҳам Улугбек ўша йигилишда айни муддаони айтиб қўя қолди:

— Улуг бобомиз замонида амалда бўлгон барча олиқ-солиқлар ўз ҳолича қолгай, лекин омиллар ва закотчилар устидин назоратни кучайтирмоқ лозим. Ҳа, айтгонча, бошқа солиқ-жўрималар қатори томго ҳам соқлонгай.

Амирлардан баъзилари алланечук бўлиб кетдилар, чунки уларнинг ҳам савдо-сотик билан алоқалари бор эди-да!

Кенгаш охирида Улугбек Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларини ободонлаштириш хусусидаги режасини ўртага ташлади. Булар ҳам ишни масжид, мадраса ва ҳонақоҳлар қуришдан, мазорларни обод қилишдан бошлаш кераклигини айтдилар. Улугбек нима ҳам дея оларди. Ўша замонларда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ислом ва мусулмон руҳонийларининг нуфузи катта эди. Бундан ташқари, унинг ўзи ҳам мусулмон фарзанди, мусулмонларга подшоҳ эди. «Хайр, майли, — деди у ўз-ўзига, — расадхона зарурроқ эрди, лекин масжид бирлан мадраса ҳам ҳар ҳолда илм-маърифат ўчоғи-ку. Доғи масжиднинг самтини мунажжим тариқида қурса бўлмасму эркан?..»

Хуллас, қурилиш ишларини яқин икки-уч йил ичида бошлаб юбориш, ҳозирликка эса келаси йили наврўзи оламда киришишга қарор қилинди...

Орадан бир ой ўтгач, хирож ва ушрнинг ҳажми ўзгартирилди. Тўрт харвор галла етиштиришга қодир бўлган бир жариб ердан олинадиган хирожнинг миқдори тўрт донг фулусий миқдорида белгиланди. Подшоҳнинг бу ҳақдаги фармони барча вилоятларга юборилди. Янги пул ҳам

зарб қилинди. Бу пул «фулуси адлия» номи билан шуҳрат топди.

Улугбек сўзининг устидан чиқди. У ҳақиқатан ҳам бир эмас уч мадраса қурдирди. Булардан бири Бухоройи шарифда (1417), иккинчиси Самарқанди фирдавсмонандда (1417—1420), учинчиси эса Ғиждувонда (1433) бунёд этилди. Булардан энг каттаси Самарқандда қурилган эди. Бир тарихий китобда унга мана бундай таъриф берилган: «Мадрасанинг тоғ шукӯҳли ҳайъати устухонбанд мустаҳкамлигининг фалак биносидин тинчликни олгон, юксаклик жихати бўлмиш азаматнишон нештоқи оғирлигининг еру заминга зилзила солгон, анинг олий даражалик кўнгира-ларини қудрат устаси фалак айвонининг муқарнаскорлиги бирлан бир хилда ёсогон, ложувард кошнларини қазо наққош фалакнинг чарогон юлдузлари бирлан бир тартибда нақш қилуб, аларга дахлдор қилгон; қуёш каби жилваси, зарнигор нақшлари гўзал фалак гумбази бирла ҳамвази эрди». Мадраса икки қаватлик, эллик нафар ҳужраси бор эди. Ҳар бир ҳужра уч хонадан: қазноқ, ётоқхона ва дарсхонадан иборат эди. Тарихий манбаларда сақланган маълумотларга қараганда, Улугбекнинг Самарқанддаги мадрасасида юздан ортиқ талаба истиқомат қилган ва таълим олган. Мадрасага ўша замоннинг иқтидорли олимларидан мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Хавофий етакчи мударрис бўлган. XVI аср бошларида ўтган машҳур адиб Зайниддин Васофийнинг «Бадоиъ ул-вақоиъ» китобида диққатга сазовор мана бу ҳикоят бор: «Мадраса қурилиши итмомига етгач, анинг саҳнида катта йигин бўлди. Йигинга Улугбек мирзо ҳам ташриф буюрдилар. Йигилгонлар андин «мадрасанинг биринчи мударриси ким бўлгай?» — деб сўрагонларида Улугбек мирзо «барча илмларининг саромади бўлгон киши ушбу мадрасага мударрис этиб тайинлангай», — деб жавоб қилдилар. Ушбу йигинда ҳозир бўлгон ва хишт уюми устида жулдуз кийимда ўлтургон бир шахе ўрнидин даст туриб мирзога таъзим қилди ва «ушбу мартабага мен муносибдурмен», деди. Улугбек мирзо ани имтиҳон қилди, илму камолатига ишонч ҳосил қилгач, ани ҳаммомга олиб бориб ювиб-тараб кийинтиришни буюрдилар. Мадраса очилгон кун и мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Хавофий мударрис ўрнида биринчи дарсени ўқидилар. Дарса олимлардин тўқсон нафари ҳозир бўлгон эрдилар, локин дарсининг маънисига Улугбек мирзо бирлан Қозизода Румийдин бошқа ҳеч ким тушунмади».

Мадрасанинг кун юриш тарафида Улуғбек мирзо хонақоҳ (1424) ва муқаттаъ деб аталмиш ажойиб бир масжид ҳам қурдирди. Бу бинолар ҳақида «Бобирнома»да мана бу қимматли маълумотлар бор:

«Хонақоҳнинг гумбази бисёр улуғ гумбаздур, оламда онча улуғ гумбаз йўқ деб нишон берурлар... яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди муқаттаъ дерлар. Бу жиҳатдин муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитойӣ нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуқтур».

Улуғбек ният қилган катта қурилишлар 1424 йили бошланиб кетди. Одатдагидек бу ишлар ҳам наврўзи оламга тўғри келди. Ажам халқи орасида қадимдан одат шундай. Шарқда азалдан кўп ишлар — деҳқончилик ҳам, катта-кичик қурилишлар ҳам шу айёмдан бошланади. Наврўз одатда фарвардин ойининг биринчиси, ҳамал ойининг биринчи куни, ҳозирги календарь бўйича эса март ойининг 21 — 22 кунларидан ҳисобланади. Самарқандликларнинг кўпчилиги бу мўътабар айёмни шаҳарнинг шарқий-шимолӣ тарафидаги Чўпонота тепаликлари, Обираҳмат ва Сиёб ариқлари бўйларида кутиб олишга одатланишган.

Наврўзнинг биринчи куни мирзо Улуғбек ҳам ўзига яқин одамлар — шайхулислом мавлоно Исомиддин, хожа Жалолоиддин Фазлуллоҳ Абуллайсий, мавлоно Муъиниддин Кошфий, Ғиёсиддин Жамшид Кошоний, Қозизода Румий, хожа Абдулмўмин, мавлоно Бадахший ва бошқалар билан Чўпонотага чиқди. Улар дастлаб тўпша-тўғри тепаликка кўтарилдилар ва ўша ердаги Чўпонота мазорини зиёрат қилдилар, сўнг Обираҳмат ариғи бўйига келиб тушдилар. Нақши жаҳон деб аталувчи бу манзил анча баландлик бўлиб, ундан чор-атрофни бемалол тамошо қилиш мумкин эди. Баковуллар, фаррошлар, хонсолорлар ва ўзга хизматкорлар кечадан бери базм анжомларини ҳозирлаб турган эканлар. Ариғ бўйида қаторасига тўртта катта-кичик сўри қўйилиб, шоҳона жой тўшалган эди. Улуғбек билан унинг ҳамроҳлари катта сўридан жой олдилар. Хонсолорлар дастурхонни турфа неъматлар билан безашди. Дастурхонда яхши асралган қовун, тарвуз, олма, узум ва анордан тортиб, то ўрик, шафтоли, гилос ва анжир мураббосигача, сумалақдан тортиб, то полуда, ҳолва ва нашмакгача бор эди.

Хуллас, зиёфат ҳаддан зиёд қуюқ бўлди ва ярим кечага

қадар давом этди. Сўриларнинг биридан ўрип олган мутриб ва ҳофизлар зўр маҳорат билан ижро қилган куй ва кўшиқлар дилни симоб каби эритди. Мавлоно Лутфийнинг ҳофизлар кўшиққа солган мана бу газали олқиш қозонди:

Жамолу хуснингга сўз йўк, вафо керак бўлса,
Мени худ ўлтирадурсен, раво керак бўлса
Кўнгил чу бўлмайин ўз ҳаддини сени севди,
Балоу гусса бирла мубтало керак бўлса.
Жафони жонима оз қилки, ногаҳон бир кун,
Жаво туганса нетарсен, жафо керак бўлса?
Кўнгулни ўзгага бергил демангки, мушкулдур,
Жаҳонда сиз киби бир дилрабо керак бўлса.
Кишиким ўз жонига қасд этар, сени севсун,
Даги эшикинга келсун, бало керак бўлса.
Жамолу жоҳ юз фароғатим бордур,
Ўрамунг ити манга ошно, керак бўлса,
Ўқу бу Лутфийи мунглақ ниёз номасини,
Савобу алқишу юз минг дуо керак бўлса.

Мавлоно Бадахший, хожа Абдулмўмин ва мавлоно Саккокийларнинг наврўзи олам мавзуида қилган мушоираси ҳам мароқли бўлди. Мушоирадан сўнг Улуғбек қаршида ўлтирган ва фазлу камолоти билан эл-юрт орасида шуҳрат топган хожа Фазлиддин Кешийга мурожаат қилди:

— Абу Райҳон Хоразмийнинг «Осор ул-боқия»сида наврўз тарихидин ҳам баҳс юритилгон деб айтурлар. Ул китобга кўзунгиз тушғони бордур, мавлоно?

— Ори, аълоҳазрат, улуғ мутафаккир ушбул айёми муборак хусусинда «Осор ул-боқия»дин ташқари яна «Аҳлоқ ул-мулук» отлиқ китобида ҳам кўп эътиборлик фикр айтгон эрканлар.

— Қани, эшитойлик, тақсир, агар малол бўлмаса?

Улуғбек бунни ўқиганди, лекин мавлонони имтиҳон қилди, чамаси.

— Бажони дил, аълоҳазрат.

Хожа Фазлиддин Беруний китобларидан ўқиган ва билганларини гапириб берди: «Наврўз Эрон заминида ҳам, Туронда ҳам қадим-қадим замонлардин, хусусан, Тахмурос, Жамшид ва Афросиёб замонидин ийд қилинур эркан. Наврўз тамом мавжудот ва махлуқот тирилганин билдирур эркан. Шу куни дарахтлар уйғонур, гуллар очилур, ўсимлик унуб чиқур эркан. Шу сабабдин наврўз ҳаётнинг бошланишига ишорат деб эътироф қилур эрканлар. Хулласи калом, еру заминдаги борлиқ нарсалар, осмону фалак ҳам ҳаракатга келур эркан. Ўшалай айём-

да подшоҳлар табааларига инъомлар улашур, одамлар ариқ қазиб сув чиқарур, дарахт экур, дехқонлар эрса зироатчиликқа тутинур эрканлар».

Гапга шайхулислом мавлоно Исомиддин аралашди:

Абу Райҳон Беруний «Осор ул-боқия»да қизиқ бир ривоят келтирубдурлар: «Ушбул кунни наврӯз деб аташнинг сабаби шулким, собийлар Тахмурос даврида юзага чиққанлар. Жамшид подшоҳ бўлгач, ул мажусийлар динни янгилади ва ўшал кун наврӯз, яъни янги кун деб аталди. Ушбу кун Жамшиддин аввал ҳам ҳурмат қилинган бўлса ҳам, Жамшиддин бошлаб ҳайитга айлантирулди».

Хожа Фазлиддин сўзида давом этди:

— Бошқа бир ривоятда айтилгонким, наврӯз бошланмасдин бир ой аввал борча пойтахт шаҳарларда хиштдин унча баланд бўлмаган ўн икки стун кўтарилур эркан. Бу — йилнинг ўн икки ойига ишорат бўлса керак. Стунлар анвойи матолар бирлан жиҳозлануб, устига бир турлук экилар: бугдой, арпа, маккажўхори, тарик, кунжут, шоли, лўбиё, нохут экилур эркан. Ушбулар наврӯзи оламгача униб-ўсиб қолаф эркан, сўнг аларни ўшал стунлар устига қўяр эрканлар. Ва яна наврӯздин қирқ кун аввал идишларга бугдой экилиб ундирилар, анга ун, мой қўшиб дошқозонларда сумалак пиширур эрканлар. Фарвардиннинг биринчи кунни тамом халқ ўшал стунлар атрофига йнгилушуб, байрам қилур эркан...

Шундан кейин Умар Хайёмнинг «Наврӯзнама»си, Жалолний табиб ва мавлоно Лутфийнинг «Гул ва Наврӯз» дostonларидан парчалар ўқишди. Хожа Фазлиддин Лутфийнинг бу дostonини ёд билар экан, ундан Наврӯзнинг тушида Гулни кўргани ҳақидаги бобни зўр маҳорат билан ўқиб берди.

— Аҳсан, мавлоно. Наврӯзи олам меҳнат байрамигина бўлмайин, балким севишганлар байрами ҳам эркан.

Мирзо Улугбекнинг бу сўзларини бошқалар ҳам қувватлади. Хожа Фазлиддин дostonнинг бошқа бобларини ҳам, хусусан Наврӯз уйқусидан уйғониб беҳуш бўлгани, тушининг таъбирини элдин тилагани бобларини ҳам зўр завқ-шавқ билан ўқиди.

— Мавлоно Саккокий ушбу кунларда яхши бир газал битгон, деб эшитдук, шу тўғриму? — Мирзо Улугбек нариги сўрида ўлтирган шоирга мурожаат қилди.

— Ори, аълоҳазрат, газалнинг битилгонига бир ойча бўлди, локин ушбу олий мажлисга маъқул бўлурму эркан?

— Иншоолло маъқул бўлур, мавлоно. Ахир сиз кўпчи-

ликка маъқул бўлмайтурғон шеър битгон эрмассиз: Уқин-
гиз, тақсирим, бутун вужудимиз бирла қулоқ бўлуб эши-
турмиз.

Сақкокий подшоҳнинг гапини қайтаролмади, ишқ-
муҳаббатни тараннум қилган ушбу газалини ўқиб берди:

Кўруб гултек кўзунг рангини кўздин юз чаман бўлди,
Ақик эрининги кўргали кўзум холи яман бўлди.
Тун оқшом тўлгану сунбул бикин зулфингдин ох урдум,
Хавони голия тутти жаҳон мушки хўтай бўлди.
Қилиб раъно қадинг ёдин сахарда онча йиғлади,
Кўзумнинг жўйбори ичра сарви норвон бўлди.

— Аҳсан, мавлоно! Газалини хўб айтубдурлар.

Аҳли мажлис шоирни бир оғиздан олқишлади...

Шу тариқа мароқли суҳбат бир вақтларгача давом этди.
Подшоҳ ва унинг ҳамроҳлари ўтириб чарчашди чоғи,
орқаларидаги парестикларни ёнбошга қўйиб чўзилишди.
Суҳбат баҳор ва ишқу муҳаббат мавзудан илмга кўчди:

— Ажабо, ушбу ернинг кечаси тароватдин ташқари
анвойи хусусиятларга ҳам эга эркан. Осмони ўта паст
эрканким, қўл узотсанг етгундай, ёритгичлардин истага-
нингини тутиб олсанг ҳам бўлур эркан, чамаси,— деди
осмоннинг мусаффо ва юлдузлар билан чарогон гумбазига
тикилиб ётган Улугбек.

— Ху анови ситорани онсонгина тутуб олса бўлур,—
деди Қозизода бир ёруғ юлдузга қараб.

— Бу шаъри бўлса керак,— деди мавлоно хожа Фаз-
лиддин.

— Йўқ, тақсир, Сурайёдур ул,— деди Улугбек.

Ғиёсиддин Жамшид ҳам унга қўшилди:

— Ори, мирзом, ул дарҳақиқат Сурайё.

Сўнг Қозизода шимол тарафдаги юлдузларга тикилди
ва икки ёруғ юлдузни қўли билан кўрсатди:

— Булар фарқадон.

Олимлар шу тариқа анчагача юлдуз санашди: бу Тарозу
юлдузи, буинси Суҳо, хув ановиси эрса Насри тойир. Юл-
дуз санашда айниқса Улугбек мирзо саъий ҳаракат кўргаз-
ди. Мазкур манзил ва бугунги суҳбат уни тамомон ўзига
ром қилган эди.

— Ушбу манзилгоҳ хўб хосиятли кўринадур, расад-
хонани шул жойга қурсакми эркан, устоз? — Улугбек Қо-
зизодага мурожаат қилди.

— Маъқул, аълоҳазрат. Яхши ниятлариға таңгритаоло
ёр бўлгай!

Жой бошқаларга ҳам маъқул бўлди. Ахли мажлис иттифоқ бўлиб расадхонани шу ерга қуришни маъқул топдилар.

Наврўз байрами яна беш кун давом этди.

Бир ҳафтадан кейин Улуғбек, Қозизода Румий, Гиёсиддин Жамшид ва муҳандислар яна Чўпонотага чиқишди. Улар бўлажак расадхона тарҳини шу ерда туриб тузишга тутиндилар.

Уша йили расадхона билан бир вақтда бир қанча жамоат бинолари: ҳаммомлар ва карвонсаройлар қурилиши ҳам бошлаб юборилди. Карвонсаройлардан энг каттаси Регистонда Сарди атик аталмиш жойда, ҳозирда мавжуд Тиллакори мадрасаси ўрнида қурилди ва Мирзойи карвонсаройи номи билан шуҳрат топди. Унда кўпинча хорижий мамлакатлардан келган савдогарлар қўнишган. Бундан ташқари Регистонда, Улуғбек мадрасаси ва хонақоҳидан сал нарироқда бино қилинган ҳаммом шаҳардаги бошқа ҳаммомлардан тамоман ажралиб турарди. Уни ҳам Улуғбек мирзо қурдирган (1424 йили), шунинг учун ҳам Мирзойи ҳаммоми деб аталган. Ҳаммом баланд дид ва юксак санъат билан бунёд этилган. У ҳақда «Бобирнома»да мана бундай гап бор: (Мирзо Улуғбек) яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибдур, Мирзойи ҳаммомиға машхурдир, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросону Самарқандда онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай».

Расадхона тарҳини тузиш ишлари яна бир неча кун давом этди. Муҳандислар эрта тонгдан Чўпонотага бориб, қош қорайганда қайтдилар, кечқурун эса барча мунажжимлар билан Улуғбек ҳузурида тўпланишиб, таъбиру тавсияларини ўртага ташлаб, муҳокама қилдилар. Ана шу йиғилишларда Улуғбек ва унинг сафдошлари Шарқда қурилган расадхоналар, уларнинг тарҳи тузилиши, илмий кашфиётлари билан қизиқишди.

— Биз қура тургон расадхона борча жиҳатлари билан аш-Шаммосиядагидин ҳам, Касиюндогидин ҳам, Мароғадагидин ҳам кам бўлмаслиғи лозим.

Улуғбек бу ўринда Халифа Маъмун (813—833) замонида Бағдод ёнида қурилган Яхё ибн Абу Мансур бош бўлган машхур расадхонани, Холид ибн Абдулмалик бош бўлган Димишқ расадхонасини, Халокухон даврида (1256—1265) Мароғада йирик қомусий олим Носириддин Тусий (1201—1274) раҳбарлигида қурилган расадхоналарни назарда тутди, албатта.

— Умид-истакларига худо ёр бўлгай, аълоҳазрат. Аш-Шаммосия расадхонаси ҳам, Носириддин Тусий жанобларининг расадхонаси ҳам ушбу қутлуғ замонгача Машрикда қурилгон расадхоналарнинг машҳурларидин ҳисобланган. Илло мирзо Улуғбек Кўрагонники алардин ортуқ бўлса бўлур, локин кам бўлмағай,— деди Қозизода Румий.

Эртага қурилиш бошланади, деган куни олимлар, саркорлар, шаҳар аслзодалари — ҳаммаси бўлиб беш юз чоғли одам подшоҳ бошлиқ яна Чўпонотага чиқдилар ва расадхона қурилишига тайёргарликни охирги бор кўздан кечирдилар. Расадхона ўрни кафтдек текисланган, ҳамма тарафи муҳандислар ҳамда ишбилармон усталар томонидан ўлчаниб, хатт нисф ан-наҳор ҳам аниқланган экан. Бу ҳақда мавлоно Ғиёсиддин Жамшид ва бош меъмор уста Исмоил ахборотини эшитиб, Улуғбекнинг кайфи чоғ бўлди. Сўнг расадхона учун ҳозирланган тўрт тарафи тўрт газлик учбурчак асбобни кўриб қувончига қувонч кўшилди.

— Мингдин-минг раҳмат, азизлар. Расадхона ўрни обдон текисланибдур, атрофи ҳам тўғри ўлчангон бўлса керак. Локин, ҳаво булутлануб турибдур, бундай ҳолда қуёшнинг ҳаракат йўлини аниқ билиб бўлмас, анинг оқибатида ўлчов юмушларида бирон янглиш содир бўлишлиги ҳам мумкин,— у диққат билан осмонни кузатиб, яна сўзида давом этди: — Чошгоҳдин сўнг булут тарқалуб, ҳаво ёришуб кетатургон кўринадур, иншоолло. Қуёш ҳали иртифо нисф ан-наҳорга кўтарилмабдур. Шундин сўнг ернинг тарҳини, хусусан онинг тўғри текислангонини яна бир карра текширулса яхши бўлур эрди.

Қозизода Румий эътироз билдирди:

— Биз бино ўрнини, анинг барча тарафларини обдон текширганмиз, аълоҳазрат, ғалат бўлмаса керак.

Ғиёсиддин Жамшид Улуғбекнинг ёнини олди:

— Шундоқ-қу, мавлоно, локин ҳаво булут бўлуб, қуёш ҳали юқориға кўтарилмағон бир шароитда ўлчовда хатолик содир бўлиши турган гап.

У ўша учбурчак асбобнинг шаклини ерга чизиб, ҳар хил математик йўллар билан фикрини исботлаб берди. Чошгоҳдан кейин расадхона ўрни ва умуман ҳамма ҳисобкитобни яна бир бор текшириб чиқишга қарор қилинди.

Ўша куни кечқурун расадхона қурилишига бағишланиб яқунловчи мажлис бўлди. Бу йиғилишда ган кўпроқ ра-

садхона учун зарур бўлган асбоб-ускуналар атрофида борди.

— Мен Марога расадхонаси ҳақидаги китобларнинг баъзиларидин хабарим бор, лекин расадхонанинг ўзини кўргон эмасмен, мен фақат болалигимда анинг харобаларинигина кўргондурмен.

Улуғбек гапни яна Марога расадхонасидан очди. Подшоҳнинг асл ниятини пайқаш мушкул эмасди. У расадхонасини Носириддин Тусий расадхонасига ўхшатиб қурмоқчи эди. Лекин ишлатиладиган ўлчов асбобларини ясашда муаммолар бор эди. Эклиптика оғмалиги ва қуёш ҳаракатини ўлчаш учун уста Иброҳим мисгарга буюриб сариқ мисдан диаметри олти газдан иборат иккита доира қуйилган эди. Бу доира Птоломей тажрибасига асосланганди.

— Мингдан ортиқ собита юлдуз ҳолатини ушбу асбоб бирлан ўлчаб бўлмас, у кичиклик қилур. Анинг учун айланаси камида 10 газдан иборат доира зарур бўлғай.

Ғиёсиддин Жамшид, бундай асбоб бувайҳийлар подшоҳи Азуаддавла (949—983) замонида ясалганлиги, судси фахрий деб аталмиш бу асбоб Марога расадхонасида қўлланилганини айтди. Кейин у сўзида давом этди:

— Расадхонага зот ул-устурлоб, зот ул-ҳалқа, зот ул-суқбатайн, зот аш-шубъатайн, шомила ва шунга ўхшаш асбоблар зарур бўлғай. Аларни ҳозирлаш ишига алоҳида эътибор лозим. Аларни ясаётган Али ибн Исо Устурлобий, замонасининг ягонаси Абу Маҳмуд Хўжандий киби моҳир усталарни топуб ишга солмоқ зарур.

— Уста Иброҳимнинг ҳам бу ишда катта салоҳияти бордур. — деди мавлоно Афзалуддин Кеший.

— Уста Иброҳим бу хусусда шубҳадин холидир. Биз ул зот ясагон асбобни тўғри эрмас демадук, фақат у бўлажак расадхона учун кичиклик қилишини назарда тутдик, холос.

Мавлоно Ғиёсиддин устанинг ишлари билан яхши таниш эканлигини сўзлаб берди, чапдаст шогирдлари борлигини ҳам айтди.

— Ушбу муҳим юмушнинг мутасаддийлигини сизга тобширурмиз, мавлоно. Салоҳиятлик шогирдимиз Алоуддин Муҳаммад сизга кўмакчи бўлғай.

Улуғбек Ғиёсиддин Жамшиднинг ўзи ҳам расадхона учун керак асбобларни ясашда моҳир усталарини яхши биларди.

Шу кеча расадхона қурилиши билан боғлиқ ҳамма масала икки-чикиригача муҳокама қилинди... Расадхона

цилиндр шаклида, уч ошёнали қилиб қуриладиган бўлди. Айланаси 47, баяндлиги эса 31 метр атрофида мўлжалланди...

Расадхона қурилишига қарийб беш йил вақт кетди. Қурилишга Мовароуннаҳрдаги усталарнинг катта қисми сафарбар қилинди. Шаҳар халқи ҳам четда қолмади: ер қазиш, гишт, тош ва бошқа материалларни ташишда усталарга кўмаклашди. Қурилишга Улугбекнинг ўзи, у шаҳарда бўлмаган кезларда Қозизода Румий, Гиёсиддин Жамшид ва Али Қушчи бошчилик қилишди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий расадхона битгандан сўнг уни келиб кўрган экан, унинг ҳақиқатан ҳам уч ошёнали эканлигини тасдиқлаб ёзади:

«Расадхонанинг биноси давлат асосидек пойдор, деворлари эрса салтанат низомидек устивор қилиб мустаҳкамланди, иморатини тиклаш ва устунларини кўтариш (оятдаги) «албатта ўша (қиёмат) кунин тоғлар сайр этади» дейилган кунгача барқарор турувчи тоғлар киби йиқилиш ва нурланишлардин омон қолатурғон қилиб бажарилди. Ва яна (оятдаги) «етти мустаҳкам қуббадор қасрдин» намуна бўлғон ул олий бино ва улуг сифатлик иморатнинг хоналари ичига тўққиз фалакнинг ҳайъати ва тўққиз осмон доиралари шаклларини даражалар, дақиқалар, сониялардин тортиб то ошираларигача чизилди. Айланувчи фалаклар, етти сайёра юлдузлари, собита юлдузлар кўриниши, ер куррасининг ҳайъати ва етти иқлим сурати тоғлар, биёбонлар ва ер куррасига нимаки тегишли бўлса барчаси бирлан дилназир нақшлар ва беназир рақамлар бирлан чизилди».

Бинонинг сирти кошин ва сирли парчинлар билан безатилди. Олимлар ва хизматчилар учун теваракда катта-кичик ҳужралар қурилди. Расадхонанинг бой кутубхонаси ҳам бўлиб, унда қарийб 150 минг китоб сақланган.

Расадхона этагида мирзо Улугбек ўзи учун иккита катта-кичик чорбоғ ҳам қурдирди. Бири Боғи майдон, иккинчиси эса Чиннихона номи билан шуҳрат топди. Боғи майдон ўртасида қурилган улкан бино икки қаватли бўлиб, девор ва устунларга мрамардан сайқал берилди, иккинчи боғдаги иморатларнинг бири-тошдан, яна бири-рангли фарфордан. Фарфорни 1422 йили Хитойдан олиб келдилар. Расадхона ёнидаги боғлар ва иморатлар ҳақидаги маълумотлар «Бобирнома»да сақланган: «(Улугбек мирзо) яна Пуштан кўҳақининг доманасида гарб сорн боғе солибдур. Боғи майдонга мансуб. Бу боғнинг ўртасида

бир олий иморат қилибтур. Чилстун дерлар, ду ошиёна, стунлари тамом тошдин. Бу имораттин тўрт бурчагида тўрт манордек буржлар кўтарибдурларким юқорига чиқар йўллар бу тўрт бурждандур. Ўзга тамом ерларда тошдин стунлардир. Баъзини морпеч хиёра қилибдурлар. Юқори ошёнанинг тўрт тарафи айвондур, стунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом ташдин фарш қилибдурлар. Бу имораттин Пуштайи кўҳак сари доманада яна бир боғча солибдур, анда бир улуг иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуг тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғай, арзи етти-секкиз қари, умқи бир қари. Мундоғ улуг тошни хили йироқ йўлдин келтирубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтурғондин сўнг бу дарз бўлғондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибдур, изораси тамом чиний, Чинихона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтирубтур».

Ҳа, Улуғбек мирзо Самарқандни обод қилишга катта ҳисса қўшди. У Амир Темур даврида бошланиб тамомланмаган бирталай биноларни ҳам қуриб битказди. Гўри Амир мақбараси, Шоҳизинда мазорати, шунингдек Шаҳрисабздаги Кўк гумбаз масжиди, Ясидаги хожа Аҳмад Ясавий қабри устига қурилган бинолар шулар жумласидандир.

Улуғбек 1424 йили Гўри Амирда, унинг кунчиқиш тарафидан эшик очтирди ва ундан то мақбарагача гумбазли ёпиқ айвон (галерея) қурдирди. Мақбара эшигининг тепаси, ён тарафлари, шунингдек, ёпиқ айвон нақшин бўёқлар билан безатилди.

Афросиёбнинг жануб тарафида жойлашган ва Шоҳизинда номи билан маълум силсила Самарқанднинг ажойиб меъморчилик ёдгорликларидан ҳисобланади. Шоҳизинда XI асрда қурила бошланиб, Темур ва Улуғбек даврида поёнига етказилди. Мақбаралардан баъзиларининг девори ёки пештоқида бунёдкор усталарнинг номлари ёзилган: Бадриддин Самарқандий, Зайниддин Бухорий, Али Насафий, Юсуф Шерозий...

Кўриб турибсизки, Улуғбек ҳам бобоси сингари бунёдкор бўлди. У ҳам жамоат аҳтиёжи учун зарур кўплаб бинолар: ҳаммомлар, карвонсаройлар, сардабалар қурдиртирди. Масжиду мадрасалар қуриш, мазорат ва зиёратгоҳларни обод қилишга ҳам эътибор берди. Ислом дини ва мусулмон руҳонийлари куч-қудрати билан ҳисоблашмасликнинг иложи ҳам йўқ эди-да.

САМАРҚАНД АКАДЕМИЯСИ

Самарқанд академияси. Яна XV асрда-я? Ҳозирги замон нуқтаи назари билан қараганда бу худди афсонага ўхшайди. Ҳа, эртақнинг ўзгинаси: бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда Самарқанди фирдавсмонанд отлиқ шаҳри азим бўлган экан. Унинг ҳамма нарсаси, хусусан ўз академияси ҳам бор экан. Ўша академиянинг президенти, бирмас учта вице-президенти, 100 атрофида академиги билан мухбир-аъзоси ва доктори ҳам бўлган экан... Чиндан афсонами бу? Йўқ, ундай эмас, ҳақ гап бу. Фақат кўпмас, озгина ошириб юборилган, холос. Бу илмий муассаса балкиим ўша вақтларда айнан академия деб аталмагандир, балки номи бошқачароқ бўлгандир? Лекин, қандай бўлмасин, «Самарқанд академияси» деган гапнинг тагида асос бор. Сираси бу гапнинг келиб чиққанига кўп вақт бўлган. «Академия» деган ном милоддан аввалги IV асрдан маълум ва жаҳонга машҳур файласуф Афлотунга тегишли. Ўшанда у асос солган фалсафа мактаби шу ном билан аталганди. Хорун ар-Рашид (786—809) ва ал-Маъмун (813—833) даврида Бағдодда ташкил топган ва «Байт ул-ҳикма» (Ҳикмат уйи) номи билан шуҳрат қозонган илмий муассаса ҳам ўз замонасининг академияси ҳисобланган. X асрнинг биринчи ярмида Мўсул шаҳрида таъсис этилган «Дор ул-илм» («Илм уйи»), 1010 йили Хоразмнинг қадимий пойтахти Гурганжда ташкил топган «Донишмандлар уйи» ҳам ўзига хос академия эди. Худди шундай илмий муассаса XV асрда Самарқандда ҳам яратилди. Буёғини сўрасангиз, «Самарқанд академияси» тушунчаси қаердан ва қачон чиққанлиги ҳам маълум: бу гап, азиз китобхон, узоқ Францияда, бундан 200 йил муқаддам истеъмолга кирган. Уни энг аввал машҳур ёзувчи,

файласуф ва тарихчи олим Вольтер (1694—1778) эътироф этган. Мана унинг сўзлари: „La fameux Oulougbeg qui luisucceda dans les etats de la Transoxiane, fonda dans Samarcande la premiere academie de sciences, fit mesuerer la terre, et ent part a la compositi on des tabl es astronomi ques...“, яъни: «Трансоксианада унинг (Амир Темурнинг) ўрнига тахтга чиққан машхур Улуғбек Самарқандда биринчи академияга асос солди, ер куррасини ўлчашни буюрди ва астрономик жадвалларни тузишда иштирок этди» (Вольтер. Танланган асарлар, Женева, 1769, т. IX, 199-саҳифа). Ҳа, Вольтер ҳақ гапни айтган. Ўша вақтларда Самарқандда ҳам ўзига хос академия бўлган. Мирзо Улуғбек теварагига уюшган 100 дан ортиқ олимни ўз бағрида кўкартирган; номи жаҳонга машхур Самарқанд расадхонаси шу вазифани ўтаган. Бундан ташқари, Улуғбекнинг Самарқанд ва Бухородаги мадрасалари, аynиқса пойтахтдаги мадраса замонасининг дорилфунунлари эди. Мадрасаларнинг дархоналарида илоҳият илмларидан (қуръон, ҳадис, тафсир) ташқари, риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия), илми ҳайъат (астрономия), тиббиёт (медицина), тарих, жуғрофия, илми аруз (поэтика) сингари дунёвий илмлар ҳам ўқитилган. Бунга далил-асҳё ҳам бор. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси ҳузуридаги шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасасида таҳсил кўрган балхлик Шамсиддин Муҳаммад исмли бир йигит номига берилган санад (шаҳодатнома) сақланади. Мадрасада ўқитилган китоблар шу санадда қайд этилган. Унда хусусан бундай дейилган:

«... Шамсиддин Муҳаммад ал-Балхий илм таҳсил қилиш учун ватанидин узоқ ерларга сафар қилишни ихтиёр қилди. Мусофирликнинг оғир заҳматларига чидади... У Самарқандда ўн олти йил чамаси истиқомат қилди. Унинг талаб водийсида илмнинг тиниқ сувиға ташналиғи кун сори ортуб турди. Идрокли ва зийрак бўлғони учун дарсларни тез тушунар эрди. Дарс вақтларида Абубакр Армавийнинг «Лавом ул-асрор мин матолеъ ул-анвор» («Яширин сирларнинг нур чиқиши билан равшанлашиши») китобининг яширин сирларини тушунди, «Бадоеъ ул-ибкор мин таволеъ ул-афкор» («Фикрларнинг туғулишидан ёш гунчаларнинг бадийликлари») асарининг пардали нуқталарини очди. Шунингдек, «Талвиҳот ут-тавзиҳ» («Равшанликни ойдинлаштириш ва изоҳлаш»)нинг дарсиға диққат қилди, «Тақвим ул-мезон фи-т-таъдил ва

таржих» («Тарози палласини тенглаштириш ва оғирлигини тўғрилаш») китоби унинг диққат-эътиборини тортди, «Минҳож ул-вусул ило илм ал-усул» («Имоннинг аслларига етишиш йўллари») ни тинмайин мутолаа қилди. Ниҳоят, тиришуб ва ҳаракат қилуб, «Иҳком ул-аҳком мунтахаби мунтаҳил амали вассуол» («Танлаб олинган охирги умид ва тилак ҳукмларини мустаҳкамлаш») китобларига ҳам етишди, «Мафотиҳ абвоб ул-адаб» («Адаб илми ашикларининг калитлари») ни таҳсил қилди, «Кашшоф» ва унинг ишончли шарҳларидаги чиройли ибораларнинг юзларидан парда очди, «Қуръон» оятлари денгизидин дурлар олуб чиқди. Андан ташқари «Мавоқий ул-калом» («Диний эътиқод фалсафаси») саҳифаларидаги латиф сўзлар ҳамда мақсадларидан воқиф бўлди... «Хидоя» далилларига эрушди. Шаръий масалаларни билиш учун «Ниҳоя» («Хидоя шарҳи»)га тўғри йўл топди.

Ушбу даражага етгоч, юртдошларини ўз илмидин нафлантириш учун ватанига қайтмоқчи бўлди. Мендин олий санад билан ижозат беришимни илтимос қилди. Мен анинг илтимосини қабул қилдим...

Қозизода Румий номи бирлаи машҳур бўлгон фақир ул-ҳақир Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд. 838 йил ражаб ойининг ўрталари (1435 йил февраль ойининг ўрталари)».

Мадраса билан расадхона орасида мустаҳкам алоқа бор эди. Масалан расадхонада ишлаб турган илмий ходимларнинг бир қисми мадрасада мударрислик қилишарди. Улар орасида Гиёсиддин Жамшид Қошоний ва мирзо Улугбекнинг ўзи ҳам бор эди. Яна бир гап. Расадхона битказилиб ишга туширилганга қадар осмон ёритгичларининг ҳолатини кузатиш ишлари маълум даражада мана шу мадрасада ва юқорида қайд этганимиз муқаттаъ масжидида олиб борилди. «...масжидининг қибласи бирлан мадраса қибласининг орасида, — деб эслайди Заҳириддин Муҳаммад Бобур, — бисёр тафовутдир. Ғолибо, бу масжид қибласининг самти мунажжим тариқи била амал қилиб турлар». Кўриниб турибдики, масжиди муқаттаъ ўша вақтда, ўзининг асосий вазифаларидан ташқари, осмон ёритгичларини кузатиш ишига ҳам хизмат қилган. Мадраса ҳам шундай вазифани ўтаган. «Мадрасага кираверишдаги нештоқи тоқчаларида юлдузли осмон тасвири солинганлиги бунинг исботидир», — деб ёзган эди машҳур Ўрта Осиё тарихчиси А. Ю. Якубовский.

Расадхона ишга туширилганининг иккинчи йили, наврўзи оламга бир ҳафта қолганда, Гиёсиддин Жамшид

Кошоний вафот қилди. Уни, кейинги уч йил ичида, бада-нига канадек ёпишиб олган безгак касали адо қилди. У айни кузатиш ишлари самарали бўладиган ёз ойларида тиши-тишига тегмай икки қават кўрпага ўранганча ётиб олди. Бирмунча қартайиб қолган Қозизода Румий бўлса «кўзим хиралашгон, оёқда эрса қувват йўқ», деб тунги кузатувларга чиқмай қўйди. Шу сабабдан расадхонадаги асосий ишлар Улуғбек билан унинг салоҳиятли шогирди Алоуддин Али Қушчи елкасига юкланди. Бундан бошқа Улуғбекнинг мадрасада ҳам деярлик ҳар куни дарси бор эди. Юқори курс талабаларини риёзиётдан унинг ўзи ўқитарди. Сарой ишлари-чи? Уни нима қилади? Уни тамом ташлашнинг иложи йўқ, тўғриси буни унинг ўзи истамайди. Тожу тахт деб озмунча курашдимиз?! Энди нега уни ташласин. Тожу тахтдан кечиб фақат илм билан шуғулланмоқни ният қилганини отасига сал шипшитиб қўйса кифоя. Шоҳрух унга насиҳат қилиб ҳам ўтирмайди, ўрнига Бойсунқурними, Муҳаммад Жўқийними, мабодо Гавҳаршодбегим аралашгудай бўлса, Олоуддавганими тайинлайди қўяди. Унда расадхонанинг катта ҳаражатлари учун сармойани қаердан олади? Шуларни ўйлаб Улуғбекнинг юраги орқасига тортди. Давлат юмушлари билан ҳам озми-кўнми шуғулланиб туришга, отасини ранжитадиган иш қилмасликка аҳд қилди. Бунинг учун хирожнинг учдан бир қисмини Хиротга, отаси хазинасига тўхтатмай юбориб турса, зарурият туғилганда унга аскар билан ёрдам бериб турса кифоя. Хуллас, Улуғбек илми ҳам, салтанатни ҳам бир қўлда тутиш умидида эди. Шунинг учун эрталабки қабул маросимларини апил-тапил ўтказар, вазири аъзамнинг қоғозлари билан танишиб муҳрлаб берар, шундан кейин мадрасага отланарди. Куннинг иккинчи ярмида эса у расадхонада бўлар, Али Қушчи ва бошқа мунажжимларни ёнига олиб тунда ўтказилган кузатишларни таҳлил қилар, баъзида эса олимларни тўплаб кенгаш ўтказарди. Кенгашларда асосан илмий масалалар муҳокама қилинарди. Тунда мунажжимлар ёнида туриб осмонни кузатар ёки Чиннихонага бориб китоб мутолаа қилар ва ўша ерда тунаб қоларди...

Бугун Улуғбек саройдан барвақт чиқди. Вазири аъзам хожа Носриддин Ҳавофий қўшни мамлакатларга юбориладиган мактублар, вилоятларга жўнатиладиган қоғозлар, муҳр босилиши зарур ёрлиқларни тутганича қолаверди. Ҳукмдор отга минаётиб унга тасалли берган бўлди:

— Қоғозларингизни кўришга бу кун вақт мусоида

этмайдур, мавлоно. Аларни иншоолло, эрта менен кўрурумиз.

— Ихтиёрлари, аълоҳазрат.

Вазири аъзам икки букилиб таъзим қилди, лекин ичида подшоҳдан бир оз ранжиди. Муҳим қоғозларни кеч билан расадхонага борди-ю, подшоҳ у ерда бўлмаса Кўҳак бўйидаги боғчага олиб бормоқчи бўлди. Чунки бу қоғозларнинг муҳлати ўтиб бораётган эди.

Ўша куни Улуғбек талабаларни риёзиёт билан тақвимдан бир имтиҳон қилмоқчи бўлди. У ўртага мана бу саволни ташлади: «Қани, толиби илм, айтинг-чи, ҳижрий 818 йил ражаб ойининг учи бирлан ўн бешинчиси ўртаси, 918 йил ражаб ойининг ўнинчиси бирлан ўн бешинчиси ораси қойси айёмга тўғри келур?» Бунинг учун жуда кўп рақамларни ёдда тута билиш керак. Талабалардан биронтаси ҳам масалани ечолмади. Улуғбек буни уйга вазифа қилиб берди. Сўнг Абурайҳон Берунийнинг «Қонуни масъудий» китобини очиб, олтинчи мақоласининг еттинчи бобидан парча ўқиди: «Битлумус қуёшнинг афижиюни ўрнини, яъни қуёшнинг ердин энг йироқ бўлгондаги ўрнини аниқлағон. Ул ўз амалини қуёш фалак ал-бурж чоракларини ўтгон муддатидоги афижиюнининг ўринларига биноан асослагон. Сўнгра анинг фалак ал-буржда топгон афижиюн ўрни анингча Хиппархнинг топғонига мувофиқ келгон... аларга тақлид қилиш ушбул фанда дуруст эрмаслиги жиҳатдин лоақал анинг баҳор муддатини тўқсон икки ярим кун топғони хусусинда айтғонининг тўғрилигини имтиҳон қилиш зарур, чунки бунда иккиланиш бор». Сўнг китобни ёпиб, талабаларга мурожаат қилди: «Хўш, улуг бобомиз бу хусусда қандай йўл тутгон, вақт тенгламаси ҳақида неларни ёзгон?» Улуғбек буни ҳам уйга вазифа қилиб берди. Сўнг қуёшнинг ўртача ҳаракат тезлиги, вақт тенгламаси, ер ҳатти, мунтақат ал-бурж ва бошқа тушунчаларнинг моҳиятини тушунтирди. Талабалар устознинг сўзларини ҳар қачонгидай зўр диққат-эътибор билан тингладилар, хужраларига қайтгач, бутун кун бўйи у топширган вазифа устида бош қотирдилар. Улар ўша куни туннинг ярмигача «Қонуни масъудий» ни мутолаа қилдилар ва устознинг саволларига жавоб қидирдилар. Хужралардан бирида тонг отгунча чироқ ўчмади. Соҳиби хужра испижоблик Мирпўлат ибн Мирзо Содиқ ва унинг дўстлари мударрис берган вазифани тун яримлаб қолганда ечдилар. Талабалар орасида хотираси ва қуввайи илми яхши бўлган Мирпўлат пировард дўстларига ўзи

гувоҳ бўлган бир воқеани ҳам ҳикоя қилиб берди. «Бундин бир ҳафта муқаддам, — деди у дўстларига, — расадхона олдида устоз буюк бизга бергон биринчи вазифани они кузатиб чиққон мунажжимларга ҳам ҳавола қилгон, локин ушбу ернинг ўзида ҳеч кимса ани чиқариб беролмагон. Шунда устоз от устида ўлтиргони ҳолда, қогозсиз ва қаламсиз, они ечиб бердилар».

— Мошолло, буйинг учун минг-минг рақамни ёдда тутмоқдаркор-ку! Устоднинг хотирасига тасанно, — деди тошқандлик Хуршидбек.

Гапга андижонлик муллавачча Отабек Шодмонбек ўгли аралашди: — Бундоқ буюк зот минг йилда бир дунёга келгай!

Муллаваччалар шу ҳужрада тонг оттиришди, жой солмай тўшак устида чўзилиб, бир оз мизгиган бўлишди...

Мунажжимлар ўша кечаси мирзо Улугбекнинг Қўҳак бўйидаги Боги майдон отлиқ боғчасига, Чиннихона қасрига тўпландилар ва хўрознинг биринчи қичқиригигача осмон ёритгичларини турларга ажратиш, тургун ёритгичлар ва уларнинг ҳаракатларини аниқлаш, сайёралардан Ўторуд, Зухро, Миррих, Муштарий ва Зухалнинг умумий ҳолати ҳақида баҳслашдилар, кузатишларнинг дастлабки натижаларини ҳам муҳокама қилдилар.

1437 йил. Ниҳоят, Улугбек бир умр орзу қилгани — «Зижи жадиди Қўрагоний» («Улугбек Қўрагонийнинг янги астрономик жадвали») асарини ёзиб тугатди. Қоралама тайёр бўлган кунни Боги майдонда, Чиннихонада катта анжуман, тўю томошалар бўлди. Боги майдон бамисоли сайилгоҳга айланди. Расадхонадагиларнинг барчаси, Улугбек мадрасасининг муддаррисию талабалари, аркон давлат, юртнинг барча уламою фузалоси, Самарқанди фирдавсмонанднинг қолган барча казо-казолари шу ерга йиғилди. Улугбек шайхулислом мавлоно хожа Исомиддин, Али Қушчи, ифтихор ул-вузаро хожа Носириддин Насрулло Ҳавофий ва Саид Имоиддин Жунободийлар билан кун бўйи, то қош қорайгунгача, Чиннихонада табрик қилиб келувчилар билан банд бўлди. Кечқурун, зиёфатдан сўнг, расадхонада куну тун осмон ёритгичларини кузатган, «Зиж»ни тузишга ҳиссадор бўлган олимларга заррин чопонлар кийдирилди, уларнинг барчаси турли-туман суюрғолатлар билан сийландилар. Сўнг, ҳамма тарқалгайдан кейин, муштийи хос Абулқарим Хоразмийни чақиртириб қораламани унинг қўлига тутқазди.

— Мавлоно, ишнинг буёғи сизнинг мўъжазнизом ил-кингизга ҳавола, андин нусха кўчиргайсиз.

— Бош устига, аълоҳазрат.

Мунший икки қўлини кўксига кўйиб таъзим қилди, сўнг қораламани Улуғбекнинг қўлидан олиб кўзларига суртди ва меҳмонхонадан чиқди.

Мунший Абулкарим Хоразмийнинг эрталабгача сабри чидамади, уйига қайтиши биланоқ меҳмонхонасига кириб шамдонини ёқди ва қораламани варақлай кетди. Асар муқаддимасини диққат билан ўқишга тутинди. Биринчи варақда нигоҳи мана бу сатрларга тушди: «Тангрининг қули... Улуғбек ибн Шоҳрух ибн Амир Темур Қўрағонга, бандий фақир ва ҳақирга, шундайин (зўр) ихтисос ва имтиёз бахшида бўлдим, гаройиб нигор китоб битиш ва анда юлдузлар ҳаракатини ифтихор ва иштихор этиш ишени айланувчи фалак куббасига еткуруб расад боғлаш-дек муҳаббати азим ва мукаррамати кабир насиб бўлди. Ва ҳазрати устоз алломайи жаҳон... Қозизода деб шуҳрат топгон мавлоно Салоҳиддин Мусо, ани тангри таоло раҳмат қилсун! Ва жаноби мавлонойи аъзам, олам ҳакимларининг ифтихори... мавлоно Гиёсиддин Жамшиднинг кўмаги ва мадади бирлан ушбул юмушга киришилди. Локин, иш бошидаёқ мавлоно Гиёсиддин Жамшид тангрининг раҳматига етушди, иш жараёнида эрса, расад боғлануб тартибга келтурулмасдин аввал ҳазрати устоз (мавлоно Салоҳиддин Мусо Қозизодайи Румий) ҳам вафот топдилар. Иш фарзанди аржиманд Али ибн Муҳаммад Қушчи... иттифоқлигида поёнига етказилди».

«Зижи жадиди Қўрагоний» — авваламбор мирзо Улуғбек бош-қош бўлган Самарқанд расадхонасининг кўн йиллик меҳнати самараси, шарқ классик астрономиясининг назарий ва амалий масалаларини ўзида мужассамлаштирган, уни янги далил-исботлар билан бойитган шоҳ асар. Иккинчидан, самарқандлик астрономлар қозонган бу оламшумул муваффақиятда мирзо Улуғбекнинг ҳиссаси бениҳоя. У шахсан кузатувлар тепасида турди. «Зиж»нинг асосий қисмларини Улуғбекнинг ўзи ёзди. Бошқалар тузган жадваллар ҳам аввал Улуғбекнинг текширишларидан ўтиб, кейингина «Зиж»га қўшилди. Улуғбекнинг илм-фан тараққиётидаги катта ўрни Гиёсиддин Жамшид, Мирим Чалабий, Давлатшоҳ Самарқандий сингари олимлар тарафидан эътироф қилинди. Масалан, Гиёсиддин Жамшид Улуғбекни қуръон, ҳадис, араб тили ва унинг грамматикасини, фикҳни, мантиқ, адабиёт, мусиқа, риё-

зиёт, фалакиёт илмларини чуқур билган олим, деб таърифлади.

Абдулкарим мунший эртаси уйқудан ҳар қачонгидан барвақт турди, намоз ва нонуштадан кейин қораламани бир четидан диққат билан ўқишга киришди. Оққа кўчиришдан аввал матни яхшилаб таҳлил қилиш, унвон ва сарлавҳа ўринларини белгилаб олиш, жадвалларнинг ҳажми ва ўрнини чамалаб олиши керак эди-да...

«Зижи жадиди Кўрагоний» асосан икки қисмдан: кенг муқаддима ва 1018 собита юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат эди.

Муқаддиманинг ўзи тўрт мустақил қисмни ташкил этади: етти бобдан иборат биринчи қисмда («Таърих, яъни хронологиянинг маърифати») астрономиянинг муҳим пойдеворларидан ҳисобланган сана ёки йил ҳисоби, яъни юнонлар, араблар, эронликлар ҳамда уйғурлар қабул қилган йил ҳисоблаш усуллари, уларнинг миллий байрамлари, шунингдек, бу саналарнинг келиб чиқиш манбалари баён этилган. «Бусиз тақвимни такомиллаштириш мумкин бўлмас»,— деди ўз-ўзига мунший.

«Вақтлар ва унга тааллуқлик нимарсалар» деб номланган иккинчи қисмда (22 бобдан иборат) осмон буржларининг муаддил ан-наҳордан огиши, ҳатти устивонинг чиқиш ўрни; юлдузларнинг чиқиш ва ботиш жойлари; Нисф аннаҳор соатининг расад ўрни бўлмиш Самарқанд кенглигига нисбати; Шуш, Кайравон, Урмия, Нахичевон, Булғор, Мадоин, Бағдод, Басра, Козерун, Истахр, Ҳамадон, Қум, Рай, Домғон, Бодхиз, Сарахс, Марв, Балх, Андароб, Бадахшон, Гурганж, Хазорасп, Кот, Бухоро, Ўш, Қошғар, Чин, Олмалиқ, Бешбалиқ, Қорақўрум, Самарқанд, Тароз, Усрушана, Хўжанд, Ахсикат, Ўзганд, Шош, Банорас, Сарандиб, Тибат, Кашмир каби шаҳарларнинг (ҳаммаси бўлиб 683 жой) координатлари, етти иқлим ва унинг маърифати сингари масалалар ҳақида гап боради.

Ўн уч бобни ўз ичига олган учинчи қисмда («Юлдузларнинг равшанлиги ва ўрни») юлдуз ва сайёраларнинг қуёш атрофидаги ҳаракати зўр билим ва маҳорат билан шарҳланган.

«Юлдузларнинг доимий ҳаракати» деб аталмиш тўртинчи қисм эса атрология масалаларига, яъни юлдузларнинг ҳолати ҳамда ҳаракатига қараб тақдирни белгилаш масалаларига бағишланган.

«Зижи жадиди Кўрагоний» нинг иккинчи бўлаги астрономия ва тригонометриянинг амалий масалаларига бағиш-

ланган. Унда 1018 собита юлдузнинг ҳолати аниқ кўрсатилган.

Айниқса, Улуғбек зижда учинчи даражали алгебраик тенгламага олиб келган тригонометрик жадваллар катта илмий аҳамиятга эга. «Бундай тенгламани ҳал қилиш, — деб ёзган эди машҳур ўзбек олими Т. Н. Қориниёзий, — Улуғбек замонида катта проблема саналар эди. Бу тенглама муваффақиятли равишда янги оригинал метод билан ҳал қилиниб, натижада аниқлиги миллиарддан бир бўлган тўққиз хоналик тригонометрик жадваллар тузилган». Шак-шубҳасиз бундай жадвалларни тузиш бениҳоят оғир иш эди. Улуғбек ва унинг астрономик мактабида тузилган «жадваллардан фақат синус моҳиятининг тўғрилигини текширишга, — деб ёзган эди самарқандлик олим марҳум Раҳматулло Ибодов, — бир йилдан ортиқ вақт сарфладим». Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, олим бу ҳисоб-китобни махсус электр-ҳисоблаш машинаси ёрдамида амалга оширган. Шу асосда у Улуғбек расадхонасида маълум ҳисоблаш маркази, яъни астрономик кузатишлар натижасида тўпланган материалларни таҳлил этувчи 100 дан ортиқ мутахассис бўлган, деган фикрга келган.

Яна бир гап. Фалак ал-бурж текислиги билан ҳатти истиво текислиги орасидаги бурчак, бошқа сўз билан айтганда, фалак ал-бурж текислигининг ҳатти истивога оғмалиги Самарқанд расадхонаси олиб борган кузатиш натижасида $23^{\circ} 30' 17''$ деб белгиланди. Бу ҳозирги ҳисоб бўйича $23^{\circ} 30' 49''$ ни ташкил этади. Кўриб турибсизки, ўртадаги тафовут жуда кам $-0,32''$ га тенг, холос. Бу XV аср учун гоят юксак аниқликдир. Турли замонларда ўтган астрономларнинг ҳисоб-китоби билан Улуғбек расадхонасининг бу борадаги ҳисоб-китобини олиб кўрайлик. Фалак ал-бурж оғмалиги:

Эратосфен бўйича	—	$23^{\circ} 51' 20''$	хатоси $+ 7'35''$
Гиппарх	— « —	$23^{\circ} 51' 20''$	— « — $+ 8'23''$
Птолемей	— « —	$23^{\circ} 51' 20''$	— « — $+ 10'10''$
Ал-Баттоний	— « —	$23^{\circ} 35'$	— « — $0'17''$
Ас-Сўфий	— « —	$23^{\circ} 33' 45''$	— « — $0'50'$
Абулвафо	— « —	$23^{\circ} 35'$	— « — $+ 0'35''$
Ал-Кўхий	— « —	$23^{\circ} 51' 01''$	— « — $+ 16'36''$
Ибн Юнус	— « —	$23^{\circ} 34' 52''$	— « — $+ 0'33''$
Носириддин Тусий	— « —	$23^{\circ} 30'$	— « — $- 2'9''$
Улуғбек	— « —	$23^{\circ} 30' 17''$	— « — $- 0'32''$

Қараиғ, Улугбек мактаби ўтмишдошларидан қанча илгарилаб кетибди!

Мирзо Улугбек ва ёрдамчилари сана ва сайёраларнинг йиллик ҳаракати борасида бажарган ҳисоб-китоб ҳам ҳозирги ўлчовларга жуда яқин. Масалан, Юлдуз йилининг турли халқлар орасида мавжуд бўлган узунлигини ҳозирги замонда белгиланган узунлиги билан солиштириб кўрайлик. Бу:

Ҳиндларда 365 кун, 6 соат, 12 минут, 30 секунд;

Халдейларда 365 кун, 6 соат, 11 минут, 00 секунд;

Аристархда 365 кун, 6 соат, 10 минут, 49 секунд;

Собит ибн Қуррада 365 кун, 6 соат, 9 минут, 12 секунд;

Улугбекда 365 кун, 6 соат, 10 минут, 8 секунд;

Ҳозирда 365 кун, 6 соат, 9 минут, 6 секунд.

Кўринадики, Улугбек ҳозирги ҳисоб-китоб бўйича бор-йўғи 1 минуту 2 секундга янглишган экан.

Сайёраларнинг йиллик ҳаракатини олиб кўрайлик. Бу ерда ҳам Улугбекники билан ҳозирги ҳисоб-китоб орасидаги тафовут жуда кам:

Сайёралар	Улугбек ҳисоб-китобига кўра	Ҳозирги ҳисоб-китоб бўйича	Тафовут
Зухал (Сатури)	12° 13' 39"	12° 13' 36"	-3"
Муштарий (Юпитер)	30° 20' 39"	30° 20' 31"	-8"
Мирих (Марс)	191° 17' 39"	191° 17' 10"	+29"
Зухро (Венера)	224° 17' 32"	224° 17' 30"	-2"
Уторуд (Меркурий)	53° 43' 13"	53° 43' 3"	-10"

Хуллас, Улугбек ва Самарқанд астрономия мактабининг энг зўр кашфиёти пировард учинчи даражали алгебраик тенгламага олиб келган бир градусга тенг синус ёйини аниқлашдан иборат бўлди...

Мушшийи хос «Зиж»нинг қоралмасини бир қатор кўздан кечириб бўлганда тун яримдан огиб қолган эди. Шундай бўлса ҳам чарчоқ сезмади, кўзларида уйқудан асар ҳам йўқ эди. Ётгиси келмай қораламани у ер-бу ерини яна бир бор кўздан кечирди, китобга ҳам, уни битган одамга ҳам қойил қолди.

— Мошолло, қандай ажойибу гаройиб китоб бўлубтур. Бундайин китобни башарият яратилгондин бери ҳеч кимса кўрмагон ва эшитмагон. Абад ул-абад қолгай ушбу шоҳ асар.

Ҳақиқатан ҳам шох асар яратилган эди. Бу ерда Абулкарим мунший тамоман ҳақ эди...

Олимнинг яна бир асари башар маданияти тарихида муҳим ўрин тутади, у «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») деб аталади. Лекин, бахтга қарши, бу асар бизга тўлалигича етиб келмаган, бир неча мухтасар нусхаси сақланган: икки нусхаси Англиянинг Оксфорд ва Бодлеян кутубхоналарида, учинчи нусхаси Ҳиндистоннинг Банкипур шаҳрида ва ниҳоят, тўртинчиси АҚШда, Харвард университетининг кутубхонасида. Асарнинг сўнгиги варағида мана бу сўзлар ёзилган: «Ушбу асар «Улуси арбаъи Чингизий» дур, унда қайдга олингон Туркхон ибн Ёфас ибн Нух... наслидин бўлгон подшоҳлар ҳамда Туркистон-замин ҳоқонларининг номлари шаҳид бўлгон султон Улуғбек мирзонинг, тангри таоло онинг қабрини ҳамиша ёруғ қилсун, тўрт улус хонлари зикрида битгон китобидин қисқортуруб олинди».

Асарнинг қисқача мазмуни бундай: сўзбошисида исломиятдан аввал ўтган пайгамбарлар, туркларнинг аждоди Ёфас ўғлон ва унинг авлодлари ҳақида хикоя қилинади. Сўнгра туркларнинг афсонавий ҳукмдори Ўғизхон ва унинг авлоди тарихи баён этилган. Айнан шу қисмда турк-мўғул қабилалари ҳақида ҳам эътиборга молик маълумотлар бор. «Тарихи арбаъ улус»нинг қолган қисмлари Чингизхон тасарруфига тушиб қолган мамлакатларнинг XIII—XIV асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий тарихидан баҳс юритади, бошқача айтганда Чингизхон вафоти (1227) арафасида ташкил топган тўрт улус: Улуғ юрт (Мўғулистон ва Шимолий Хитой), Жўчи улуси (Балхаш денгизидан то Волганинг ўрта ва қуйи оқими-гача бўлган ерлар ва Ғарбий Сибирь), Чигатой улуси (Ет-тисув, Қошғар, Мовароуннаҳр ва ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисми) ва ниҳоят, Элхонийлар улуси (Эрон, Ироқ, Озарбайжон)нинг қисқача тарихидир...

Улуғбек расадхонаси жуда кўп олимлар учун малака ошириш мактабига айланди. Гиёсиддин Жамшид Қошоний, Қозизода Румий, Али Қушчи, Абдулалӣ Биржандий (тахм. 1525 йилда вафот этган) шу мактабнинг кўзга кўрилган намояндаларидан эди. Улар яратган математика ва астрономияга оид асарларнинг баъзиларига мана шу улкан илмий даргоҳ бешик бўлди. Улуғбек мадрасасининг кўзга кўрилган мударрислари — қомусий олимлар мавлоно Муҳаммад Ҳавофий, Саид Имоиддин, машҳур тиб олими хожа Бурҳониддин Нафис, йирик адабиёт-

шунос ва тилшунос олим хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳамда Абулқосим Самарқандий замонасининг пешқадам олимлари сифатида донг таратдилар. Саккокий, Бисотий Самарқандий, хожа Исматулло Бухорий, Хиёлий Бухорий, мавлоно Бадахший, Жавҳарий, Вафойй, Риёзий сингари забардаст шоирлар етишди.

Илм-фан ва маданий ҳаётда эришилган муваффақиятлардан мирзо Улуғбек қалбига чексиз ифтихор бағишлар эди. Ҳафтада бир марта, кўпинча жума кунлари, кечқурун Чиннихонада ўтказиб туриладиган умаро билан шуаро мажлисларида расадхона ютуқларидан ич-ичидан қувониб сўзлар, мусаввадаси эндигина оққа кўчирилган янги асарларни аҳли мажлисга кўз-кўз қиларди. Бугунги мажлисда подшоҳ олдидаги хонтахтада мана шунақа китоблардан йигирмага яқини таҳлаб қўйилган эди. Шулардан мавлоно Гиёсиддиннинг «Талхис ал-мифтоҳ», Қозизода Румийнинг «Шарҳи мулаҳхис фи-л-ҳайъа», Алоуддин Али Қушчининг «Рисола дар илми фалакиёт»ини кўпроқ мақтади. Олимларни эса турли-туман сийловлар билан сарфороз қилди. Сўнг хон устидан яна бир-икки китобни олиб мақтай кетди.

— Ушбуси,— деди у кўк муқовали китобни қўлига олиб,— мавлоно Шотибийнинг Қуръони мажидни қироат бирлан ўқуш санъатиға бағишланган таълифининг туркийчасидур.

Улуғбек китобни ўнг қўлида ўлтирган садр аъзам Жамолиддин Фатхулло Табризийга узатди. У бир-икки жойини варақлаб кўрган бўлди-ю, «хўб ажойиб китоб бўлибдур, таълиф қилгоннинг ҳам, туркийга ўгиргоннинг ҳам, котибнинг ҳам у дунёю бу дунё қўли дард кўрмасун», деб дуо қилди-ю, шайхулислом хожа Исомиддинга узатди. Шу тариқа китоб қўлма-қўл айланиб, яна Улуғбекга қайтди.

— Мана бунисини эрса Туркистондин Арслонхожа тархоннинг тўнғич фарзанди ва ноиби Абулкаримхожа тархон юборибдур. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ»и эрур.

Улуғбек зангори муқовали яна бир нодир асарни дўстларига кўрсатди. Бу китоб ҳам қўлдан-қўлга ўтиб, таҳсину офаринларга сазовор бўлди.

Мажлис охиrhoғида расадхонада қилиниши керак бўлган янги ишлар ва янги қурилишлар режаси муҳокама этилди.

Улуғбек ҳақиқатан ҳам Самарқандда бутун жаҳонга

шухрати кетган Академия таъсис этди. Таъбир жоиз бўлса айтиш мумкинки, Улуғбек ушбу Академиянинг президенти, Гиёсиддин Жамшид, Қозизода Румий ва Али Қушчи вице-президентлари эдилар. Шу тариқа Самарқанд Академиясининг довуғи бутун жаҳонга ёйилди. Унинг таъсири Эрон, Хиндистон, Туркия ва бошқа мамлакатларга ҳам ўтди, XVII асрдан бошлаб уни Европа олимлари ҳам тан олдилар...

1432 йили қирчиллама қишда Улуғбек бошига мусибат тушди. 15 январь куни ўн икки яшар бўлиб қолган фарзанди мирзо Абдурахмон тўсатдан ўлиб қолди. Улуғбек бу ўғлини жуда севар, не-не умидлар билан ўстираётган эди. Мирзо кўп жиҳатлари билан отасига ўхшаб кетарди.

Лекин ўша йили ёзда Улуғбек ғамини бир оз унутгандай бўлди. Хотини Бахтигул дўмбоққина ўғил туғиб берди. Унга Абдулазиз деб ном қўйдилар. Келаси йили ёз бошида Улуғбек унинг тўйини қилди. Тўй Қонигилда ўтди. Ўша куни тароватли бу манзилга аҳли Самарқанднинг барчаси кўчиб чиқди, деса муболага бўлмас. Дастурхон мўл-кўл қилиб солинди. Турли-туман ичимликлар ҳад-ҳисобсиз тортилди. Қўшиқ рақслар билан, аския эса масхарабозлик ўйинлари билан уланди. Ичкилик анча авжига чиқди. Бунга Улуғбекнинг ўзи йўл очиб берди. Қози калон билан ёнма-ён ўлтирган мухтасиб Саид Ошиқнинг кайфияти бузила бошлади, ранги бўзариб, қовоқ-тушмуғи осилди, қўлларини титроқ босди. Рўбарўда ўлтирган вазири аъзам хожа Носириддин Ҳавофий мухтасибни кузатаётган экан, унга гап қотди:

— Мухтасиб жонобларининг кайфияти хуш эрмасга ўхшайдур, нима бало, безгак хуруж қилиб қолдимую?!
Ҳамма гурр этиб кулиб юборди.

Мухтасиб унга бир ўкрайиб қаради, лекин индамади. Гапга қози калон Шамсиддин Муҳаммад Мискин аралашди:

— Йўқ, ҳазрат, тақсиримдин безгак ҳам қўрқадур. Бозор-ўчорда кўп юрганларидин кейинги пайтларда қўлу оёқлари титрайтурғон бўлуб қолгон.

Яна кулги бўлди. Айни шу пайт ўртада тановарни эшаётган раққосаларга йигитлар қўшилиб ўйин оммавий тус олди. Бу ҳол ёниб турган олов устига сепилган мой бўлди-қўйди. Энди мухтасиб ўзини тутиб туролмади. У тўй эгасига ёпишди:

— Сен мусулмон подшоси бўлатуриб, дини Мухаммадни оёқ ости қилдинг, кофирлар удумини жорий қилдинг, Осмону фалакнинг ишига аралашиб дахрийлик сулуқини тутгонинг етмасму эрди?!

Улугбекнинг аъзойи-баданини титроқ босди; жаҳлига ҳай берди-ю, лекин жавоби кескин чиқди:

— Сиз тақсир хожаман ва саййидман деб эл аро обрў ордирдингиз. Эмди, кексайиб қолгонда охират тадориқини яхшилиқ бирлан кўриш ўрнига дағдага қиладурсиз, ноўриш маломат тошини отадурсиз. Наҳотки шаҳидликни ихтиёр қилсангиз? Локин биз сизнинг ушбул мақсудингизни ижобатга сткурмайдурмиз.

Мухтасиб даст ўрнидан туриб мажлисни тарк этди, лекин бирмунча вақт Улугбек ўзига келолмади. «Разил одам эркан, ошимга заҳар солуб кетди. Саид бўлмағонида кунини кўрсатур эрдим», — деди у ёнида ўлтирган шайхулисломнинг қулоғига...

Кейинги пайтларда Улугбек руҳонийларнинг баъзи табақалари, хусусан дарвешлар билан бирмунча келишолмай қолди. Улугбек Шохрухга ўхшаб бошига қозондай салла ўраган ҳар қанақа одамни кўрганда отдан тушиб, икки букилиб, қўл қовуштириб турадиганлардан эмасди. Авваламбор у кўпроқ дунёвий одам эди, илм билан хурофотни, олим билан омиёни фарқ қила оларди. Илм-маърифат дунёсида юрса-да, аммо илмдан беҳабар, тирноғининг учигача бидъатчи шахсларни Улугбек ёқтирмади. Тўғри, Саид Ошиқ илмли, лекин хурофотга муккасида кетган киши эди. Айни пайтда Улугбекнинг мусулмон руҳонийлари орасида ҳамфикр дўстлари ҳам кўп эди. Хожа Исомиддин, Абулфатҳ Дайлар, Шамсиддин Мухаммад Мискин шулар жумласидандир. Улар кичик одам эмасдилар. Хожа Исомиддин юртнинг шайхулисломи, демак, мусулмон жамоасига бошлиқ ҳисобланарди, лекин Улугбек у билан дўстлаша олди. Хожа Исомиддин «дахрий» подшоҳнинг бутун илмий ва ижтимоий-сиёсий фаолиятини қўллаб-қувватлади, хамиша унинг ёнида турди, бора-бора у билан ҳамфикр бўлиб қолди. Абулфатҳ Дайлар ҳам катта нуфузга эга руҳонийлардан эди. У подшоҳнинг ҳузурига бемалол, истаган пайтда кираверарди. Улугбек эса унинг тўғри маслаҳатларига муштоқ эди. Бир тарихий китобда мана бундай ҳикоят бор: кунлардан бир кун Улугбек ҳузурига бир ҳарбий одам арз қилиб келди. Оёғига йиқилиб деди: «Оғойим вафот топуб, хотини бева қолди. Андин икки сағир ва ўртамиёна бир ҳовли-жой ҳам қолгон.

Урф-одатга кўра, мен ўшал бевани хотинликга қабул қилишим, сағирларга эрса ота бўлмоғим лозим. Локин, билъақс, заифа кўнмайин турадур, бир баззозни ихтиёр қилгон эрмиш. Ҳузурингизга кўмак излаб келдим, аълоҳазрат. Қулингиздин мурувватингизни оямасангиз, олам-паноҳ».

Улугбек ясовулбошини чақиртирди:

— Шул одам бирлан боруб, ўшал заифани онинг ихтиёрига олуб бер!

Абулфатҳ Дайлар шу найт подшоҳ ҳузурда ўлтирган эди. У ҳукмга аралашди:

— Аълоҳазрат, ҳаял фурсат қилсунлар, бу хусусда маслаҳатлик гап бор.

Улугбек бош иргитиб унинг таклифига рози бўлди, ясовулбошига «сен тошқарига чиқуб тур!» — деб имо-ишорат қилди, у чиқиб кетгач қўл қовуштирди:

— Қулогим сизда, тақсир!

— Сипоҳийнинг хотун хусусидоғи талаби шариятга хилофдур. Оға ўлгач бевасини ипи олишлиқ урфий бир нарса, кўчманчилардин қолгон одат. Сониян, никоҳ ҳар икки тарафнинг ризолиғи бирлан бўлур.

— Узр қилсинлар, тақсир. Биз бу тарафдин иштибоҳ қилубмиз.

Улугбек дарҳол ясовулбошини чақиртириб аввалги ҳукмини бекор қилганлигини айтди.

Қози қалон мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Мискин ҳам кўп ўқиган, шарият ва тариқатдан хабардор одам эди; у умри бўйи адолатни ёқлади, «қонун олдида барча баробар» қабилида иш тутди.

Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр»ида диққатга сазовор мана бу ҳикоят бор: мирзо Улугбек комрон ва бахтиёр бўлгон йиллари анинг топшириғи бирлан байт ул-молдин ишлатсун, ўзига ҳам самара келтурсун, хазинага ҳам нафи бўлсун, деб бир савдогарга катта маблаг берилди. Кўп вақт ўтмай, ўшал савдогар оламдин ўтди. Вазир Саид Имоиддин анинг авлодидин лаъл даво қилди. Қози Мискин ўшал савдогарнинг авлодини қозихонага чақиртурди, тафтиш қилди. Локин подшоҳнинг фойдасига ҳукм чиқармади, аксинча ҳукмини ўша савдогарнинг авлоди фойдасига қилди.

Лекин, бари бир, Улугбек Саид Ошиқ билан мурасага келолмади. Бир куни улар шайхулисломникида яна тўқнашиб қолишди. Шайхулислом Улугбек ва унга эргашиб, ўзидан пом-нишон қолдириш мақсадида, жамоат учун

бирон иморат қурган сармоядорлар қатори ўша йиллари ўзи истиқомат қилиб турган хожа Абдуллайсий маҳалласида ҳаммом қурдирди. Янги ҳаммомга ўт қаланган куни эса шаҳар четидаги чорбоғида шаҳарнинг катта-кичигини тўплаб катта зиёфат берди. Зиёфатга подшоҳ ҳам ўзининг аркон давлати билан ташриф буюрган эди. Самарқанднинг мен-мен деган хонандаю созандалари ҳам шу ерда эдилар. Улар орасида Шарофатхон исмли бир хуш-руй ва хушбичим аёл ҳам бор эди. Бадавлат одамлар зиёфат берганда ана шу гўзал ва хушовоз аёлни чақиртирарканлар, у бўлса маросимга йигит қиёфасида келиб базми гуллатаркан. Хожа Исомиддин ҳам уни подшоҳ ва юртининг казо-казолари жам бўлган ўша мажлисга айтиб келган эди. Шарофатхон шайхулисломнинг йигинини ҳам гуллатди. Мен-мен деган хонандалардан навбат унга тез келди-ю, лекин бошқаларга ундан навбат келиши бирмунча мушкул бўлди. Базм аҳлининг талаби билан Шарофатхон қаторасига тўрт кўшиқ айтди. Юсуф Амирийнинг «Тамошо» деган ғазалига басталанган кўшиқни икки бор айтишига тўғри келди. У эндигина Лутфийнинг:

Эз бўлди, керак ул бути айёр топилса,
Барча топилур бизга керак ёр топилса,—

деб бошланадиган шеърига тўқилган кўшиққа тутинган ҳам эдики, дарвозада Саид Ошиқ пайдо бўлди. Хизматкорлардан бири чопиб бориб қозон бошида ошпаз билан нималарнидир сўзлашиб турган соҳиби хонага буни хабар қилди. Хожа Исомиддин шошганича мухтасибнинг қаршисига чиқди ва икки қўлини кўксига қўйиб, уни дастурхонга таклиф қилди:

— Пойи қадамларига ҳасанот, жаноби мухтасиб. Қани, дастурхонга марҳамат!

Мухтасиб пинагини ҳам бузмай турган жойида қоққан қозикдай тураверди. Саломга алик олиш ўрнига шайхулисломга қараб ўшқира кетди:

— Шайхулислом беислом! Хотинлар бирлан эркаклар бирга ўлтурсун, бирга қўшуқ айтсун, деб қайси мазҳабда айтилган?!

Можарони эшитиб Шарофатхон ҳам, аҳли мажлис ҳам жимиб қолдилар. Хайратомуз бу гапдан шайхулисломнигина эмас, балки унинг дастурхони атрофида тўпланган ҳамманинг ҳам дили сиёҳ бўлди. Мухтасибнинг бу қадар беҳаёлигидан Улуғбек ҳам ранжиди. «Инсоннинг бурчи фақат тоат-ибодатдин иборат деб юргувчи бундоқ

одам қандоқ қилиб ўзини зиёли деб ҳисоблагай? Жамоа, дастурхоннинг кадр-қимматини англамагон одамни қандоқ қилиб ахлоқлик, хулқлик одам деб айтса бўлур?» — деди ўзига-ўзи мирзо Улугбек...

Бир кимса яхши ният билан дастурхон ёзсаю, бошқа биров унга захар сочиб кетса. Бу инсофданми? Шундай қилиш керак, деб қайси мазҳабда айтилган? Ҳамманинг кўнглидан мана шу гаплар кечди. Аҳли мажлис анча вақтгача ўзига келолмади. Лекин, хафахонликни шайхулисломнинг ўзи ўртадан кўтарди:

— Азиз меҳмонлар! Инсоннинг тирикчилиги анинг хоҳиши билан бўлмаса, ундоқ одам қандоқ қилуб ўзини тирик ҳисоблагай? Бу гапни Ануширвони одил айтгонлар. Кишининг билими бўлса-ю, локин анга ярашурлуқ ақли бўлмаса... Келинглар, бундоғ касдин хафа бўлуб ўлтурмайлик, дастурхон мунтазир бўлмасун.

Базм давом этди-ю, аввалги аслига тушмади, лекин бора-бора яна қизиб кетди. «Самарқанд биноларига яна бир бино қўшилибди-ю, ани шарафламай бўлурму? Қани эмди ўзга гузарларда ҳам шундоғ катта ҳаммомлар қурилса», — деган фикр Улугбекнинг кўнглидан ўтди.

Хожа Исомиддиннинг базми алламаҳалда тарқалди. Улугбек тўғри Боғи майдонга борди, лекин мутлақо уйқуси қочди. Шундай пайтларда у кўпроқ дунёнинг ажойибу ғаройиботларидан ҳикоя қилувчи китобларни ўқирди. Ҳозир котиблар куни кеча настаълиқ хати билан кўчириб олиб келишган ўзи битган «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») китобини қўлига олиб, у ер-бу еридан варақлади, сўнг уни яна тоқчага қўйди, мусиқа тарихидан баҳс юритувчи «Рисола дар илми мусиқа» («Мусиқа илмига бағишланган рисола») китобининг «Дар баёни давоздоҳ мақом» («Ўн икки мақом зикрида») бобидан мана бу жойни ўқиди: «... хожа Абулқодир ибн Абдурахмон Мароғай, хожа Сайфиддин Абдилмўмин ва Султон Увайс Жалоирийнинг сўзларига қораганда аввалда мақомлар еттита бўлгон: мақоми рост, мақоми ушшоқ, мақоми наво, мақоми ҳижоз, мақоми ироқ, мақоми ҳусайний, мақоми раҳоъ..» Сўнг китобни ёпди, танбурни олиб рост мақомидан Самарқанд ушшоғини чалди. Кейин ўзи ихтиро қилган булужий, шодийона, ахлоқий, табризий, усули равон ҳамда улусий отлиғ куйларни ноғорада чалиб кўрди.

Эрталаб турганда Улугбек ўзини қушдай енгил ҳис этди. Шайхулислом мажлисида қалбига ўтирган губордан асар ҳам қолмаганди. Ўша куни мадрасада дарси йўқ эди,

тушликкача боргөхга бориб девон ишлари билан машгул бўлди арз-дод билан келган одамларни қабул қилди. Тушга яқин эшикка кўринишидан бадавлат, лекин қаттиқ изтироб чекаётган бир одамни етаклаб кирди. У ўзини подшоҳ оёқларига отди ва зорланиб деди:

— Шоҳим, бошимга мушкул савдо тушди, сендин нажот тилаб хузурингга келдим.

— Бошингга не савдо тушди? Сўзла!

— Ироқдан келаётиб эрдим. Хурсондин Самарқанд сори келаётган савдо карвонига кўшулдим. Жайхун ёқосига келуб тушдик. Ҳамёнимда бир парча лаъл бор эрди, шу сабабдин сувга тушиш олдидин аҳли карвондин ҳадик олуб бир четга чиқдим ва бутазор ичига кириб ечиндим, лаълни бўлса чарм халтачага яшурдим, сўнг ани куйлагимнинг этагига маҳкам қилуб чигуб олдим. Сувдин мешга минуб ўтдук. Яна аҳли карвондин пинҳона четга чиқуб кийиниб олай деб қўйлагимни олсам бояги тугун ечилган, лаъл солинган халта эрса йўқ бўлубтур. Ечингонимни ҳам, кийингонимни ҳам шерикларимдин пинҳон тўтган эрдим, шу сабабдин бирон кишидан гумон қилмадум. Бошимга тушган савдо мана шу подшоҳим.

— Бағоят қизиқ воқеа бўлубтур, тақсир. Кичик бир халтани Жайхундек дарёйи азимнинг қаъридин қандай қилуб тобса бўлур?

Улугбек чарчаганда бир оз эрмак бўлар, деб уни қидиришга ваъда берди. «Бирон йил сабр қил, тужжор. Лаълнинг топулса нур устига аъло нур, топилмаса анинг қийматини биздин олурсен», — деди. Сўнг фурсат ўтмай уни ҳам босди. Бўкириб оқаётган, қирғоқларини кўз илгамас бу асов дарёнинг қай бир қавагидан қидириб топади энди ўша лаълнати халтани?! Жайхун уни аллақачонлар оқизиб Дарёйи хазарга олиб бориб ташлаган бўлса-чи? Еки унинг фақат ўнг қирғоғидагина эмас, балки сўл қирғоғида ҳам, масалан Ҳазрати имом, Калиф, Замм яқинида чиқарилган бирталай наҳрларни айтмайсизми? Айтишларича Хоразмда ҳам ундан жуда кўп наҳрлар чиқарилибди. Уларнинг қайси бирини қидиртиради? «Қани энди бир кунга бўлса ҳам бу асов дарё қуриб қолса, ушбу бечоранинг халтаси топулиб қолиши мумкин эрди», деган фикр Улугбекнинг хаёлидан кечди. Лекин, буни мулоҳаза қилиб юраги орқасига тортди. «Йўғ-е, — деди кейин ўз-ўзига, — мен нималар деб ётибмен? Бир халта дурни деб-а?» Сўнг бошини кўтариб арз-дод билан келган одамга қараб: «Майли, боравер,

бўлар иш бўлибди», деди ва кетишига ижозат берди. У Улугбекка икки букилиб таъзим қилди ва орқаси билан юриб кўринишхонадан чиқди. Подшоҳ дарҳол муставфий ул-мамоликни чақиртириб ўша йили солиқ тўлаши керак бўлган рааёнинг умумий рўйхатини тузиб келишни буюрди. Рўйхат тузиб келинган эса уни диққат билан кўздан кечирди ва бир четга олиб қўйди...

... Шундан кейин қанчадан-қанча сувлар оқди, янги йил ҳам келди. Улугбек муставфий ал-мамоликдан бу сафар ўтган йили солиқ тўлаганларнинг рўйхатини талаб қилиб олди. Сўнгра, ҳар иккала рўйхатни бир-бирига солиштириб кўрганда, қизиқ бир нарсани аниқланди: ўтган йили қоракўллик бир одам нимагадир хирож учун 50 танга ўрнига 500 танга тўлаб юборибди. Улугбек ясовулбошини чақиртириб шитоб билан Қоракўлга бориб ўша одамни Самарқандга олиб келишни буюрди. Тез орада ўша одамни топиб саройга олиб келдилар. Мирзо Улугбек уни хилватхонага етаклаб кирди ва не сабабдан 50 танга ўрнига 500 танга хирож тўлаб юборганини тафтиш қилди:

— Не вазҳдин хирожни ўн баробар ортиқ тўладинг. Нима, бирон бойлик топуб олдингму? Ё бўлмаса бирон кимсанинг уйини ўғирладингму? Ёки отангдин арзигудек мерос қолибдиму эрди? Ёхуд суйган бирон сармоядор орқасидин гани бўлуб олдингму?

— Шохим, оддий бир наддофдурмен. Бир куни пахта титиб ўлтириб эрдим, тасодифан дўконим олдидаги дарахтга бир ҳакка келиб қўнди. Онинг тумшугида бир парча гўштга ўхшаш нарсани бор эрди. Дарахтга яна бир ҳакка келиб қўнди. Боягиси ғағиллай кетди ва шу пайт тумшугидаги нарсанини тушириб юборди. Уни олмоқ ниётида ўзини ерга отди, лекин мен киш-кишлаб қувиб юбордим. Бориб ўшал нарсани олдим, карасам, лойға қопланган чарм халтача эркан. Қизиққанимдин ани дарҳол ўша ернинг ўзида очдим, локин мошолло, не кўз билан қарайким, ичидин кўзни қамаштиротурган, ҳатто офтобни ҳам нурсизлантуратурган дурафшон бир тош чиқди. Ани тангри таоллонинг менга кўргузган шафқат ва марҳамати деб онгладум. Эртаси куни тонг билан «зар қадриши-заргар, жавоҳир қадриши-жавҳаршунос билур», деган нақлга кўра Бухоройи шарифга қараб жўнадим. Шаҳарга келгондин сўнг сўраб-суриштириб бир жавҳаршуноснинг дўконига бордим. Жавҳаршунос тошни қўлга олган ҳамона безовта бўла бошлади, руйи лаъли руммоний бўлуб кетди.

Англадумким, мен олуб келган нарса оддий бир тош эрмас, балким қимматлироқ нимарса бўлмай. Жавҳаршунос кўзларимга қараб титраб-қақшаб деди:

— Ушбу келтирган нарсанинг баҳоси бир минг танга.

— Йўқ, тақсир, яна пича қўшсунлар, дедим анга.

Кўп савдолашуб, охири ани бир мингу беш юз тангага сотдим. Сўнгра бозордин ўзимга бир от, хотинимга тақинчоқ, болаларимга эрса кийим-кечак, дағи уйимга бир гилим ва бошқа нарсаларни сотуб олиб, юртга қайтдим. Бирдан бойуб кетгонимизга таажжублангонлар ҳам бўлди. Мен аларга Бухоройи шарифда бадавлат бир қариндошим бор эрди, ул вафот топибдур. Мендин бошқа меросхўри йўқ эркан, молу-мулки менга қолди, деб жавоб қилдим.

Мирзо Улуғбек ўша жавҳаршуносни саройга олиб келтириб тафтиш қилди:

— Жаноблари яқинда қимматбаҳо бир лаълни арзимас оқчага сотиб олибдур деб эшитдук, муборак бўлсин!

Жавҳаршунос тонди:

— Ўлимдин хабарим бор, локин бунақа гапни сира эшитмагонмен.

Улуғбек унинг жовдираб турган кўзларига қаттиқ тикилди, жавҳаршунос эса ўнғайсизланиб подшоҳдан кўзларини олиб қочишга ҳаракат қилди.

— Гапингиз галат, тақсирим, шундоқ лаъл олгонингизни кўзларингиз айтиб турубдур.

— Каломулло урсин агар ёлгон сўзлаган бўлсам.

Улуғбек мунажжим билан ясовулбошини чақиртирди ва мунажжимга: «Қани, мана бу қасамхўрга ром очингиз-чи, ани ичган қасами ўзига қачон қайтур эркан», — деб буюрди, ясовулбошига эса зудлик билан дўконини ва уйини тинтув қилишни топширди. Жавҳаршунос қаттиқ саросимага тушди, ранг-рўйи бўзариб, бутун вужудини титроқ босди. Сандуққа яширинган ўша лаълни топиб келтирсалар ҳоли не кечишини мулоҳаза қилиб кўриб, Улуғбекнинг оёқларига йиқилди.

— Тавба қилдим, аълоҳазрат. Мен осий бандани ўлдирманг, ўша лаъл менда, — деди у кўзларини жовдиратиб.

Ясовуллар уни уйига олиб бордилар. Жавҳаршунос лаълни ясовулбошига берди. Улуғбек бўлса молини эгасига топширди.

Лаълни топилган савдогарнинг қувончи қандоқлиги-ку аниқ, айни чоқда Улуғбек ҳам бир кимса ҳожатини чиқаргани учун кўп вақт сўюниб юрди...

1940-йилларнинг бошларида мирзо Улугбек яна ўша мухтасиб Саид Ошиқ билан тўқнашиб қолди. Бунга мухтасибнинг дағаллиги, кўрслиги, мутакаббирлиги ҳам бахонайи сабаб бўлди. Воқеа мана бундай эди: бир кун шайхулислом хожа Исомиддин чорбоғидан шаҳар ҳовлисига қайтиб келаётиб, Чорсу бозорига етаёзганида ажойибу гаройиб бир тамошонинг устидан чиқди. Тамошони мухтасиб Саид Ошиқ кўрсатаётган экан. Унинг буйруғи билан миршабнинг иккита норғил йигити бозорга қоғоз харид қилгани келган бир муллаваччани «не сабабдин бемоврут кўча-кўйда юрибсен», деб қамчи билан савалаб ётган экан. Мухтасибнинг ўзи бир четда томошачи бўлиб турар эди. Шайхулислом яқинлашиши билан давра қуриб турганлар ўзларини сал четга олдилар. Йигитлар муллаваччани калтаклашдан қўл тортдилар ва шайхулисломга икки букилиб таъзим қилдилар. Муллавачча кўйлагининг этаги елкасига қайрилган ва бўз лозими хиёл пастга туширилган ҳолда чалқанча инграб ётарди. Елкаси қамчи зарбидан тилим-тилим, думбаси моматалоқ эди. Шайхулислом муллавачча ҳолига ачинди, Саид Ошиқдан ранжиди. Истеҳзо билан унга мурожаат қилди:

— Жаноби мухтасиб, қайси айби учун бу бечорани куппа-кундузи рааё ва бараёнинг кўзи ўнгида шу алфозга солдингиз?!

Саид Ошиқ бўш келмади:

— Ҳа, куппа-кундузи... дарслар итмомига етмагон бир пайтда мадрасадан қочуб чиқиб бозорда тентираб юргони сабабдин они чўби ёсоқга тортдук.

— Қочмоғонмен, мударрис жанобларининг ўзлари буюрғонлар, ўзлари, — деди муллавачча йиги аралаш.

— Андоқ бўлса мударрис нега икки энлик хат қилуб бермабтур?! — Саид Ошиқ қўлини шоп қилиб муллаваччага ўшқирди.

Шайхулисломнинг жаҳли чиқди:

— Бир энлик битиги йўқ деб, арзимас гуноҳи учун бир мўмин мусулмон фарзандини чўби ёсоқдайин оғир жазога тортиш инсофдин бўларму, жаноб?!

— Мухтасиб ундан баланд келди:

— Шариат йўруқлариға биноан кимни қойси жазога тортишни тафтиш қилиш шайхулисломнинг вазифасига кирмайдур. Ўзингиз билмагон ишға бурун суқманг, жаноб.

Шайхулисломнинг жаҳли чандон бўлди, лекин халойиқ олдида у билан ади-бади айтишиб ўлтиришни ўзига эи

кўрмади, «буни кейинроқ бафуржа сўзлашурмиз албат», деди-ю отига қамчи босди. Кечқурун эса мирзо Улугбек билан учрашганда уни бошқалардан ҳоли топиб мухтасиб Саид Ошиқнинг устидан астойдил шикоят қилди.

Улугбек кўпдан бери мухтасибдан ранжиб, унинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлиб юрган эди, шайхулислом шикояти бунга баҳона бўлди. Эртаси куни мухтасибни «аройга чақиртириб, қози калон, мударрислар ва бошқа аҳли уламо хузурда итобга олди:

— Кейинги вақтларда баъзи мўътабар зотларнинг оёқ олиши ўзгача бўлиб кетаётганга ўхшайдур. Ушбу аҳвол сизга ўян кўринмайдиму, жаноби мухтасиб?

Саид Ошиқ аввал қози калонга, сўнг шайхулисломга ўқрайиб қаради. Сўнгра подшоҳга жавоб қилди:

— Мен ҳам шундай фикрдамен, мирзо. Ўйлашимча оёқ ул ёқда туриб, тилу забони воситаси ила юргувчилар кўпайиб бораётганга ўхшайдур.

Хожа Исомиддин мухтасибни узиб олди:

— Жаноби мухтасиб ҳақ гапни айтдилар, аълоҳазрат. Бундайлар оёғи бирлан ҳам, тилу забони бирлан ҳам бир турда юра билурлар.

Гапга қози калон Шамсиддин Муҳаммад Мискин ара-лашди:

— Оёқ бирлан ҳам, тил-забон бирлан ҳам бир таврда юра олатурганларнинг наслу насаби айғоқчи ёки масха-рабозлардин эрмасму дейман?

Саид Ошиқ жаҳлга ҳай беролмай тутакинди:

— Шариату тариқат сулукида устувор турган бир мусулмонни маломат қилмоқ одобдин эрмас. Фақир шаклу шамоилига кўра мусулмон бўлуб, аслида даҳрий бўлган каслар орасида ўлтиргонимдин пушаймонмен.

Энди Улугбек жаҳлланди. Мухтасибни чинакамига сў-роққа тутди.

— Э, саййид! Мен ёмонроқму, ё фиръавн?

— Фиръавн.

— Сиз яхшироқмусиз, ё Мусо алайҳиссаломму?

— Мусо алайҳиссалом.

— Қодирин мухтор Мусога яратилмишларнинг энг ёмони бўлган фиръавнни тўғри йўлга солғил деб унда-гонда «қаттиқлик бирлан ачиқ сўзламағил, балки юшоқ ва чучук тил бирлан гапир», деб буюрган. Сиз эрсангиз Мусодин ортуқ бўлмаини туруб менга, фиръавндин ёмон-роқ бўлмағоним ҳолда, не сабабдин қаттиқ гапирасиз?!

Саид Ошиқ бошини ҳам қилиб сукутга кетди. Под-

шоҳнинг мухтасиб хусусида қаттиқ ҳукмга келганини пайқаш қийин эмасди.

— Наслу насабингизни инобатга олуб бу сафар ҳам шахидлик жомидин нўш қилишингизга йўл бермайдурмиз. Локин бундин буён дахрийлар ўртасида бўлишлиқ сиздайин шариятпаноҳ кас учун маъқул бўлмас. Биз сизни ушбул кундин эътиборан мухтасиблик мансабидин ихрож этдук.

Саид Ошиқ бошидан бир челақ совуқ сув тўкилган каби жулжикди. У бундай бўлишини кутмаган, подшоҳ одатдагидек шунчаки дўқ-пўписа қилиб қўяди, деб ўйлаган эди. Илож қанча, подшоҳ амри вожиб. Бир вақтлар ўзи сийлаб уни шу мансабга тайин қилган эди. Энди яна ўзи мансабидан ихрож этиб, даргоҳидан қувяпти. Мухтасибни гам босди. Энди нима қилади? Бозор-ўчорда энди қандай қилиб илгаригидай юради? Ахир у шу мансабда турган йиллари бирон айб топиб азмунча одамни тўғри келган ерда тўқмоқлаганмиди. Ушалардан бири билан фавқулодда учрашиб-нетиб қолгундай бўлса кўзларига қандай қарайди? «Ҳолинг шу эркан-ку, мухтасиб!» — деб улар устидан кулишмайдими? Нима, шоҳ оёқларига йиқилиб, ёлвориб кечирим сўрасинми? «Йўқ, — деди у ўз-ўзига, — дахрий олдида эгилган бошнинг кесилгани афзалроқ». Саид Ошиқ даст ўрнидан турди ва у ёқ-бу ёғига қарамай, чаён чаққан одамдай, ўзини ташқарига отди. Саройдан чиқди-ю, тўппа-тўғри Камангаронга, Низомиддин Хомушникига борди.

Саид Ошиқ ҳазратнинг яқин муридларидан. Тез-тез келиб тургани сабабли бу хонадон ўз уйидай бўлиб қолганди. У дарвозани тақиллатиб ўтирмади, оҳиста очиб, ичкарига кирди. Ҳазрат ҳар қачонгидай ҳовлининг қоқ ўртасида, ариқ бўйига экилган мажнунтолнинг паҳмоқ шоҳлари чор-атрофдан ўраб олган суфада бошини ҳам қилганча пинакка кетиб, тасбеҳ ўгириб ўлтирарди. Дарвозанинг очилганини пайқаса ҳам парво қилмади. Суфага яқинлашиб қолган одам шарпасини эшитган бўлса ҳам эшитмаганга солди. Мухтасиб суфа олдида тўхтади ва ҳазратни чўчитиб юборишдан ҳадиксираб бир-икки марта калта-калта йўталиб қўйди. Шундан кейингина ҳазрат бошини кўтарди.

— Ассалому алайкум, ҳазратим.

Ҳазрат сезилар-сезилмас бош иргитиб алиқ олди. Ҳазрат содиқ муриднинг юзида безовталиқ ва паришонлик аломатларини кўрса ҳам пинагини бузмади. Қўли билан

Ўлтиринг деб ишорат қилди-ю, яна бошини қуйи солганча пинакка кетди.

«Э-э, пиримнинг «хомуш» аталиши бежиз эмас эканда,— деди Саид Ошиқ суфанинг бир четига ўлтираётиб ўз-ўзига,— дунёни сув босиб кетса ҳам парвойи фалак. Нима бало, хожа бузургни ёки хожа Алоуддинни туш кўраётирми?»

Ҳазратнинг ўзлари ҳол-аҳвол суриштирар, шундан кейин юз берган воқеани унга арз қиларман деб ўйлаганди, умиди пучга чиқди. Бир ош пишар вақт ўтди ҳамки, ҳазрат бош кўтармас, бир нима демасдан тасбеҳ ўғирарди. Саид Ошиқнинг тоқати тоқ бўлди, охири ўзи гап очди.

— Омонмусиз, ҳазратим. Шу кеча тушимга кирубсиз, ҳол-аҳвол сўрай, деб келиб эрдим.

Ҳазрат бу сафар ҳам бир нима демади. Яна ўша алфозда оҳистагина бош ирғаб миннатдорчилик билдирди.

Бу мухтасибга оғир ботди. Даст ўрнидан туриб кетмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин бир оз мулоҳазага бориб, шаштидан қайтди. Ахир бу даргоҳга зўр умид билан келмадимми? Саид Ошиқ муддаога кўчди:

— Пирим, қулингизнинг бошига оғир ташвиш тушмиш, мадад излаб даргоҳингизга бош уриб келдим.

Саид Ошиқ Низомиддин Хомушнинг шайхулислом хожа Исомиддин билан оралари созлигини яхши биларди. Шундан умид қилди — ахир ҳазрат дўстига икки оғиз сўзини аямас, шайхулислом ҳам кўнгли юмбаб, подшоҳдин жаримасини сўраб берсалар ажаб эмас.

Ҳазрат эринибгина бошини кўтарди. Саид Ошиқ унинг катта қўй кўзларида ачиниш ва мойиллик аломатларини сизди, қўлларини кўксига қўйиб тавозеъ билан сўзида давом этди.

— Подшоҳ ҳазратлари бирлан оромиз нича бузилиб қолди, пирим. Мадад беринг!

Шу гапни эшитган ҳамоно ҳазратни ваҳима босди: нима, Минҳожиддин бирон иш қилиб қўйдиму?

Ҳазрат анчадан бери саройда, девони иншода хизмат қилиб турган кенжа ўғлини кўнглидан ўтказди, сергак тортиб, оғиз очди:

— Бошингизга қандай ташвиш тушмиш, жаноби мухтасиб, очиқ сўйлайверинг.

— Ушбу кундин эътиборан биз эмди мухтасиб эрмасмуз, ҳазратим. Ушбул мансабдин ихрож этулдик. Буёғинга

ҳолимиз не кечур эркан, бу танҳо яратган эгамнинг ўзига ҳавола.

Саид Ошиқ куни-кеча Чорсуда, бундан бир неча соат бурун саройда бўлиб ўтган воқеани қисқа қилиб гапириб берди.

«Хайрият, Минхожиддин омон эркан», деди ичида ҳазрат. Сўнг анчадан бери унинг фармойишини кутиб ўчоқ бошида тимирскланиб юрган хизматкорни чақирди. Муҳаммад Карим хожасининг феълени яхши биларди. Агар ун чиқармаса майда-чуйда юмушларини қилиб юра-верарди, борди-ю унинг исмини таъкидлаб чақириб қол-гундай бўлса, меҳмоннинг олдига апил-тапил дастурхон ёзарди...

Саид Ошиқ гап орасида фурсат пойлаб шайхулислом билан подшоҳни маломат қилди. Уларни дини ислом ва шариат чизигидан чиқаёзган даҳрийлар деб атади. Лекин бу гаплари нишонга тегдими-тегмадими буни англолмади. Ҳазрат унга бу хусусда бирон сўз қотмади. «Подшоҳга нега тил текизасан»,— деб муридини койи-мади ҳам. Бундан Саид Ошиқ ўзича ҳулоса чиқарди. У шу кундан ҳазратнинг даргоҳидан оёқ узмай қўйди.

Бир-икки ой шу тариқа кечди. Ҳадеб бўзчининг моки-сидай бир ерга қатнайверса ҳам бўлмаё экан. Бора-бора уни кўрганда ҳазратнинг гаши келадиган бўлиб қолди. Масалан, кеча борганида яна имо-ишора билан суфанинг бир четидан жой кўрсатди-ю, лекин Муҳаммад Каримни чақирмади. Ҳазрат муридининг гапларига қулоқ осмай ҳам қўйди. У азалдан фисқ-фасод гаплардан ўзини олиб қочар, умуман кўча-кўйга кам чиқарди. Энди-чи? Авваллари қилмаган ишини энди, тўқсонни қоралаб қолганда қилсинми. Қисқаси, ҳазрат Саид Ошиққа эргашмади. Шундан кейин Саид Ошиқ ҳазратдан умидини узди. Шу даргоҳдан ҳам этак қоқиб кетмоқчи бўлди-ю, лекин илож қанча — қўл бериб эътиқод қўйган одами, буни Самарқанднинг жумла мўмини яхши билади. Энди эътиқоддан ҳам кечса... Қолаверса энди қаёққа ҳам борарди. Тўғри, унинг бу шаҳри азимда яна бир илинжи бор — ҳожа Ҳизр масжидининг имоми мулла Шарафиддин. Саид Ошиқ у билан дўст. Балким даҳрий подшоҳ билан курашида у жонига оро кириб қолар. Шу умид билан кеча ўша Шарафиддин тарашанинг (ўта озгинлигидан шундай аталарди) олдига борган эди, кўнгли тўлмай қайтди. Шарафиддин тараша уни самимият билан кутиб олди, хужранинг тўрига ўтқизди-ю, лекин олдига бир

коса илиқ овқат ҳам қўймади. Саид Ошиқ ҳам кимир этмай ўтираверди. Аллапайт бўлганда у рўпарасидаги миҳга осилган тугунчани олиб дўстининг олдига ёзди.

— Маъзур тутадилар, жаноби мухтасиб, э-э, жаноби Саид Ошиқ — унинг мухтасибликдан ихрож қилинганини биларди-да, — кеча худойиға боруб эрдик, насиба тугиб беришгөн эрдилар. Ушбуға сизнинг насибангиз ҳам қўшилгөн эркан. Нега аввалроқ эсимга келмабдур. Узр, тақсир, фаромушхотир бўлуб қолубмен.

Сўнг рўмолчага тугилган тўрт дона нон, икки бўлак гўшт, бир сиқим ҳолво, бир сиқим печак қанд, икки бўлак новвот, саккиз дона самбусани рўмолчага тарқатиб қўйди. Пичоқча билан гўштни тўгради.

— Қани, дастурхонға марҳамат, тақсири олам. Бир майизни қирққа бўлуб есунлар, деган эркан азиз-авлиёлар. Боримизни баҳам кўрасиз.

Имом домла узр сўраб ташқарига чой қўйгани чиқди.

«Ҳа, қалангур-қасатқи. Ўлгунча хасис бу тараша. Шунча молу дунёни гўринга олиб кетасанму». Имом чой дамлаб келгунча Саид Ошиқ уни ичида сўкиб ўлтирди...

Энди бир пиёладан чой ичишган эдилар, хужрага фиску фужурлиги туфайли аҳли мўмин орасида ҳам, аҳли сарой ўртасида ҳам Фужириддин номи билан машҳур бўлган муаззин мулла Неъматулла кириб келди.

Имом домла ҳам уни ёмон кўрарди. Шунинг учун ҳам бир ижирғанди-ю, лекин сир бой бермади.

— Қадамларига ҳасанот, ҳожим. Қани дастурхонға марҳамат.

Мулла Неъматулла хужра тўрига ўтди. Апил-тапил дуо қилган бўлди-ю, бир парча нон ушатди, сўнг икки кесим гўшт олди ва нон билан қўшиб ҳаммасини лунжига тикди. Гўшт қаттиқлик қилдими, ёки тиши қурмагур панд бердими, луқмани эплолмади, апил-тапил чап лунжига ўтказди, бари бир бўлмади. Қаттиқ йўтал тутиб егани оғзи-бурнидан чиқди. Имом жаҳл қилди:

— Тақсир, биттадан олиб чойнаб есангиз бундоғ бўлмас эрди, — имом мухтасибга маъноли қараб қўйди, ахийри бир кун бу очкўз ёрилиб ўлади, демоқчи бўлди чамаси. — Ушланг, мана буни ичиб юборинг. Шошилмай хўплаб-хўплаб ичинг, йўқса яна тикилади.

Чойдан кейин учовлари у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдилар. Саид Ошиқ даҳрий подшоҳдан гап очган эди,

имом пастки лабини тишлаб, эгилиб чойга поввот эритиш билан овора бўлиб ўтирган муаззинга кўзи қири билан ишора қилди.

— Тақсир, қўйинг, саройга даҳлдор гаплардин сўйлашмайлик. Яхшиси ҳожим Маккаю муаззама ва Мадинайи мукаррамага қилгон саргузаштлардин сўзлаб берсунлар.

Саид Ошиқ «қани, марҳамат қилсунлар», дегандай муаззинга тикилди.

Муаззин бир бўлак новвотни сездирмай лунжигга уриб олган экан, уни лўқ этиб ютиб юборишга ҳаракат қилди. Лекин, новвоти қурмағур кекиртагига тиқилиб ўлишига бир баҳя қолди. У уч-тўрт пиёла чой ичиб юборгандан кейин ўзига келди, ўлмай қолганига тангри-таолога шукрона келтирди, кейин бир-икки марта тамоқ қирди-ю, гапни саргузашти ҳарамайдан олди. Унинг аслида кимлигини Саид Ошиқ ҳам, имом ҳам яхши билишарди. Бир умр фисқу фасод қилиб, одамларни бир-бирига гиж-гижлаб ораларини бузиб юрган бу қитмир одам, қараб-сизки, бир юмалаб ҳожи бўлиб олди. «Қариб-қартайгонда гуноҳларим тўкилур, ўлгонимда пули сиротдин оғонаб тўнгиз қабилида кетмайин», деб, бор бисотини пуллаб, дўппи бир айлангунча фалончи ҳожи деган ном орттирди. Лекин бу игвогардан ҳамма, шунингдек, мухтасиб билан имом ҳам чўчирди. Лекин муросою мадора қилишга мажбур эдилар. Бугун ҳам шу қабилда иш тутдилар. Ҳатто Саид Ошиқнинг хаёлидан «ушбул касдин фойдаланса бўлур», деган фикри ҳам кечди.

Учовлан эртаси нонуштадан кейин биргаликда ҳазратни зиёрат қилишга бориш ҳақида маслаҳатни бир ерга қўйиб, тун яримлаганда хужрадан бирин-кетин чиқдилар.

Имом билан Саид Ошиқ эргалаб гузарда муаззинни кўп кутишди, лекин у келавермади. Охири ўзлари Камонгаронга қараб йўлга тушдилар. Лекин... Саид Ошиқ билан мулла Шарафиддин дарвозадан кирдилар-у, йўлакда ханг-манг бўлиб қолдилар. Кўзлари суфада ҳазратнинг қаршисига ўтирган Фужириддинга тушди. Муаззин улардан олдинроқ отни қамчилаб қолган экан. Шунда ҳам бир ўзи эмас, балки яна бир касни ҳам етаклаб келган эди. Унинг ёнида ўлтирган девсийрат йигитни танишмади. Ҳазрат мухтасиб билан имомга ҳам суфадан жой кўрсатди. Фотиҳадан кейин ҳазрат ўша нотаниш йигитни меҳмонларга таништирди.

— Мана бу йигит Кошгар ҳоқими Сиддиқ баҳодирнинг навқари эрди. Охири ҳар иккалаларининг оралари бузилиб, кўп йил бўлди, ушбул баҳодир бу юртларга келиб қолди. Бошда Ҳирида мирзо Абдуллатифнинг узангисиди бўлди. Мирзо катта оналари билан аразлашиб қолган йили мирзо бирлан Самарқандга келган. Бир йилдан сўнг бегим келиб мирзони олиб кетишларида ота-онасини баҳона қилиб, бизнинг кўмагимиз бирлан Самарқандда қолди. Подшоҳ ҳазратлари кейин ани тўқсабонинг ёнига қўйдилар. Бизни ҳам зиёрат қилишни фаромуш қилмай қулбамизга келиб туради. Асли бизнинг Косондин бўладур. Бағоят садоқатлиқ йигит.

Эҳсон Буқо барлос сапчиб ўрнидан турди, икки қўлини кўксига қўйиб, ҳазрат ва унинг меҳмонларига икки букилиб таъзим қилди. Саид Ошиқ уни диққат билан назардан ўтказиб қўйди.

Меҳмонлар, Саид Ошиқ ҳам, муаззин ҳам, имом ҳам бошда ҳазратдан истиҳола қилиб сукут сақладилар ва унинг аҳён-аҳёнда айтган сўзларини жон қулоғи билан тингладилар. Кейин, унинг бугун нимагадир кўнгли чоғлиги, суҳбатга мойиллиги борлигини сезиб, бири қўйиб бири гапира кетдилар. Айниқса муаззин тап тортмай гапга кўп аралашди. Саид Ошиқ яна ўша дини исломни оёқ ости қилаётган даҳрийлардан нолиди. Ҳамма унинг фикрига қўшилиб, гапларини тасдиқлади, лекин бу хусусда ҳазрат қандай фикрда эканлигини билиб бўлмади. Бугунги хурсандчилиги боиси унинг йигирмадан сал ошган кенжатоий ичкаридан бир лаган ош кўтариб чиққанда англашилди.

— Минҳожиддин букун бош муншийлик лавозимига таъйин этилуптур,— деди ҳазрат меҳмонларга мурожаат қилиб,— биз подшойи оламнинг лутфу эҳсонидин бағоят мамнун бўлдик. Тангри таоло анинг умрини узун, салтанатини пойдор қилсун!

Саид Ошиқ ҳамма қатори ҳазратнинг сўзларини маъқуллаб, қўлларини дуога очди, сўнг ҳазратнинг қадду қомаги келишган ўғлини «муборак бўлсун!» қилди-ю; «ҳа, айёр тулки, энди билдим не сабабдин букун кайфиятинг чоғ эрканини,— деди ичида, унга кўз тагидан қараб,— шошмайин тур, хурсандчиликнинг зўрини бундин буёғига кўрасен».

Меҳмонлар хожазоданинг бемонанд чиройи, ақлу заковатини кўп мақтадилар, «мартабаси бундин ҳам зиёд бўлмай», деб узундан-узоқ дуо қилдилар. Саид Ошиқ

ҳазратнинг сарой хизматчиси бўлган ўглини дарвоза олди-да гапга солди:

— Минхожиддин, олампаҳо саройда кам бўлур, кўпроқ расадхонада ёхуд Чиннихонада тунаб қолур эркан, шу гаплар ростму?

— Рост, жаноб. Ҳазрати олийлари кўп вақтини илм билан кечируб, кўпдин бери салтанат ишларига кўп майл кўргизмайин қўйгонлар. Шу боисдан онҳазрат саройда камдан-кам бўлурлар.

Саид Ошиқ сармуншнй айтган гаплардан тегишли хулоса чиқариб олди: «Саройга камдан-кам боргондин кейин ҳарамни ҳам эсдин чиқаргон бўлса ажаб эрмас, — деди у ўз-ўзига — ишни айнан шу ердин бошлаш мақсадга мувофиқ бўлгай».

Саид Ошиқ ўша кунни ҳазратникидан аллақандай қайфиятда қайтиб келди, ўзини ҳеч ерга сиғдиролмайд қолди. Ҳали ичкарига кириб хотинларига ўдагайлар, ҳали меҳмонхонага чиқиб ёнбошлаганча хизматкорни чой, ҳали чилимга буюрарди. Нуқул айтганини қайтараверганидан жаҳли чиқиб тўтини қафас-мафаси билан ташқарига улоқтирди... Ишқилиб у ўша кунни ит азобида кечирди, қоронғу тушиши билан эса хожа Ҳизр масжидига қараб йўл олди. Лекин имом домла ёлғиз эмас экан. Ҳалиги девсийрат йигит — Эҳсон Буқо барлос ҳам ўша еда экан. Мухтасиб ҳоли қилиб дўсти билан бор гапни сўзлашиб олмоқчи эди, уни кўриб энсаси қотди. Ўлтираётиб «энди буёғи неча пулдин тушди», дегандай имомга маънодор қаради. Имом дўстининг саросималанганини пайқаб эшитилар-эшитилмас: «Ташвеш намекашед, ин кас марди хушсавдо аст»¹, — деди. Эҳсон Буқо барлос тожикча билмас эди, лекин бари бир бу иккаласи ўзи ҳақида гаплашганларини пайқади, лекин ўзини билмасликка солди. Кимдир сал бурун мачит учун бир товоқ чучвара келтириб берган экан, имом дастурхон ёзиб ундан меҳмонларга ва ўзига ярим косадан сузиб келди. Овқатдан сўнг хуфтонни ўқиб, яна дастурхон атрофига энди чўққайишган ҳам эдиларки, томоғ қириб муаззин кириб келди. Уни кўриб Саид Ошиқнинг жаҳли чиқди. «Нима, бу одам менинг изимдин тушгон айғоқчиму ўзи?» — деган шубҳага ҳам борди. Имом домла «ташвишланмасунлар, ул ҳам ўзимизга қаршлиқ одам» деган маънода мух-

¹ Ташвиш торгмасинлар, бу одам керак одам.

тасибга қараб чап кўзини салгина қисиб қўйди, сўнг муаззинни дастурхонга таклиф қилди.

Уларнинг суҳбати ярим кечагача давом этди. Аввалда сал қовушмади, кейин мойдай юришиб кетди. Гап фақат даҳрий подшоҳ ва сармунший устида борди. Пировард муаззин Эҳсон Буқога мурожаат қилди:

— Янглишмасам хожа саро сизга жигар бўлса керак, бек?

Эҳсон Буқо бош елжитиб ушнинг гапини тасдиқлади.

— Ундог бўлса буюгинин хотиржам эрканмизда?

— Ори, тақсир,— Эҳсон Буқо қўлини кўксига қўйиб бош эгди.

Шу кеча учовлон гапни бир ерга қўйиб олишди...

Орадан кўп вақт ўтмай аҳли сарой орасида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган гаплар тарқалди. Эмишки, подшоҳ ҳарамидан канизақлардан Салима исмли бир соҳибжамол билан сармунший бир-бирига кўнгул қўйишганмиш, улар аҳён-аҳёнда фурсат топиб учрашиб ҳам туришармиш. Бунақа гап пайдо бўлди, бас, кўз очиб-юмгунча қанот боғлаб парвоз қилади. Узунқулоқлар қўшиб-чатиб уни дostonга айлантиришади. Бу гап подшоҳнинг қулоғига ҳам бориб етди. Сармунший қўрққанидан бир кечада гойиб бўлди. Ясовуллар уни қидириб ердан ҳам, кўкдан ҳам тополмадилар. Аҳли саройдан баъзилари «ҳамма боло ҳазратнинг ўзида, эркатойини талтайтириб юборгон», деб Низомуддин Хомушни маломат қилдилар. Билиб-билмай, «бола отога тортур», деганлар ҳам бўлди. Бир пайт подшоҳнинг нигоҳи шундайгина йўлакда чўк тушиб ўлтирган Эҳсон Буқо барлосга тушди. У нимаидир айтмоқчи бўлиб оғзини ростлаб ўлтирган экан, қўлларини кўксига қўйиб таъзим қилди.

— Хўш, бек, сиз ҳам бир нима демоқчиму эрдингиз?

— Агар ижозат берсангиз, олампадох.

— Ижозат.

— Муҳтарам зотларнинг гапларида жон бордур. Ҳазрат эркатойини ҳар юмушга рағбатлантиргонини ўз кўзум бирлан кўрганмен — у яқинда муаззин ва имом билан ҳазратни зиёрат қилгани борганларида бўлган гапларни оёгини осмондан қилиб ва яна қўшиб-чатиб айтиб берди: — «Бизнинг Минҳожиддин етти иқлим гўзаллари ошиқ бўлса арзийтургон, хусну малоҳатда ягона, зукко йнгит.

Ани подшоҳ сармушйиликга кўтарибдур. Мартабаси бундин ҳам баланд бўлур, албат. Локин тангри-таоло уни ёмон кўздин соқласун, подшоҳнинг ҳарамда нима кўп — нари-найкарлар кўп. Алар даштда адашуб сувсираб қолган сайёҳларга ўхшайдурлар. Ишқилиб кенжатоимни ўшаларнинг ёмон кўзидан асрасун», — деб айтган сўзларини мана шу қулоқларим билан эшитганмен.

Подшоҳнинг бир газаби чандон бўлди, ясовулбошини чақиртириб ҳазратни Боги майдонга олиб келишни буюрди.

Ясовул деган халқ ховлиқмароқ. Дўпписини олиб кел, дейилса, бир йўла бошини ҳам кесиб бирга олиб келаркан. Бу гал ҳам шундай бўлди. Ясовуллар тўқсон ёшлик бу муҳтарам зотни бош-кийимсиз, ялангоёқ, яқтакчан ҳолда отнинг сарига миндириб Боги майдонга олиб келдилар. Тағин устига, кўпчилик кўрсин, деб шаҳарнинг катта гузарлари орқали олиб келдилар. Подшоҳ жаҳл устида бетовфиқ ўглидан ҳам, ҳазратнинг ўзидан ҳам кўп койинди. Низомуддин Хомуш бошини қуйи солиб ўлтирганча аввалда миқ этмади, охири подшоҳга қараб деди: «Менинг айтатурган гапим битта: мен мусулмонмен. Ишонсанг кўп яхши, ишонмасанг билганингни қил!» Улуғбек ҳазратнинг аҳволига қараб туриб, қилиб қўйган ишидан пушаймон бўлди. Нима, у ясовулларга уни шу аллозда сазойи қилиб олиб кел, деб буюрганмиди?! Рўбарасида унинг амру фармонига мунтазир бўлиб турган ясовулбошига қараб ўшқирди:

— Йўқол, кўзимдин, бадбахт!

Сўнг хос мулозимларидан бирини чақиртириб: «Ҳазратни уйларига элтиб қўйингиз», — деб буюрди.

Ҳазрат ҳам уйига элтиб қўйилди, канизак ҳам даргоҳдан бадарға қилинди-ю, лекин миш-мишларни босиб бўлмади. Чиққан кўз ўрнига тушмас экан. Бунинг устига Низомуддин Хомуш билан кечган нохушлик дард устига чипқон бўлди. Улуғбекни даҳрийликда айлаб юрган баъзи бир руҳонийлар ҳам, кўпдан ўлжа йиғолмай, қиличи қонсираб занглаб ётган амирлар ҳам гимиллашиб қолишди. Улуғбек эса расадхонада қўлга киритилган ва киритилаётган ютуқлардан ўзига сизмай юрарди. Яна ўша кунлари математикага оид янги бир рисоласини ҳам тугатиб, хатотнинг қўлига топширган эди. Илмга тамом берилиб кетиб, боши устида тобора қуюқлашиб бораётган қора булутлардан беҳабар эди.

ХИЁНАТ

Шоҳрух 850 йил зулҳижжа ойининг 25 куни (1447 йил 12 март) набираси Султон Муҳаммад исёнини бос-тириш вақтида Рай вилоятига қарашли Пашоварий қишлоғида 72 ёшида оламдан ўтди. Ўша пайт унинг ёнида хотини Гавҳаршод, набираси Абулқосим Бобир, жияни мирзо Халил ва бегимнинг эркатойи Пир Луқмон барлосдан бошқа одам йўқ эди. Қўшин мирзо Султон Муҳаммадни таъқиб қилиб ғарб сари силжиб борарди...

Пир Луқмон барлос ҳаммадан аввал йиги солмоқчи бўлди, лекин бегим уни босиб қўйди:

— Азиз-авлиёлар «майит теңасида йиги-зор қилуб бўлмас, мағфиратлангоннинг гуноҳи ортур» деган эрканлар. Ҳоқони сайдининг ўзлари ҳам шундай васият қилгонлар.

— Э, яратган эгам! Аълоҳазратдин кўра мен қулиннинг жонини олсанг бўлмасму эрди?! Қайси гуноҳимиз учун ул табаррук зотни, падари бузрукворимизни, валинеъматимизни биз бандаларингга кўп кўрдунг?! Бунга қандоқ чидаб бўлади, ҳолимиз эмди не кечадур, э қодири эгам?!

Пир Луқмон барлос бари бир чидаб туролмади, ўзини ўзи уриб йиги солди. Ҳа, у йигламай ким йигласин. У Шоҳрухдан ўз вақтида кўп яхшиликлар кўрган. Марҳум подшоҳ унга талайгина ер-сув ва оқча берди, мартабасини улуғлади, ҳамиша ёнида бирга олиб юрди, зафарли ҳарбий юришлардан кейин эса уни суюрғоллар билан сийлади. Масалан, Халил Султонни даф қилиб, Мовароуннахрни олганидан кейин подшоҳ унга Қаррух вилоятини суюрғол қилиб берганди. Бир учи Ҳирот, иккинчи учи Бодҳиз билан туташ бўлган бу вилоятга ўша вақтларда саксонга қишлоқ қарарди. Пир Луқмон барлос-

нинг бундан бошқа ҳам серунум ерлари, боғу роғлари кўп эди. Ва яна унинг мўмай даромад келтириб турган тегирмон, обжувоз, корхона ва дўконлари ҳам бўлган. Мана шуларнинг ҳаммасига бундан бир неча дақиқа аввал тирик бўлган шу одамнинг орқасидан эришмаганмиди? Энди у йўқ, бундан кейин ҳоли не кечаркин? Шундай олийжаноб одамдан, валинеъматидан бир умрга ажралиб турибди-ю, у йиғламай ким йиғласин.

Бегим шу пайт ёруғ дунёдан тамом кўз юмган ёстиқдошини эмас, тожу тахтни кимга топшириш устида кўпроқ ўйлади. Ким бунга муносиб? Улугбекми, Олоуддавлами, Абдуллатифми? Тўғри, валиаҳд масаласи Шоҳрух тириклигидаёқ ҳал бўлганди. Тожу тахтни тўнғич ўғил Улугбек эгаллаши керак эди. Лекин она бўлатуриб Гавҳаршод бегим уни кўп ҳам хуш кўрмасди. «Бу ўғилдин ҳеч қачон подшоҳ ҳам, саркарда ҳам чиқмас, мударрис ё бўлмаса масжидга имом чиқса ажаб эрмас», деганди у эрига бир куни холи қолганларида. Шоҳрух эътироз билдирган эди, бегим бу гапни аслида соҳибқироннинг ўзи айтганлигига писанда қилди. Шоҳрух шу хотини билан ади-бади айтишиб ўтиришни ўзига эп кўрмасди. Шунинг учун ҳам одатдагидай индамай қўя қолди. Нима, ўшанда «хўп» демаган бегим, энди «майли» дермиди. Йўқ, Улугбекнинг тожу тахтни эгаллашига йўл қўймайди у. «Абдуллатиф-чи? — деди ўз-ўзига, — Абдуллатифнинг хонлиги ҳам бор, беклиги ҳам. Локин, ҳали отаси тирик турғонда ани қандай қилуб тахтга ўтқизиб бўлур?» Демак Шоҳрухнинг бўш қолган тахтини у ҳам эгаллолмайди. Тахт вориси ким бўлишлигини бегим аллақачонлар ўзи ҳал қилиб қўйганди. «Ҳоқони саиднинг тахт вориси фақат Олоуддавла бўлғай», деди у ўз-ўзига. Лекин, бахтга қарши, у шу пайт Ҳиротда эди. Пойтахтни қандай ташлаб кетади? Қўшин анча олисда. Уни охири ким бошқаради? Қўшинсиз, амирлар ва казо-казоларсиз юртни қандай бошқариб бўлади? Бу ерда бирон тадбир ишлатиш керак. Гавҳаршод бегим бунинг йўлини ҳам топди, лекин хонадагиларга эшиттириб: «Ҳа, буёғи тангри-таолонинг ўзига омонат», деди у ва ўрнидан даст туриб, шитоб билан ташқарига чиқди. Эшикога бегимни кўриб салчиб ўрнидан турди. Бегим уни имо-ишора билан ёнига чорлади.

— Ҳоқони саид қаттиқ бетоб бўлуб қолдилар, хонага бирон зот кирмасун.

— Бош устига хазрати олиялари.

Эшикога икки букилиб таъзим қилди.

Эшикога кетгач, бегим хос шатурнарсини чақириб, уни қўшиннинг баронгориға бош бўлиб турган мирзо Абдуллатифнинг хузурига юборди. Унга қайта-қайта таъкид қилди:

— Шамол бирлан бирга учуб бор, мирзо Абдуллатифни бошқалардин холи қилиб, хоқони саид ўсаллаб қолибди, деб айт. Шитоб бирлан ўрдуйи олийга етуб келсун, лашкар ва элу улус ишини илгига олсун.

Шатурнарини жўнатиб бегим ичкарига қайтиб кирди ва хонани ичидан занжирлаб олди. Абдуллатиф келгунча бу ердан ҳеч ким ташқарига чиқмади.

Абдуллатиф чонарнинг сўзларидан огир фожиа юз берганини фаҳмлади, лекин буни бошқалардан пинҳон тутди. Шахзодалар билан амирларга фақат олий ўрдуга чақиртирилганини айтди ва қўшинини амир Саид Али тархонга топшириб, Пашоварий қишлоғига етиб келди. Гавҳаршод бегим қистови билан аҳлу ўрду Абдуллатифга қасамёд қилди. Абдуллатиф енг шимариб ва бир-икки кун ичида теварак-атрофда турган бор лашкарни ўзининг туғи остига тўплашга муяссар бўлди.

Лекин, Гавҳаршод оганинг тутган бу иши, яъни ҳокимиятни Абдуллатифнинг қўлига топшириши, бошқаларга, айниқса мирзоларга хуш келмади. Абдуллатифнинг бирдан бу қадар олий мартабага кўтарилиши уларнинг иззат-нафсига тегди. Мирзо Абулқосим Бобир билан мирзо Халил қўшин ва хос мулозимларини олиб 13 март куни тунда олий ўрдунини тарк этдилар ва Ҳирот сари юзландилар. Орадан икки кун ўтгач, 15 март куни тонгда Гавҳаршод ога, Абдуллатиф ва олий ўрдудагилар ҳам подшоҳни тахтиравонга юклаб йўлга тушдилар. Икки манзил босиб ўтилгач, ҳордиқ чиқариш учун Симнонга қарангли Сурхча қишлоғига келиб тушдилар. Бахтга қарши шу ерда кутилмаганда фалокат из берди. Кечқурун бир гуруҳ фитначилар Абдуллатиф хузурига кириб Гавҳаршод бегимни маломат қилдилар. «Маҳди улёнинг ниятлари бузук, тархонлар бирлан тил бириктируб сизни тузоққа илинтирмоқ тараддудидадурлар», деб шивирладилар улар шахзоданинг қулогига. Абдуллатиф бошда нима қиларини билмай ҳанг-манг бўлиб қолди. Унинг кўнглидан «ахир бундин уч кун бурун зоти олияларининг сўзлари бошқача эрди-ку, энди не бало бўлди», деган фикр кечди. Сўнг, чуқур мулоҳаза қилиб кўриб, масаланинг туб моҳиятига етгандай бўлди. «Ҳа, бу ерда бошқа гап бор. Ахир бегим бирлан бизнинг орамизда Олоуддавла турибди-ку.

Нега буни аввал ўйламадум?» — деди у ўз ўзига. Ахир бувиси Олоуддаврани кўпроқ суюннини яшди билардику! Бувисининг тили остида тили борлиги ҳам барчага аён эди-ку! Абдуллатиф хушёр тортди. Ўзига кўрсатилган ҳозирги ишонч ва илтифотни вақтинчалик бир нарса, одатда дўппи тор келиб қолганда кўрсатиладиган мулозамат деб ҳисоблади. Абдуллатиф теварак-атрофдан ўраб келаётган хавф-хатарни аниқ ҳис қила бошлади. Турган гап — Олоуддавранинг қўли узун. Масалан, пойтахт унинг ихтиёрида, марҳум подшоҳнинг дуру жавоҳир, кумушу олтинлар билан тўлиб-тошган хазинаси ҳам унинг қўлида. Ҳиротга етиб борганларидан кейин нима бўлиши аниқ эди. Шу ерда Абдуллатиф кейинги йиллари саройда бўлиб ўтган икки воқеани ҳам эслади. 1441 йили, кунлардан бир кун, неваралар саломга киришганда Гавҳаршод бегим Олоуддавлага кўпроқ илтифот кўрсатди. Мўйлаби шопдай бўлса-да, уни қучоқлаб, икки юзи ва пешонасидан чўлпиллатиб ўпди. Абдуллатифга эса: «Ҳа, бойвачча, зерикмайин юрибсанму?» — деб қўйди, холос. Ўшанда Абдуллатиф аразлаб Самарқандга кетиб қолди. Келаси йили бегимнинг ўзи бориб ёлиниб-ёлвориб уни Ҳиротга олиб келди. Бундан уч-тўрт йил муқаддам Ҳиротда, Шохрухнинг саломатлиги оғирлашиб қолган кунларда содир бўлган иккинчи воқеа бундай эди. Ўшанда Шохрух тожу тахтни Муҳаммад Жўқийга васият қилмоқчи бўлганда Гавҳаршод бегим додлаб осмону фалакни бошига кўтарди. Бегим ворисликка фақат Олоуддавла муносиб эканлигини айтганда эса подшоҳ индамади. У кўзларини юмиб олди, хотини ва ёнидаги ўғиллари ва невараларига қўли билан «чиқинглар бу ердан!» деб ишора қилди. Бари бир бегим бўш келмади. Чиқиб кетаётиб зарда билан, «майли, омон бўлсак кўрурмиз!» — деди. Шохрух тез орада согайиб кетди-ю, лекин Муҳаммад Жўқий тўсатдан вафот этди. Абдуллатиф мана шуларни ўйлаб бир сесканиб тушди. Наҳотки, чор-атрофида айланиб, энди елкасига қўнаман деб турган бахт қуши бирдан учиб кетса-я! Абдуллатиф хушёр тортди. Йўқ, бундай бўлишига йўл қўймайди, жони борица олишади. Тожу тахт ва салтанатга у фақат мушарраф бўлмоғи зарур. Тўғри, бобоси бир вақтлар Улугбекни, сўнг, ундан бир оз ранжиб қолиб, Муҳаммад Жўқийни валиаҳд қилган. Муҳаммад Жўқий энди йўқ — у ўлиб кетган. Кўп вақтни расадхонада, кутубхонада ва мадрасада ўтказиб, илмга муккасидан кетган отаси бўлса тожу тахтни эпполмайди. Айни шу пайтда мам-

лакатни чулғаб олган беқарорлик ҳам Абдуллатифга қўл келиб турибди. Масалан, Мозандарон билан Журжонда Абулқосим Бобир, Ҳиротда Олоуддавла, Райда Султон Муҳаммад ўзларини ҳокими мутлақ фараз қилиб юришибди. Ғазни ва Қобулда мирзо Суюргатмишнинг фарзандлари, Хутталонда эса мирзо Муҳаммад Жўкийнинг ўгли мирзо Абубакир ўзи билан ўзи овора. Бундай шароитда ташаббусни қўлга олмаса, қачон олади.

Абдуллатиф темирни қизигида босиб қолишга қасдланди. У зулҳижжа ойининг сўнгги куни (1447 йил 18 март) — олий ўрду яна бир манзилга қўнган куннинг эртаси илк сахарда юзга яқин чапдаст йигити билан Гавҳаршод бегим хизматкорлари ва тобут билан тушган ҳовлига бостириб кирди, ўрдани кўриқлаб турган амир Низомуддин Аҳмад бошлиқ соқчиларни ўлдириб, бегим ва тобутни олиб келаётган тархоний амирларни ҳибс қилди.

Нонуштадан кейин Абдуллатиф қўшин ва тобутни олиб шитоб билан Ҳирот сари юрди. Симнонда уни Шоҳрух вафот қилмаёдан аввал шу ерга келган вазири аъзам хожа Ғиёсиддин Аҳмад Ҳавофий билан соҳиби икром хожа Шамсиддин Али Симноний кутиб олишди ва итоат камарини белга боғлаб, Абдуллатифнинг хизматиغا ўтишди. Шаҳзода ҳам уларга хизматларига яраша иззат-икром кўрсатди, сўнг ҳар иккаларини вазирлик мансабига тайин қилди. Сўнг Абдуллатиф Домғон ва Бистом орқали Нишопурга ўтди. Олий ўрду Нишопур ҳокимининг қасрига ўринлашди, маҳбуслар билан тобутни эса омборхонага солдилар. Омборнинг атрофига, ҳатто том тепасига ҳам соқчилар қўйилди...

Маҳди улё Гавҳаршод оға олий ўрду Симнонда турган пайтда Олоуддавла билан алоқа боғлашга улгурди. Бегим ҳибсадагиларга тушлик олиб кирган соқчини танигандай бўлди. Қорачадан келган норғил барваста бу йигитни қаерда учратган? Ҳа, эсига тушди. Бундан роппа-роса ўн икки йил бурун ҳоқови саид билан Машҳади муқаддаснинг муборақ мазорларини зиёрат қилгани борганларида бу йигитни соқчилар орасида кўрган эди. Соқчи ҳам огир мусибат, йўл азоби ва суюкли невараси кўрсатиб турган кароматдан анча уриниб қолган, ҳорғин ва қўллари кишанланган бу олий насаб аёлни бир кўришда таниди. Бошда бир қадар ўнғайсизланди, таъзим бажо келтириш уёқда турсин, саломлашолмади ҳам, чунки эшик олдида яна бир соқчи уларни кузатиб турган эди.

Бегим соқчининг юзида ачиниш ва хайрхоҳлик аломатларини сизди. Ўша соқчи овқатдан сўнг дастурхонни йиғиштириб олиш учун кирганда бегим икки қўлини кўтариб: «Э, парвардигори олам! Олоуддавланинг умрини узун, давлатини пойдор қил!» — деб дуо қилди. Шу асно ўнг қўлининг ўрта бармоғидаги ёқут кўзли тилла узук дастурхонга оҳиста юмалаб тушди. Соқчи апил-тапил дастурхонни тахлаб қўйнига солди, чойнак-пиёла ва шўрвадан бўшаган чинни косаларни олиб ташқарига чиқди.

...Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Олоуддавла Симнонда юз берган мудҳиш воқеадан хабар топди. Аввал Самарқандга, амакиси Улуғбек мирзо хузурига чопар юбориб, Шоҳрухнинг вафот этганлигини хабар қилмоқчи ва тожу тахтни унга топширмоқчи бўлиб турганди. Лекин Абдуллатифнинг кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган бу ишларидан ранжиб фикридан қайтди. Ихтиёридиги қалъасига бориб хазинанинг эшигини очдирди, унинг катта қисмини лашкар билан ҳарбий бошлиқларга тақсимлаб берди. Сўнг Абдуллатифни даф қилиш ва Гавҳаршод оға билан тархонларни ҳибсдан озод қилиш учун Нишопурга мирзо Эрмуҳаммад Шерозийнинг ўғли шаҳзода Муҳаммад Солиҳ, Увайс тархон ва Аҳмад тархон бошчилигида қўшин юборди. Қўшин Сарахс йўли билан Машҳадга келди.

Шаҳар нотинч, халқ орасида Абдуллатиф ҳақида, унинг Домғон, Вистом ва Нишопурда ўтказган таъди ва зулми ҳақида бири-биридан даҳшатли миш-мишлар тарқалган эди. Кишининг табиатига, феъл-атвориغا кўп нарса боғлиқ экан. Оғир-босиқ одам мулоҳазали, етти ўйлаб бир кесадиган бўларкан, зулм-бедодлик эса ҳамма вақт энгил таъб ва дағал одамга соядек эргашаркан. Абдуллатиф шунақа йигит бўлиб чиқди. Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-саъдайн»ида унинг хусусида мана буларни ўқиймиз: «Мирзо Абдуллатиф эҳтиёкорлик бирлан иш тутмайдур, серзарда ва дағал йигит. Элу юртни одамларига талон-тарож этдурди, тамом халқ онинг жабр-зулмига қолди.»

Хиротлик амирлар Машҳаддан чиққанларидан сўнг эҳтиёт учун фақат кечалаб юрдилар ва сафар ойининг 13 шанба куни (1447 йил 29 апрель) Нишопурга яқин манзилга келиб қўндилар. Шаҳарга зиёратчи либосида Увайс тархоннинг икки йигити бориб аҳволни суриштириб келишди. Улар билан мирзо Муҳаммад Солиҳнинг ўзи гаплашди. Улардан бири, ёши улугроғи бундай деди:

мирзо Абдуллатиф ҳам, маҳбуслар ҳам ҳокимнинг қасрида ўринлашгонлар, қўшини эса шаҳар четида йўл ёқасида чодир тикиб турадур. Алар кундузлари теварак-атрофни горат қилиш билан машғул бўлуб, кечалари эса майшат қилуб, суринкасига ичкилик ичар эрканлар.

Шаҳзода амирларни кенгашга чақирди. Улар амалга оширилажак ишни режалаб олдилар.

— Икки қўшун тун яримлашгонда Абдуллатифнинг лашкаргоҳини бостурса, бир қўшунни қаср устига юборсак.

Аҳмад тархон Увайс тархоннинг бу режасини умуман маъқуллади, лекин кичик бир қўшимча қилди.

— Қасрга бир қўшин кўплик қилгай. Ёғийни чўчи-тиб юбориш мумкин. Бундин тошқари, қоронғу тун, ёғийни ўзимизникилардин ажратолмаслик хавфи ҳам бордур. Каминанинг фикри ожизи шулким, юз-юз эллик нафар чабдаст йигит ушбу юмушга кифоя қилур.

Шаҳзодага бу фикр маъқул тушди. Бошқалар ҳам шу фикрга қўшилдилар.

Тун ярмидан сал оғганда Увайс тархон ва Аҳмад тархон бош бўлган икки қўшин Абдуллатифнинг Машҳад йўли ёқасида турган лашкаргоҳига, бир юз эллик нафар сара йигит эса Муҳаммад Солиҳ раҳбарлигида бир вақтнинг ўзида қасрга ташландилар. Қасрни олиш унча қийин бўлмади. Чунки дарвоза ёнида мудраб ўлтирган соқчилардан бошқа ҳамма гафлат уйқусида эди. Муҳаммад Солиҳнинг йигитлари кўз очиб-юмгунча қоровулларни ва қаср ичидаги соқчиларни бирёқли қилиб, иккинчи қаватдаги Абдуллатиф ётган хонага бостириб кирдилар. Абдуллатиф ҳарам соҳибаларидан бирининг илиққина қўйнида дунё ташвишларини тамом унутиб қаттиқ ухлаб ётган экан. Муҳаммад Солиҳнинг имо-ишораси билан йигитлардан бири оҳистагина Абдуллатифнинг оёқларини қитиқлаб, уни уйғотди. Абдуллатиф зўрга кўзларини очди. Нигоҳи теварак-атрофини ўраб турган нотаниш йигитларга тушди.

— Кимсанлар ўзи? Бу ерга киришга ким ижозат берди?

У ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин кимдир унинг кўксига қиличани тақади:

— Ун чиқармангиз, мирзо, йўғаса ўласиз.

Абдуллатиф қилич тақаган бу йигитни ниқоб кийиб

олган бўлса-да, овозидан таниди. Мирзо Муҳаммад Солиҳ эди у...

Шундан кейин Муҳаммад Солиҳнинг йигитлари омборни бузиб кирдилар ва маҳди улё Гавҳаршод бегим, тархоний амирлар ҳамда тобутни ҳибсдан озод қилдилар.

Хулласи калом, қасрни олиш хамирдан қил сугургандай осон кўчди-ю, лекин лашкаргоҳда кўп қон тўкилди. Қаттиқ олишувдан кейин Ҳиротдан келган сипоҳийлар уларни ҳам бир ёқлик қилишди.

Мирзо Муҳаммад Солиҳ ва унинг одамлари тушнинг қолган қисмини шу ернинг ўзида ўтказишди, тоғ билан подшоҳнинг тобутини тахтиравонга солиб Ҳирот йўлига чиқдилар. Олоуддавла уларни Жом вилоятининг Саъдобод қишлоғида кутиб олди.

Олоуддавла Абдуллатифни ҳар нима қилмоқчи бўлди-ю, лекин отасидан қўрқди. Шунинг учун ҳам уни ўлдирмади, лекин банддан ҳам бўшатиб юбормади. Аксинча, кишанлатиб, қамаб қўйди. Ҳиротга борганларидан кейин эса уни Ихтиёриддин қалъасидаги қамоқхонага ташлади...

Кечқурун Гавҳаршод ога Богизогонда озод бўлгани садақасига кичиккина мушкулкушод ўқиттирди. Эртаси кун пешинда Шохрухнинг жасадини маҳди улё Гавҳаршод ога мадрасасига, Бойсуқур мирзо ёнига дафн этдилар...

Отасининг вафотидан Улугбек ҳам хабар топганди. Хабарни Самарқандга Абдуллатиф Раё атрофидан юборган чопар олиб келганди. Юз берган бу мудҳиш хабарни муҳокама қилиш ва мамлакатда фитна-фасод ўти аланга олмасдан бурун бирон чора-тадбир кўриш учун Улугбек ўша куннинг ўзидаёқ умаро, фузало ва юрт улугларини кенгашга тўплади. Йигилганлар аввал подшоҳга, унинг бошига тушган оғир мусибат туфайли, чуқур таъзия изҳор қилдилар. Сўнг ҳамма бир оғиздан давлат жилови қўлдан чиқиб кетмасдан туриб қўшин жамлаш ва шитоб билан Хуросон сари отланиш зарурлигини таъкид қилдилар. Кенгаш охирида қолганда шайхулисом мавлоно Исомиддин унга яқун ясади:

— Мўнсууддин Улугбек Кўрагон жаноби олийлари жаннат макон ҳоқони санднинг тўнғич фарзанди эрурлар. Шу боисдан тожу тахт зоти олийларига тегишлидур. Ушбу важҳдин жаноби олийларининг Хуросонда инқи-

лоб чиқмасдин бурун лашкар бирла ул мамлакат устига шитоб ила боруб давлат тизгинини илигга олишлари зарурлигини замон тақозо этадур.

Хулласи калом, бу юришни пайсалга солмай узоги билан бир ҳафта орасида бошлаб юборишга келишиб олдилар. Уч кун фотиҳахонлик бўлди, юртга катта ош ҳам берилди. Шу фурсат ичида илгари теварак-атрофга юборилган жарчилар ва тавочилар лашкар тўплаш билан машғул бўлдилар. Тўртинчи кун эрталаб Улуғбек хос кишилари, черик ва Самарқанд тумонларидан йигилган лашкар билан пойтахтдан кўчди ва Насафга қараб йўл олди. Қўшиннинг асосий қисми Термизда тўпланадиган бўлди.

Уша вақтда Жайхуннинг ҳар иккала қирғогидаги вилоятларда ҳам аҳвол яхши эмасди. Бу вилоятлар Муҳаммад Жўқий вафот этгандан кейин унинг икки ўғлига суюрғол қилиб берилганди. Хусусан, Муҳаммад Қосимга (1422 йили туғилган) Балх, Шибиргон, Қундуз ва Бағлон вилоятлари, мирзо Абубакрга (1427 йили туғилган) эса Бадахшонга туташ Хутталон, Арханг ва Солисарой вилоятлари берилганди. Шохрух вафотидан кейин оғанин ўртасида низо чиқиб, Абубакр мирзо оғасига қарши қурол кўтарди ва вилоятларни ундан тортиб олди. Сўнг Балхга кўчиб бориб унинг қалъа ва истехкомларини мустақамлашга тутинди. Бундай шароитда, мирзо Абубакрнинг бир ёқлик қилмай туриб, Хуросон ва Хиротни эгаллаб турган Олоуддавла, Журжон ва Астрободда мустақиллик байроғини баланд кўтариб ўлтирган Абулқосим Бобир, Ғарбий Эрон билан Форснинг ўзиники қилиб олган Султон Муҳаммад ва ниҳоят, Озарбайжоннинг темурийлар қўлидан тортиб олган Жаҳоншоҳ (1438—1467) билан курашиб бўлмасди. Нима қилиш керак? Ишни нимадан бошлаш керак? Улуғбекнинг боши қотди. Жайхуннинг нариги тарафига пинҳона юборган айғоқчилари Балхнинг қалъаси мустақам эканлиги, Андхуд билан Шибиргонда ҳам катта ҳарбий куч тўпланганлигини аниқлаб келишди. Улуғбек кўп ўйлади, яқин одамлари билан кенгашди, маслаҳатлашди. Борди-ю, Абубакрга қарши уруш очса, унда нима бўлади? Балхни олиши мумкин-у, лекин кўп одамидан ажралади-да, Хиротга юриш учун эса янги қўшин тўплашга тўғри келади. Бу ўз-ўзидан бўлмас, кўп вақтни талаб қилади, албатта. Бунга катта маблағ ҳам керак. Уни қаёқдан олади? Яна раиятга қўшимча солиқ соладими? Хазинадан олаверса, мўлжаллаб қўйган қури-

лишларни нима билан қилади? Бундан чиқди, юриш кечиктирилади. Улугбек ўйлаб-ўйлаб, охири қилич ялангочламасликни, нима қилса ҳам жиянини ўз тарафига огдириб олишни режаллади. Шу мақсад билан Балхга, мирзо Абубакр хузурига, катта совға-салом билан шайхулислом мавлоно Исомиддин ва Таваккал барлосни элчи қилиб юборди. Абубакр мирзо амакисининг элчиларини иззат-икром билан кутиб олди. Мавлоно Исомиддин мирзога подшоҳнинг меҳру муҳаббат, яқдиллик ва садоқат сўзлари билан битилган мактубини ҳам топширди. Абубакр мирзо ўша куни кечқурун Навбахор дарвозаси ёнидаги Боғи хуррамсарода элчилар шарафига катта зиёфат берди. Эртаси куни нонуштадан кейин эса элчилар Дарагез кўриқхонасида уюштирилган овга таклиф этилдилар. Дарагезга қош қорайганда етиб бордилар ва Ҳижданахр тўғони ёнидаги Оқбулоқ қишлоғида тунаб қолдилар. Хожа Исомиддин кечки овқатдан кейин шаҳзодани холи топиб Улугбекнинг алоҳида таъкидларини унга етказди:

— Улугбек мирзо жаноби олийлари мағфират нишон подшоҳнинг тўнғич фарзанди эрурлар. Еш жиҳатдин ҳам ул зоти олийлари тирик бўлгон теурийлар орасида энг улуғидир. Шундай бўлғач, тожу тахт шак-шубҳасиз аларга тегишлидур. Сизни бўлса фарзанди аржиманд ўрнида кўруб, ул жаноб эртаю кеч дуонгиздадурлар. — Абубакр мирзонинг насиҳатга мойиллигини пайқаб шайхулислом отни қамчилаб қолди: — Шу боисдин ҳам сизнинг оғойингиз хусусида тутгон ишингизни қораламадилар.

Абубакр бу гапга ҳам эътироз билдирмади.

Шайхулислом давом этди:

— Қувончлисиз шулким, мирзом, подшоҳи олам сизни ўзларига куёв қилиш ва ифбат пардасида ўлтиргон суюкли фарзанди Билқизи замон Робия Султон бегимни сизнинг никоҳингизга тобшуришни ихтиёр қилдилар.

Шаҳзода икки қўлини кўксига қўйди. Мавлоно Исомиддин соддадил шаҳзоданинг юзида тўла ишонч ва миннатдорчилик аломатларини кўриб асл муддаога ўтди. Сўз очишдан олдин у ёқ-бу ёққа бир назар ташлаб олди ва яқин-атрофда ҳеч кимнинг шарпаси йўқлигини пайқагач, яна сўзида давом этди:

— Аълоҳазрат сизни муборақ оғизларидин асло туширмайдурлар. Банданинг фикри ожизига маълумким, ул зот шаҳзодаини олий нажодни кўп соғингон кўринадур. Марҳум падари бузрукворингиз бирлан Улугбек мирзо ораларидаги меҳру муҳаббат ва мувофиқликни биз бандалар

яхши билурмиз. Улугбек жаноблари мирзо Муҳаммад Жўқийни Бойсункур мирзодин ортиқ кўрур эрдилар, аларсиз туrolмасдилар, тез-тез кўришуб турур эрдилар. Бир сафар Муҳаммад Жўқий жаноблари Самарқандга борсалар, эндиги сафар мирзо Улугбек аларни йўқлаб Хуросонга борур эрдилар. Афсусу надоматлар бўлсунким, мирзо Муҳаммад Жўқий жаноби олийлари ҳозир орамизда йўқдурлар. Тангри таолонинг иродаси шундай эркан, мирзом, эмди мирзо Улугбекнинг ишисига бўлгон меҳру муҳаббати анинг фарзандларига, хусусан сизга кўчгон мирзом. Шу боисдан йўқ демай, биз бирлан улуг амакингиз зиёратига борсангиз, деган умидда келдик, мирзом.

Эртаси кечгача ов қилишди. Ов баракали бўлди-ю, лекин Абубакр мирзо нимагадир фаоллик кўрсатмади, бироқ жонивор кетидан қувмади. У кечгача ўй суриб юрди, мавлоно Исомиддин айтган гаплар магзини чақишга ҳаракат қилди. Кечки овқатдан кейин оталигини ҳузурига чақиртириб ундан маслаҳат сўради. Лекин анчайин қартайиб қолган Турдибек бирон фикр айтмади.

Мирзо Абубакр кечаси алламаҳалгача миңжа қоқмай шипга термилиб ётди. Анчадан бери ҳали у ёнбоши, ҳали бу ёнбошига ағдарилиб тўлғанаётган хотинига қиё ҳам боқмади. Гўзал Робия Султон бегимнинг қиёфаси кўз ўнгидан кетмади, турли-туман кўринишда намоён бўлаверди. Абубакр мирзо бир вақтлар отаси билан Самарқандда бўлганда бу гўзал қизни бир неча бор кўрган эди...

Абубакр мирзо шу тариқа тун бир ерга борганда ширин хаёллар огушида қаттиқ ухлаб қолди. Эрталаб понушта ва саломдан кейин эса эшикоғасини чақиртириб қайтиш ҳозирлигини кўришни буюрди. Балхга қайтилган куни барча хос кишиларини ўплади, лекин Улугбек элчисининг таклифини ўртага ташлаб ўтирмади. Қарорини ўзи эълон қилиб қўя қолди.

— Биз улуг амакимизнинг мулозаматига боришга қатъий қарор қилдук, тонгла йўлга чиқурмиз. Қуббат ул-исломнинг инон-ихтиёри биз қайтгунча Турдибек жанобларининг иқтидорлик илгида бўлғай.

Шундай қилиб, Абубакр мирзо Термизга отланди. Орол пайғамбарда уни Пирмуҳаммад Тоғой Буқо, Саодат Темиртош бошлиқ Улугбекнинг яқин одамлари кутиб олишди. Термиз кечуви ёнида эса уни зўр шодиёна ва тантана билан Улугбекнинг узи қаршилади. Тога-жиан

кучоқ очиб кўришишди, сўнг навкарлар ва мулозимлар қуршовида Султон Содатга бордилар; зиёратдан сўнг шаҳарнинг кунчиқиш тарафида жойлашган Термиз бегининг чорбоғига кўндилар. Тога-жиан бир неча кун бир-биридан асло ажралмадилар, доим бирга бўлдилар. Хос мажлисларида Улугбек уни ҳаммадан юқори, ҳатто ўгли Абдулазиздан ҳам юқори ўтқизди. Бахтга қарши, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас ораларига совуқлик тушди. Бунга асосан мирзо Абубакр битган шеър баҳона бўлди. Шеърни подшоҳга фитна-фасод уюштиришда устаси фаранг бўлиб кетган айғоқчилар бошлиғи Эҳсон Буқо барлос топиб келтириб берганди. У фиёқу фасодчи ва чақимчилиги билан не-не қариндош-уруғни бир-биридан жудо қилмади, не-не яхши кишиларнинг ёстигини қуритмади! Бир кун Улугбек хонаини хосда чуқур хаёлга чўмиб, нималарнидир ўйлаб ўлтирган пайтда бош айғоқчи қоровулни ҳам чалгитиб хонага кириб келди, остонада тиз чўкди, сўнг подшоҳ пойиғача эмаклаб бориб, оёқларини ўпишга ҳаракат қилди. Улугбек қўл-оёқлари, ҳатто кулоқларининг учигача кўтир бўлиб кетган бу одам билан қўл бериб сўрашишдан ҳазар қиларди. Шунинг учун оёқларини тортиб олди.

— Хўш, бек, яна не хабар келтурдинг?

— Мудҳиш хабар, аълоҳазрат.

— Сўзла!

Эҳсон Буқо барлос мушукдай сапчиб ўрнидан турди, кўйиндан тўрт букланган қоғозни олиб подшоҳга тутди. Улугбек юқоридаги сабабга кўра, қоғозни ўзи олмади, айғоқчининг кетидан кирган эшикогага ишора қилди. У ҳам ҳазар қилди ва енг учи билан қоғозни Эҳсон Буқодан олди ва «нима қилай», деган маънода подшоҳга қаради.

— Ўқинг, тақсир.

Эшикога қоғозни ёзди ва «ие, шеър экандур бул», деди. Улугбек сабрсизланди. Эшикога ўқиди:

Эр керак ўртанса ёнса ёлина,
Ера еб ётса отининг ёлина.
Ит ўлуми бирла ўлса яхшироқ,
Эр отониб душманига ёлина.

— Хўш, не бўлбдур! — деди шеърдан бирон ўян топмаган Улугбек. — Баҳодирлиг таврида битилган нозик туюқ эркан.

Ҳамон тиз чўкиб таъзимда турган айғоқчи бўш келмади.

— Сўнгги мисраларига эътибор қилинг, аълоҳазрат, «ит ўлими», «душман» деган сўзларига диққат қилинг, олампаноҳ!

Дарҳақиқат «душман» деганда мирзо Абубакр кимни назарда тутяпти? Бу савол Улуғбекни бир оз ўйлантириб қўйди. «Наҳотки, у мени назарда тутаётган бўлса?» Шу ерда Улуғбек иккиланиб қолди; кайфияти Эҳсон Буқодап сир қолмади, «ҳа, ўқ нишонга тегди чамаси», деди айғоқчи ўзича ва яна ҳам пастроқ эгилди.

— Олампаноҳ, қулбаччангизнинг бир қошиқ қонидин кечсангиз...

— Сўзла!

Кеча шаҳзода Абубакр амир Ҳарий Малик ҳамда Абуқа баҳодир билан дарё бўйида бир вақтгоча сўзлашуб ўлтирдилар.

— Неларни сўзлашдилар алар?

— Уқолмадум.

Улуғбек ҳайрон бўлди, сал аччиги чиқди. «Нима, учрашса учрашгандир ўшал амирлар билан. Ахир одам бўлгондин кейин бир-бириси ила учрашур, суҳбат қурур. Балки биргалиқда сайр қилушиб юришгандур», дея мулоҳаза қилди. Кейин фурсат ўтиб яна ўй-хаёлга ботди. «Лекин шеъринин исён ҳиди ҳам келиб турибдур. Ушбу узунқулоқ навкарнинг шубҳаси бежиз эмасқа ўхшайдур». Охири айғоқчига буюрди:

— Шаҳзода Абубакрга кўз-қулоқ бўлуб юр, онинг босгон ҳар қадами, оғзидин чиққон ҳар бир сўздин бохабар бўл!

Орадан бир неча кун ўтгач, Эҳсон Буқо барлос подшоҳ ҳузурига муаззин мулла Неъматиллоини эргаштириб келди, шаҳзоданинг думоғини кина-кудурат ва мустақиллик ислари чулғаб олганлигини айтди, бунга озми-кўпми далил-исботни ўртага қўйди. Мулла Неъматулла бош айғоқчининг сўзларини тасдиқлади. Шундан кейин Улуғбекнинг бир газаби ўп бўлди, жиянини гуноҳкорга йўйди... Уша кунни тундаёқ Абубакр мирзони ҳибсга олдилар, тонг-ла уни Самарқандга жўнатдилар. Шаҳар ҳокими амир Аргуншоҳ шаҳзодани Кўксаройга қамаб қўйди. Орадан уч кун кечгач, Абубакр мирзо ўша ерда қата этилди.

Термизга келганларининг эртаси кунни Улуғбек ҳузурига мирзо Абдуллатифнинг Нишопур йўли устидаги Пули абришимдан юборган чопари келди. Чопар шаҳ-

зоданинг Шохрух тобутини Нисо орқали Мовароуннахрга олиб келаётганлигини хабар қилди. Шу сабабдан Улуғбек ўглини кутиб Термизда икки ҳафта чамаси туриб қолди. Лекин Абдуллатиф Нишопурга келгандан кейин аввалги режасини ўзгартирди, чунки атрофига анча-мунча куч тўпланди. Илгари Султон Муҳаммадга қарши юборилган Султон Боязид барлос, Султоншоҳ барлос ва бошқа амирлар лашкари билан келиб у билан қўшилишганди. Шундан кейин Абдуллатиф тўғридан-тўғри Хирот устига юришга қарор қилди. Бу ҳақда хабар олингандан кейин, Улуғбек қўшинга сафар эгар-жабдуғини ҳозирлаш ҳақида буйруқ берди. Қўшин уч кунда дарёдан кечиб ўтди ва Балхга қараб йўл олди. Мирзо Абубакрнинг Балхдаги амирлари шаҳарнинг йирик машойихлари, уламози ва фузалоси билан Улуғбекни Хонободга келиб кутиб олдилар ва унга шаҳар дарвозаларининг калидини топширдилар. Шу тариқа Хуросоннинг тўрт устунидан биттаси ҳисобланган бу улкан шаҳар осонгина Улуғбек қўлига ўтди. Сўнгра Балхга тобе бошқа вилоятлар ҳам таслим бўлдилар.

Улуғбек вақтин боё бермай Хиротга юриш тараддудига тушди, лекин, бахтга қарши, тараддуд-тараддудлигича қолди. Шу пайт мирзо Абдуллатифнинг Машҳадда Олоуддавла қўшинидан енгилганлиги ва асир олинганлиги ҳақида мудҳиш хабар олинди. Улуғбек қаттиқ ташвиш ва изтиробга тушди, ўглининг аянчли аҳволига ачинди. Нима қилиш керак? Олоуддавла Абдуллатифни қатл этиши ҳам мумкин. Энди қатта уруш хусусида гап бўлиши мумкин эмас. Нима қилиб бўлса ҳам Абдуллатифни Олоуддавлянинг қўлидан қутқариб олиш керак. Буни қурол воситасида ҳал қилиш мушкул. Айни шу вақтда, дард устига чипқон бўлиб, мирзо Олоуддавла кўп сонли қўшин билан Мурғоб дарёсидан кечиб ўтганлиги ҳақида ҳам хабар келди. Улуғбек улуғ амирлардан Идику Темир, Боён Темир, амир Боязид ҳамда бошқа хос кишиларини хузурига чақиртириб юз берган аҳвол борасида кенгаш ўтказди. Тортишув ва фикр алмашинувлардан кейин Олоуддавла билан ҳозирча, мирзо Абдуллатиф озод қилинганга қадар, урушмай туриш, у билан музокара очиш ва можарони тинч йўл билан ҳал қилишга келишилди. Шу мақсадда мавлоно Низомиддин Мирак Муҳаммад садр бошчилигида Олоуддавла хузурига элчи юборилди. Улуғбек йўллаган мактубда хусусан бундай дейилган эди: «Олий остоналик шахзоданинг соф

кўнглиларига маълум ва равшан бўлсинким, чархи гардуннинг тескарчилиги, балким абадий тақдир тақозоси билан фарзанди ариқуманд Абулмузаффар Абдуллатиф баҳодир бандга тушуб қолгани хусусида даҳшатомуз хабар олинди. Анинг бизга фарзандлиги, доруссалтана Ҳирри эрса улуг отамизнинг мулки эрканлиги ҳам барчага аён. Биз ҳам жаҳонни ёндургувчи, чўл қумларидин ҳам кўн, арслон ҳамлалиг лашкар билан қуббат ул-ислом Балхда муқим турурмиз. Борди-ю, шайтон васвасаси билан икки ўртада уруш чиқғудай бўлса, элу юрт хароб бўлиши аҳтимолдин йироқ эрмас. Раиятнинг рифоҳияти, эл-юртнинг эмну омонлиги Сиз билан бизнинг сулҳ тузмоғимизни тақозо қиладур. Шу букундин қолдирмайин мирзо Абдуллатифни банддин озод этуб, ҳузуримизга юборсалар инфоқ йўли тўсилуб, сулҳга йўл очилур эрди...»

Олоуддавла мактубни бир неча бор ўқуб чиқди, лекин пинагини ҳам бузмади. Эртаси куни элчига керагича иззат-икром кўрсатиб, жўнашига ижозат берди, лекин бирон аниқ жавоб қайтармади. Элчи жўнаб кетгандан кейин эса амирлар ва хос одамларини чақиртириб уруш тараддудини кўришни буюрди.

Балх устига юриш тараддуди аспосида Ҳиротдан Мурғобга чопар келди ва Абулқосим Бобирнинг Журжон ва Мозандарондан катта қўшин билан чиқиб, Тусга келиб тушгани ҳақида хабар олинди. Бу ҳол Олоуддавла тузган режанинг белига тепди. Қўшиннинг катта қисмини, Ҳиротда қолган аскарларга қўшиб, Абулқосим Бобир йўлини тўсиш ва уни Хуросонга ўтказмаслик вазифасини юклаб, Машҳад тарафга жўнатишга мажбур бўлди. Лекин улар торшириқни удалолмадилар. Чунки Абулқосим Бобир аллақачон Жом атрофига келиб қолган эди. Шу ерда уруш бўлди. Абулқосим Бобир Олоуддавла қўшинини тор-мор келтирди ва Ҳирот устига юришни давом эттирди. Бу ҳол Олоуддаврани таҳликага солиб қўйди. У икки ўт орасида эди. Энди аввалги дабдабасидан асар ҳам қолмаганди. Олоуддавла нима бўлса ҳам Улугбек билан сулҳ тузиб Ҳиротни қўлда сақлаб қолиш пайига тушди. Бу сафар энди у ўзи сулҳ сўраб амакиси ҳузурига элчи юборди. Ҳар икки томоннинг вакиллари Балхда сулҳга қўл қўйдилар. Сулҳ шартларига биноан, Хуросон Олоуддавранинг мулки, деб эътироф қилинди, илгари унга қарашли бўлган Балх музофоти, яъни бир вақтлар мирзо Муҳаммад Жўқий ва унинг ўғилларига тегишли бўлган

вилоятлар энди Улуғбек давлати таркибига кирадиган бўлди. Чечатку ҳар икки давлат сарҳади деб белгиланди. Бундан ташқари, Олоуддавла Абдуллатиф ва унинг хос кишиларини банддан озод қилиб Балхга, Улуғбек Кўрагон хузурига юборишга ваъда берди.

Шундай қилиб, элчи Балхдан қувончли хабар олиб келди. Олоуддавла Мурғоб бўйидан кўчиб, шитоб билан Ҳирот сари юрди ва уч кундан кейин Дарвозайи хуш орқали шаҳарга кириб борди. Абулқосим Бобир Ҳиротни ололмади. Бир неча кундан сўнг қамални бўшатиб Машҳадга қайтишга мажбур бўлди...

Олоуддавла бу сафар қисман гапининг устидан чиқди. Ҳиротга қайтиши ҳамона мирзо Абдуллатифни ҳибсдан бўшатди, унга дилжўйлик қилди. Амакиваччалар «бундин буён ёвлашмасмуз, дўстлик ва яқдиллик риштасини мустақкамлагаймуз», деб аҳду наймон қилдилар. Олоуддавла мирзо Абдуллатифнинг илгари Машҳадда бандга олинган навкарлари ва мулозимларини ҳам озод қилишга сўз берди. Шу билан бирга Абдуллатифга хазинадан катта маблағ ҳам ажратди, сўнг уни катта совға-саломлар билан, ҳамлоно Жалолиддин садр мулозимлигида, Балхга, отаси хузурига жўнатди.

Ўглининг эсон-омон қайтганидан Улуғбекнинг кўнгли тоғдай кўтарилди, Балхнинг мазорлари, хонақоҳлари ва далоилхонларига садақалар улашди, кечқурун унинг шарафига Боги хуррамсарода катта тўй ўтказди. Ҳамма тарқалгач, ота-бола бир вақтларгача гаплашиб ўтирдилар. «Мирзо Улуғбек, — деб ҳикоя қилади тарихчи, — фарзандининг эсон-омон қайтганидин бениҳоят қувондилар, они меҳрибонлиғ огушига олдилар, сўнг ўз ёнига ўтиргизиб банд бўлғонидин сўнгра зиндонлар ва Ихтиёриддин қамоқхонасидаги кечмишларини суриштирдилар ва мирзонинг хижил кўнглини анвойи тасаллиллар билан кўтардилар. Улуғбек шу тариқа бир неча кун омон қолган фарзанди атрофида парвона бўлди, сўнг Балх ва унга қарашлик ерларни унга суюрғол қилиб, ўзи фирдавсмонанд Самарқанд сари равона бўлди».

Улуғбек тинчликка умид боғлаб ўз юртига қайтди-ю, лекин Олоуддавла билан Абулқосим Бобир тишиб-тинчишмади. Олоуддавла Улуғбек билан Абдуллатифдан хотиржам бўлгач, Абулқосим Бобирга қарши қўшин тортди. Айни шу пайтнинг ўзида Абулқосим Бобир ҳам Ҳиротни эгаллаш тараддудида эди. Олоуддавла Машҳадга келиши ҳамона қўшинининг бир қисмини Ҳабушонга юборди,

лекин уни Абулқосим Бобир тор-мор келтирди. Шундан кейин Олоуддавланинг амирлари катта уруш бўлишига йўл қўйишмади. Бир иложини қилиб оға-инини: Абулқосим Бобир билан Олоуддавлади яраштириб қўйишди. Улар амирлар воситачилигида битим туздилар. Битимга кўра, Журижон билан Мозандарон Абулқосим Бобирнинг, Хуросон эса Олоуддавланинг улуси эканлиги эътироф қилинди. Хабушон икки улуснинг сарҳади деб белгиланди.

1448 йили қиш ўртасида Абдуллатиф билан Олоуддавланинг ораларидан яна қора мушук ўтиб қолди. Бунга кўпроқ Олоуддавла сабабчи бўлди. У илгари икки ўртада тузилган битим шартларини бузди. Абдуллатифнинг ҳибсдаги навқари ва мулозимларидан биронтасини ҳам бўшатмади. Бундан ташқари, изғирин-совуққа қарамай, Чечактуга теварак-атрофдан аскар тўплай бошлади. Абдуллатиф Нишопурда юз берган бахтсизлик, кўп ойлик қамоқ, таъди ва камситишларнинг алами билан яшарди. У Олоуддавлдан ўч олиш учун пайт пойлаб юрган эди. Олоуддавланинг Чечактуда ғимиллаб қолиши баҳонасида Абдуллатиф нуқул суворийлардан иборат сара қўшин билан Чечактуга бостириб борди ва мирзо Солиҳ бошчилигидаги Хуросон қўшинини тор-мор келтирди. Мирзо Солиҳ қочиб қолди ва не-не машаққатлар билан Хиротга етиб олди. Олоуддавла мирзо Абдуллатифдан даргазаб бўлди, унинг зиндонда ётган навқарларини Мусаллога ҳайдаб чиқиб жаллод қўлига топширди. Ўзи эса эртаси куни лашқарни мустаҳкамлаб, совуқни ҳам писанд қилмай, Балхга от сурди.

Абдуллатиф ҳам уруш ҳозирлигини жадаллатиб юборди. Жарчилар билан тавочиларни вилоятларга лашқар тўплашга йўллади. ўзи эса Балх қалъасининг буржу бораларини мустаҳкамлашга киришди. Айниқса шаҳри дарун ва унинг дарвозалари: Ироқ, Ислон, Уштурхор ва хожа Укшошаларни, Айёрон, Кабутархона буржлари билан Хиндувонни устувор қилишга алоҳида эътибор берди. Ва яна Самарқандга чопар юбориб, юз берган ахволдан отасини хабардор қилди, ёлиниб-ёлвориб ундан ёрдам сўради.

Қутилмаган ҳодисадан Улугбек аввал таажжубланди, сўнг Олоуддавланинг қилмишидан ғазабланди. Аввал хазинанинг бир қисмини Самарқандга юборишга ваъда қилиб, кейин сўзи устидан чиқмагани ҳам етмай, бегуноҳ одамларни ўлдиргани нимаси?! Жанжал бор жойда ўзини томдан ташлайдиган фарзандидан ҳам бир оз ранжиди,

юз берган аҳволга қўл силтамоқчи бўлди-ю, лекин кўп мулоҳаза қилиб кўриб, фикридан қайтди. Нима ҳам қилсин, ахир фарзанди-ку у. Қийин аҳволда қолган бўлса керакки, яна ёрдам сўрабди. Илож қанча, лекин яна совут кийиб, отга минишга ҳеч майли йўқ эди-да. Қиладиган ишлар эса бошдан ортиб ётибди. Урушга кетиб қолгундай бўлса бу ишларни қачон тугаллайди? Олоуддавла билан балким музокара очиб, яна сулҳ тузган маъқулмикан? Ҳа, шу йўл тўғри, бир карра уриниб кўриш керак. Шу фикр унинг хаёлидан ўтди-ю, можарони тинч йўл билан барта-раф қилишга қарор қилди ва Ҳиротга, Олоуддавла ху-зурига насихатомуз мактуб билан элчи юборди. Мактубда хусусан мана бу гаплар битилган эди: «... Сулҳ асосла-ри мустаҳкамланиб бораётган ушбу айёмда ани бузишдин не мурод? Магар мирзо Абдуллатиф тарафидин бирон номақбуллик содир бўлгон бўлса, они бизга маълум қилиш зарур эрди. Эмди ўтгон ишга салавот, мирзо Абдуллатиф-ни ўтин қилишларига имонимиз комил. Аччиққа ҳай бе-рилмаса лашкар ҳам, раият ҳам, элу юрт ҳам хароб бўлиши мумкин». Лекин Олоуддавла Улуғбекнинг панд-насихатла-рига қулоқ осмади, совуқнинг шиддатига қарамай, Чечак-ту атрофида янги қалъа бино қилишга тутинди. Қаерда пишиқ гиштдан қурилган иморат: тош ховузми, лангар-ми, ўзига тўқ одамнинг иморатими, хулаас нимаики бўл-са бузириб, гиштани келтиртириб янги қалъага ишлат-ди. Ўша қишда Олоуддавланинг аскарари Боломурғоб, Гур-зувон, Чечакту ва Маймана атрофларини аёвсиз талади-лар, кўп қишлоқлар хароб бўлди. Олоуддавла Боломурғоб ва Чечакту қалъаларида кўп лашкар, қурол-аслаҳа ва озик-овқат жамғариб қўйиб, ўзи Ҳиротга қайтди.

Улуғбек Кўрагон Олоуддавла инсофга келиб қолар, деган умидда кутди, лекин Олоуддавлдан мужда бўл-мади. Демак, яна уруш. Абдуллатиф тарафидан эса чо-парлар узлуксиз ташвишли хабарлар олиб келиб турар-дилар. Абдуллатиф отасини тинимсиз ялғиниб-ёлбориб ёрдамга чақирарди. Улуғбек охири ноилож юришни давом эттиришга мажбур бўлди. Унинг қўшини 1448 йилнинг баҳорида Жайхундан кечиб ўтди. Абдуллатиф Балх ва Бадахшондан тўпланган қўшин билан дарёнинг сўл қир-гогида отасининг олий ўрдусига келиб қўшилди. Ота-бола жами тўқсон минг аскар жамлаган эди.

Ўша кунлари тамом Ҳирот зўр тантанага — Олоуд-давланинг ўгли мирзо Маҳмуднинг хатна тўйига ҳозир-лик кўраётган эди. Улуғбек билан Абдуллатиф Хуросон

устига қўшин тортгани хабари келиб, тўй тўхтатилди; Олоуддавла тараддудга тушди. У амирлар ва черикни рағбатлантириш учун ҳазина эшигини катта очиб қўйди. Шоҳрух қарийб эллик йил тўплаган зару жавоҳирдан бир қисмини уларга тақсимлаб берди. Шундан кейин пойтахтга ҳамда баъзи муҳим қалъаларга одам тайинлади. Хиротга ҳоким ва доруға қилиб амир Муҳаммад Сўфи тархон билан амир Султон Абу Саидни, Олоуддавланинг шахсий хазинаси сақланаётган Имод қалъасига Аҳмад ясовулни, Ихтиёрдин қалъасига (бу ерда давлатнинг 4.000 тумон, яъни 20 миллион сўмга яқин нақд ақчаси сақланарди) хос амирларидан Оқо ҳожини тайин қилди. Шундан кейин Олоуддавла ҳам урушга отланди. У Хирот билан Тарноб (Хиротнинг Шарқ тарафида, ундан 14 фарсах масофада жойлашган манзилгоҳ) оралигидаги Санжоб довонидан ўтгандан кейин қўшинни тўхтатди. Мурғобдан чопар олиб келган даҳшатли хабар бунга сабаб бўлди. Хабарда Улуғбек билан Абдуллатифнинг юз минг атрофидаги катта қўшини аллақачон Мурғоб дарёсидан ўтиб Тоғкон деган ерга келиб тушганлиги ваҳима қилинган эди.

— Бундин чиқди ушбу манзилда ёғийни қорши олмоқ маъқул бўлғай, — деб Олоуддавла қаршисида қўл қовуштириб турган нақибга тикилди.

— Дуруст, ҳазрати олийлари. Бошқа амирларнинг фикру мулоҳазалари ҳам шундоқ.

Олоуддавла нақибга қўшинни кўриқка ҳозирлаш ва ҳар бир қисмининг турадиган ўрнини аниқ қилиб белгилашни буюрди. Лекин, нақибнинг ҳам, улуғ амирларнинг ҳам юзида саросима ва ташвиш аломатлари сезди, ўзи ҳам аллақандай бўлиб, бир қадар юраги уюшди. Шу ерда унинг кўнглидан Улуғбек Кўрагон балки аввалгидай фитна оловига таскин сувини сепар ва жиёни билан яна ярашиб, Туронзаминга қайтиб кетар, деган фикр ҳам ўтди. У амакисининг мулоҳазакорлиги, урушдан кўра кўпроқ тинчликка майли борлигини яхши биларди. Шунинг учун Хиротга, шайхулислом Баҳоуддин Умарнинг олдига одам юбориб, ундан ўртада туриб амакиси билан яраштириб қўйишни илтимос қилди. Шайхулислом Олоуддавланинг илтимосини қабул қилди. Лекин у Тарнобга етиб келганда ҳар иккала қўшин ясол тузиб бўлган эди. «Йўл азоби — гўр азоби», деганларидай анча қартайиб қолган шайхулислом ўрдуга бир алфозда етиб келди. Уни шу аҳволда рақиб ўрдусига юбориб бўлмасди. Шай-

хулислом Олоуддавланнинг чодирга кириб, эндигина ким хоб тўшакчага ўлтириб қўлларини дуо-фотиҳага очган ҳам эди, ташқаридан отларнинг дунур-дунури эшитилди. Шу онда чодирга эшиккага кириб келди. Олоуддавла унга «ўлтир», деб ишора қилди. Эшиккага турган жойида чўк тушди. Узундан-узок фотиҳа ўқиб бўлингач, Олоуддавла шайхулисломдан узр сўраб ўрнидан турди ва эшиккага эргаштириб ташқарига чиқди. Чодирдан беш-олти қадам нарида оти жиловидан тутиб турган ясовулга кўзи тушди. Ясовул шаҳзодани кўриши билан юганини аниқ-таниқ эгарининг қошига ботлаб унинг олдига чопиб келди, қўлини кўксига қўйиб эгилиб салом берди ва бошини кўтармасдан бўғиқ овоз билан «ёғи босди, қоровул тамом бўлди», деди. Олоуддавла уруш бошланиб кетганини байқади. Энди уни чинакамга ваҳима босди. Чопиб чодирга қайтиб кирди, шайхулисломдан узр сўраб орқасига қайтди. Зинбардор унинг эгарланган саман отини шай қилиб чодир олдида тутиб турарди. Шаҳзода иргиб отга минди ва чухралар ва қоровуллар қуршовида тўғридаги, тахминан бир йиғоч келадиган теналикка жўнади. Теналикнинг нариги тарафидаги катта майдонда жанг авжига чиққан эди. Ҳар икки томон жон олиб-жон бериб олишиб ётган эди...

Охири Улугбек билан Абдуллатифнинг қўли балайд келди. Хуросон лашкари эса мағлубиятга учради. Ғолиб тараф катта ўлкалик бўлди, Олоуддавланнинг кўп аскарлари асир олинди. Фожиага ҳали жанг бошланмасданок мирзо Абдулла қўшин-пўшини билан Улугбек тарафга ўтиб кетиши ҳам маълум даражада сабаб бўлди. Олоуддавла ҳамма нарса қўлда кетганини билди, подшоҳликдан ҳам умидини узди ва жанг майдонини ташлаб қочди. У бирон ерда тўхтамай, Ҳиротга ҳам кирмасдан, Машҳади муқаддасгача борди, лекин, у ерда ҳам туролмай ўзининг Имод қалъасига қочиб борди, сўнг шошиб-пишиб қалъада сақланаётган хазинасининг бир қисmini олиб Астробод сари от сурди. Оғаси Абулқосим Вобир уни ёмон қарши олмади, лекин ортиқча илтифот ҳам кўрсатмади.

Маҳди улё Гавҳаршод ога ҳам, Тарнобда содир бўлган воқеадан хабар тоғач, биродари Мухаммад Сўфи тархон ва хос амирларидан Ғиёсуддин Пир Аҳмад билан шаҳар доруғаси амир Султон Абу Санди олиб, Ҳиротни тарк этди ва улар ҳам Астрободга қараб йўл олдилар. Улугбек билан Абдуллатиф қўшинсиз ва ҳокименз қолган нойтахтга зўр дабдаба билан кириб бордилар. Лекин кўпга

тўхтамадилар. Пири Ҳирот номи билан машҳур бўлган хожа Абдуллоҳ Ансорий мазорини зиёрат қилиб, эртаси кун и тоғ-ла яна йўлга тушдилар...

Улуғбек қисқа қамал жангларидан сўнг Нерату қалъасини, Абдуллатиф эса Ихтиёриддинни забт этди. Машҳад жангсиз таслим бўлди, лекин Улуғбек Имод қалъасини ололмади, кўп талофат бериб орқага чекинди. Шунга қарамай, ота-бола юришни давом эттирдилар. Кешифруд воҳасида Тус билан Кучан йўлида жойлашган Родгон қасабасига етганда Улуғбекнинг ҳузурига катта совғасалом билан Абулқосим Бобирнинг элчиси келди. Элчи Абулқосим Бобирнинг зўр тақаллуф ва тавозе билан ёзилган мактубини ҳам Улуғбекка топширди. Мактубда Абулқосим Бобир Улуғбекни олий ҳукмдор деб тан олибди, номини хутбага қўшиб ўқитиб, янги пул зарб қилишга ваъда берибди. Лекин Улуғбек элчига озми-кўпми илтифот кўргазди-ю, сулҳ хусусида аниқ бир гап айтмади. Элчи кетгандан кейин эса юришни давом эттирди ва Исфароинни ҳам олди. Абдуллатиф эса Абулқосим Бобир лашкарини таъқиб қилиб, Бистом билан Астрободгача борди. Абулқосим Бобир Домғонга қараб қочди. Тўла га-лабага яна бир қадам ташланса, отга яна бир камчи босилса кифоя эди. Лекин, Улуғбек бундай қилмади ва Исфароинда муқим тўхтади. Юришни давом эттириш ва Абулқосим Бобирни бир ёқлик қилиш ишини эса Абдуллатифнинг зиммасига юклади...

Ушанда Улуғбек Исфароинда йигирма кун туриб қолди. Уша замонлардан қолган ва биз билган тарихий китобларда бу хусусда аниқ бир нима дейилмаган, лекин ҳар ҳолда бу бесабаб бўлмагандир. Улуғбек биринчи усто-зи, йирик олим ва сайёҳ Шайх Ориф Озарий билан учрашиб қолиши бунга сабаб бўлмадимикан? Кўпдан бири билан кўришмаган икки қадрдон ва икки йирик олим шаксиз бир-бирлари суҳбатига муштоқ эди. Шайх Озарий бу қадрдон шаҳарга Улуғбекдан бир ой илгари келиб тушган эди. Шайх кўп йиллик Арабистон ва Ҳиндистон саёҳатидан қайтгач, ота шаҳри Байҳақда тургун бўлиб, тоат-ибодат билан кун кечирди, илм билан шу-гулланди, «Жавоҳир ул-асрор», «Саъий ус-сафо», «Тугройи хумоюн», «Ажойиб ул-гаройиб» каби китоблар ёзди. Улуғбек Исфароинга келгач, Шайх шу кунидеъ шогирдининг истиқболига шошилди. «Кўп вақт кечди, балки мирзо мени танимаса керак», деб хаёл қилди. Лекин Улуғбек устозини қирқ йил кўрмаган бўлса ҳам дарров

таниди. Келинг, бу ҳақда Шайх Озарийнинг ўз оғзидан эшитиб қўя қолайлик. «Мен, — дея ҳикоя қилади у, — ҳижрий 800 (1398) йили Қорабоғда улуг Амир Темур Кўрагоннинг қиссахони бўлмиш тоғоним билан бирга эрдим. Ўшал йили Улугбек мирзонинг хизматиға тайинландум. Ўша пайтда ҳали ёш бола эрдим ва бир печа йил ёшлик хурсандчилигини шаҳзода билан бирга кечурдим. Анинг билан бирга ўйнар, анга матлуб ривоятлардин сўзлаб берур эрдим. Ул зоти олийлари мен билан яқин дўст ва ўртоқ бўлиб қолгон эрдилар. Ҳижрий 852 (1448) йили мазкур подшоҳ Хуросонни забт этди ва Исфаронга келиб тушди. Ёшлик ўтиб қартайиб қолгон эрдим. Ўрнимдин туриб подшоҳнинг ҳузурига кирдим. Мени узокдин фақиру тақводор либосида кўрдилар, локин танидилар. Салом-аликдан сўнг сўрадилар: «О, дарвеш! Сен бизнинг эски суҳбатдошимиз кўринасен, ўша қиссахонимизнинг жияни Ҳамза эрмасмусен?» Подшоҳнинг ўткир зеҳни, фаҳм-фаросати ва пок идрокидин ханг-манг бўлиб қолдум, сўнг жавоб қилдум: «Ҳа, жаноби олийлари, ўшамен», Мирзо Улугбек бундин қирқ йил муқаддам Қорабоғда айтилгон ҳикоятлар, Гуржистон ғазовати ва Озарбайжоннинг ажойибу ғаройиботларини эсга солдилар». Суҳбат асносида Улугбек Шайхдан Ҳиндистон сафарининг тафсилотларини, сафардан кейинги туриш-турмушини суриштирди. Шайх Озарий Ҳиндистонда кўрган-билганларини мирзога сўзлаб берди. Пировардида Улугбекка мана буни ҳикоя қилди: Гулбарга подшоҳлари жумласидин ҳинд малики Султон Аҳмад бир кун манго эллик минг дирҳам ҳадя этдиким, бу ҳиндларининг ҳисобида бир лакга баробардур. Бунинг шукронаси учун мендин подшоҳ ҳузурига бориб, бошимни анинг оёғига қўйишимни талаб этдилар. Мен ушбу инъомни олмадум, подшоҳга сажда қилишга кўнмадум ва ушбу байтни айтдим:

Тарк этуб Ҳиндуни мен қари Жайнол дегаймен,
Жуна кибру ҳавосин арпага олмагаймен.

Устознинг бу ҳикояти Улугбекда катта таассурот қолдирди, хаёлга толди: «Ул зот менга «кўндин бери подшоҳларнинг, шунингдек сенинг ҳам хизматиңга зор эрмасмен», демоқчими? Ахир, мен уни хизматга олмоқ муддаом борлигини айтгонумча йўқ эрди-ку?»

Чол Улугбекнинг кайфияти бир оз бузилганини сездн.

— Бу бирлан сизни назарда тутаетгоним йўқ, мирзом. Жонимни тикиб сизга мулозим бўлур эрдим-у, лекин белда қувват, кўзда нур, оёқда мадор қолмагон. Умуман, ўттиз йилдирки, соҳибни давлатларнинг хизматига бормаи кўйгонмен.

Шайх Озарий мирзодан кўзини олиб қочди ва ерга қараганича кўп вақт сукут сақлади. Улар ўша куни ярим тунгача ҳар тўғрида гаплашиб ўтирдилар. Шайх эртаси ўтиб индинига яна келди. Устоз ва шогирд яна бир вақтларгача суҳбатлашдилар. Ҳамёнида сариқ чақа бўлмаса ҳам подшоҳларнинг мўмай садақа ва эҳсонларига қиё боқмайдиган бу одамга мирзо Улугбек ҳурмати минг чандон ошди. Қайтаётганда устозга бир қатор саруфо инъом қилди, лекин пул бергани чўчиди.

Хуллас, Шайх Озарий билан бўлган суҳбатлар таъсиридами ёки бошқа сабаблари борми, билмадик, ҳар ҳолда, Улугбек рақибларини бошқа қувмади. Пули абришимдан орқага қайтди ва Машҳадда тўхтади. Шу ерда Абдулқосим Домгондан кўшини тортгани, Нишопурга келгани ҳақида хабар топди. Бир куни эрта билан Улугбек Нишопур ҳокимининг чорбоғида, ҳашамдор қилиб қурилган тошқовуз бўйида чуқур ҳаёлга чўмиб ўлтирган эди, боғ дарвозаси гийқиллаб очилгандай туюлди. Эшикога шошиб дарвозага қаради, лекин у ёниқ эди, ёнида эса қоровулдан бошқа ҳеч ким кўринмади. Хиёл ўтмай «гийқ-гийқ» яна такрорланди. Эшикога ўрнидан турди ва сал нарироқдаги ясовулни имо билан чақириб дарвозага юборди. Ясовул суриштириб қайтди. Соқчилар жой-жойида, дарвоза ёнида ҳеч ким йўқ экан. Кўп ўтмай эшикога орқа тарафдан оёқ шарпаси эшитди, ўгирилиб чорбоғнинг кун юриш тарафидаги дарчаси томондан ҳаллослаб келаётган Эҳсон Буқо бардосни кўрди-ю, «бирон воқеа бўлдимикан», деб ўйлади ва оёқ учида подшоҳ ёнига борди ва оҳиста воқеани маълум қилди. Улугбек тилларанг ва ложувард тусли балиқларни зўр иштиёқ билан томошалаётган экан, ноилож кўзини узди ва ҳамиша ўғри мушувка ўхшаб пайдо бўладиган бу одамга жаҳл аралаш назар ташлади.

— Хўш, тақсирим, бу сафар балки тоза хабар келтургандурлар? Подшоҳликда нелар кечаётгон эркан?

Эҳсон Буқо эмаклаб келиб подшоҳнинг оёқларига ўзини отди ва деди:

— Букун саҳар чоғи Нишопурдин бир кас келди. Ул одам содиқ қулбаччангизнинг яқин қариндошлари-

дин бўлур. Ул зот мирзо Абдуллатифнинг хожка сароси эркан, бу ерга қочуб келибдур.

Улугбек таажжубланди бадани увишиб, бир сеска ниб ҳам олди, хиёл саросимага тушди. Айгоқчи буни сизди ва ичда «хайрият ган жойини тонди», деб қўйди ва бир оз жим турди. Энди мирзо Улугбек тамом саросималанди. «Нима, мирзо Абдуллатифга бирои кор-хол бўлдим? Қанизақлардин бирои таеи захарлаб қўймадим у эркан? Йўқ, ўлиш менинг навбатим, болаларим орқамда қолишеун». Бир оздан кейин подшоҳ ўзига келди ва Эҳсон Буқога «давом этавер», деб ишора қилди.

— Хожка саро бир қуни мирзо Абдуллатифнинг Зулайхо отлиг суюкли қанизақидин сирлик бир ган эшитубдур. Ул дебдурки, мирзо бир кеча қаттиқ маст бўлуб қолуб, падари бузруквори хусусида кўн ножўя гапларни айтибдур.

Улугбек хиёл ўнгайсизланди, сўнг Эҳсон Буқога сўз қотди:

Хўш, фарзанди аржумандимиз падари бузруквори хусусида не сўзларни айтибдур?

— Жаноби мирзо айтибдурларки жангу жадалларда қон кечгөн бизмизу, локин не сабабдиндур фатҳномаларда мирзо Абдулазизнинг оти аввал тилга олинадур. Ва яна риёзиёт, илми нуҷумда отомиздин кам эмасмуз, баён, маони, наҳву сарфда ҳам ортиқлигимиз бордур-у, локин кам эмасдурмиз. Подшоҳлик сулуқини, илми ҳарбин эрса отомиздин ортиқ билурмиз дебдурлар.

Улугбекнинг қаттиқ жаҳли чиқди, қони бошга уриб, кўзлари тинди, йиқилишига бир баҳя қолди. Айгоқчи эса сўзида давом этди:

— Шаҳзодани гардун қадар яна дебдурларки, отомиз бари бир Хуросонни бизга тобишуруб, Мовароуннаҳрига қайтуб кетадилар. Аввал Шохрух мирзонинг тахтига мишиб олайлук, буённи, ишолло, кўрурмиз.

— Шуми? — Улугбек айгоқчининг кўзларига қаттиқ тивилди, унинг лаблари учиб, тамом вужудини титроқ босди.

— Ҳозирча шу, олампадох.

Мирзо Улугбек эшикогани чақирди ва имо билан унга буйруқ қилди. Эшикога ичкаридан бир заррин чопон олиб чиқиб айгоқчининг елкасига ташлади, қўлига эса бир халта олтин тутқизди.

Эҳсон Буқо барлос Улугбек кўнглини ган қилиб кетди. Нохуш хабар унга оғир ботди. Наҳотки фарзанди шу дара

жага бориб етган бўлса... Улугбек ўша кечаси мишжа қоқмай тонг отдирди. Эрталаб эса Нишонурга чопар юбориб, Абдуллатифни Машҳадга чақиртирди. Лекин чопар қуруқ қайтиб келди. Вазири Абдуллатиф «қаттиқ бетоблиги сабабдин Машҳадга боролмайду», деб айтган эмини Улугбек ўглининг касаллигига нишонмади ва буни муғом бирликка йўйди. Нишонурга яна чопар юборди. Унга буюрди: «Мирзони қандай аҳволдалигини қайтғий назар, ушбул ерға олуб келинсун!» Абдуллатиф ҳақиқатан ҳам бетоб бўлиб, қаттиқ иситмалаб ётган экаи. Уни шу аҳволда тахтиравонга солиб Машҳадга олиб келдилар. Йўл азоби қўшилиб унинг аҳволи илгаригидан ҳам оғирлашганди: ҳарорати яна ҳам кўтарилган, кўз очинга холи келмай куйиб ёниб ётарди. Улугбек фарзандини шу аҳволда кўриб, қилиб қўйган ишидан пушаймон бўлди, алданганини сездди. Эҳсон Буқо бардосдек мараз фитначилар қўлида ўйинчоқ бўлганига ачинди. Ясовулбошини чақиртириб, Эҳсон Буқо билан Нишонурга аввал борган чопарни тутиб келишни буюрди. Ясовулбошининг одамлари Эҳсон Буқони ердан ҳам, кўкдан ҳам тополмадилар, лекин чопарни тутиб келтирдилар. Улугбек уни ўзи сўроқ қилди. Чопар Эҳсон Буқонинг гапи билан ва ундан 250 динар пора олиб Нишонурга бормаган, бир ҳафта хилват бир жойда яшириниб ётган экаи. Абдуллатиф ҳақидаги ривоятни эса ўша бадбахт Эҳсон Буқо тўқиган экаи. Чопар ясоққа етказилди. Эҳсон Буқо бу сафар ҳам жазодан қутулиб қолди. У аллақачон Машҳаддан чиқиб кетган ва Домғон йўлига тушиб олган эди. Кейинча маълум бўлишича, у тўғри Абдулқосим Бобир ҳузурига қочиб борибди.

Айнан ўша кунлари Улугбек Ҳиротни олдириб қўйишига оз қолди. Нерату қалъасида ҳибсада ётган қора қуюнли туркман сулоласига мансуб бўлмиш шаҳзода Ёрали билан Ҳиротнинг Олоуддавла давридаги доругаси Султон Абу Саид қамоқдан қочдилар. Уларга Султон Абу Саиднинг Нератудаги тарафдорлари ёрдамлашибдилар: нон ичига эгов тиқиб киритибдилар. Маҳбуслар эгов билан кишани синдирибдилар ва соқчиларни ўлдириб, тутқуликдан қутулибдилар. Сўнг хазина эшикларини синдириб, зару жавахирларни қўлга киритибдилар. Ёрали ва Султон Абу Саид бу бойлик ёрдамида бир-икки кун ичида дурустгина қўшни ёллаб, Ҳиротга бостириб бордилар. Шаҳар ҳокими Боязид парвоначи исёнчиларга қарши аскар юборди, лекин исёнчилар Каррух булукида аскарни тор-мор келтирдилар. Сўнг улар Ҳиротни қамал остига олдилар. Исён ҳақидаги

хабар Машҳадга етган. Улуғбек бу ерда Абдуллатифни қолдириб, ўзи Ҳиротга жўнаб кетди. Улуғбек Ҳиротга қамалининг ўн еттинчи кунини келди. Шундан кейин исёнчилар Нерату қалъасига чекиндилар.

Улуғбек рамазон ойининг ўрталаригача (1448 йил ноябрь ойигача) Ҳиротда турди. Сўнг отасига тегишли барча молу мулкни туя, хачир ва отларга юклатиб, Самарқандга жўнатди.

Абдуллатиф ҳам Машҳадда қололмади. Абулқосим Бобир қўшинлари яқинлашиб қолганидан хабар топиб, шаҳарни ташлаб чиқди ва отасининг олдига — Ҳиротга келди. Бир-икки кундан кейин Улуғбек Ҳиротни Абдуллатифга топширди ва отаси тобутини олиб, Калиф кечувига қараб йўл олди. Айнан шу пайтда Абулқосим Бобир Сарахсада эди. У усталик билан иш кўрди. Улуғбекнинг кетидан кўшин билан амир Ҳиндукани юборди. У ярим кечада йўл бўйида тунаб ётган Улуғбек Кўрагон ўрдусини босди, кўп кишини ўлдириб, катта ўлжани қўлга киритди. Лекин, Улуғбекнинг ўзи, яқинлари ва қўшиннинг асосий қисми омон қолдилар. Улуғбек илк саҳарда Жайхун соҳилига йўл олди, амир Ҳиндука бўлса уни узоқдан таъқиб қилиб борди, лекин яқинлашишга журъат қилолмади.

Мирзо Улуғбек Калиф рўбарасида Жайхун устига кўприк қурдирди. Лекин, бахтга қарши, кечув беташвиш ўтмади. Қўшиннинг бир қисми эндигина нариги соҳилга келиб тушгандики, кўчманчи ўзбек қўшинининг хуружига дучор бўлди. Кўчманчилар Улуғбекнинг оз сонли аскарига қаттиқ шикаст етказди. Кўп аскар олишувда ўлди, бир қисми асир тушди, қолганлари тум-тарақай қочди. Хайриятки, Улуғбек билан қўшиннинг асосий қисми ҳали дарёнинг сўл соҳилида турган эди, улар омон қолишди. Кўчманчилар кўприк устига боришга журъат этолмай асирлар ҳамда ўлжани олиб жўнадилар. Ушанда улар Абулхайрхон бошчилигида Тошкент, Шоҳрухия, Самарқанд ва Бухоро теварагидаги барча қишлоқларни таладилар. Подшоҳ ва бошқа йирик мансабдорларининг шаҳар атрофидаги чорбоғлари ва кўшклари ҳам вайрон бўлди. Булар орасида Улуғбекнинг Боғи майдон аталмиш чорбоғи, Чўпонота этагидаги кичик боғи ва унинг ўртасига қурилган икки қаватли Чилсутун отлиқ кўшкни, Кўҳак бўйида қурдирган бошқа бир боғи ва Чиннихона аталмиш чиройли кўшкни ҳам бор эди.

Улуғбек асосий қўшин, хазина ва Шоҳрух тобутини билан Жайхуннинг сўл қирғоғида бир ҳафта чамаси қолиб кетди

Бу кунлар ҳам худди 1405 йил сиғари унинг учун энг оғир ва захматли бўлди. У икки олов орасида эди: бир тарафдан амир Ҳиндука уни худди пистирмада ўлка пойлаб ётган овчидай яқин-атрофда пойлаб ётарди. Яна бир томонда кўчманчилар. Тўғри, уларнинг қораси кўринмасди, лекин ким билсин, балки улар ҳам яқин орада пистирма қуриб, унинг кўприкдан ўтишини қутишаётгандир. Нима қилиш керак? Нима бўлганда ҳам бу ерда ортиқча қолмоқ маъқул эмас.

Бир куни, ниҳоят, ярим кечада зўр эҳтиётлик билан кўприкдан ўтдилар, теваарак-атрофни синчиклаб тафтиш қилдилар, яқин қишлоқларда бўлиб, сўраб-суриштирдилар, лекин кўчманчилардан ном-нишон топмадилар. Шундан кейин Улуғбек аскарлари, хазина ҳамда Шохрухнинг тобутини олиб эсон-омон кўприкдан ўтди, шиддат билан йўл босиб, Қорақўлга етиб олди. Шу ерда Улуғбек кўчманчилар аллақачон Самарқанд атрофидан ҳам чекинганликларини эшитди...

Шаҳзода Абдулализ ва шаҳар аслзодалари Улуғбекни Карманада кўйиб олдилар. Улуғбек аввал Абдулазиз билан, сўнг шайхулислом Исомиддин, мавлоно Абуллайсий, аълам домла, қози калон, мавлоно Али Қушчи, амир Мироншоҳ қавчин билан сўрашди. Улуғбек ўглини соғинч билан кўксига босди. Ота-бола озгина оби-дийда ҳам қилиб олишди. Тўпланганлар Шохрух мирзо вафоти муносабати билан подшоҳга ҳамдардлик изҳор қилдилар...

Самарқандга қош қорайганда кириб бордилар. Ўша кеча мирзо Улуғбек ёнига Али Қушчини олиб Султон Муҳаммад хонақосида тунади. Эртаси куни пешин намозидан кейин Шохрух мирзо жасадини Гўри Амир мақбарасида дафн қилдилар. Кечқурун марҳум хотираси учун юртга ош берилди. Ошдан кейин Улуғбек Али Қушчи, унинг истеъдодли набираси Мирим, марҳум Муъиниддин Қошонийнинг ўгли Мансур ва бошқалар билан бирга расадхонага ўтди. Ўша кеча устоз ва шогирд у ёқ-бу ёқдан гаплашиб тонг оттирдилар. Улар кейинги йил ичида расадхонада олиб борилган ишлар хусусида, расадхона истиқбол ва кейинги режалар ҳақида, Шохрухнинг ўлиmidан кейин мамлакатда юз берган воқеалар тўғрисида баҳслашдилар.

Намози бомдоддан кейин Улуғбек билан Али Қушчи расадхонага туташ янги боғни сайр қилдилар. Чинниҳонани кириб кўрдилар. Баъзи хоналарнинг деворларига ишланган суратлар, турли-туман нақшлар ва безакларнинг кўплари таниб бўлмас аҳволга келган, деразаларнинг

рангдор ойналари чил-парчин синган, саҳни қандилларнинг парчалари қоплаган эди.

Улуғбек Али Қушчига мурожаат қилди:

— Янги иморатлар қурмоқ тараддуида тургонимизда бу не кўргулик, мавлоно?

Али Қушчи куюниб жавоб қилди:

— Ҳа, кўргулик бу, аълоҳазрат. Ғоратгарлар мўру малағ бўлуб, ёврилиб келдилар, ҳеч пимарсани аямадилар, амир Мироншоҳ жаноблари ҳам бир қадар суеткашлик қилдилар. Кўчманчиларнинг бу қадар ҳаддан ошишига зиммасига раият осойишталиғини кўриқлаш вазифаси юклатилгон бошқа амирлар ҳам айбдордур. Алар халқнинг шарофати бирлан емоги олдида, ичмоги ортида эрди, киссалари оқча, сандиқлари қимматбаҳо матолар, турли жавоҳир ила тўла эрди. Элу юрт бошига мушкуллик тушгонда эрса кўпроқ ўзларини ўйладилар, сичқоннинг инни минг тангага сотуб олдилар.

— Илож қанча, мавлоно. Алар ўзларини раъиятпарвар қилуб кўрсатурлар, локин дўппи тор келиб қолгонда қочадурлар, ўзларини кўпроқ ўйлайдурлар. Бу аввалдин бор, мавлоно. Сиз Туршизийнинг «Сирож ул-мулук» отлиқ китобини ўқигондирсиз. Анда бундоғ ривоят бор: Нуширавони одил кунлардин бир куни бош қоҳиндин сўрабдур: «Саятанатнинг инқирози не сабабдин зоҳир бўлур?» Бош қоҳин жавоб қилубдур: «Бу уч сабабга кўра зоҳир бўлур. Бирламчи, мансабдорлар эл-юрт аҳволини подшоҳдин пинҳон тутсалар, сонён, раият ва тамом халқ подшоҳга назар-писанд қилмаслик кайфияти руҳида тарбиялангон бўлса, ва, ниҳоят, учламчидин, закотчи ва барча солиғ тўплағувчиларнинг зулму бедодлигидин бўлур». Афсуски, бундоғ аҳвол бизнинг салтанатимизда ҳам борга ўхшайдур, мавлоно.

«Вотвот мунажжим», Эҳсон Буқо барлос, Фужириддин муаззинга ўхшаш мунофиқлар Улуғбекнинг хаёлидан бир-бир ўтди. Ҳа, у ҳали кўп нарсаларни билмайди. Кўп вақти уруш-талолларда ўтди. Кейин ҳақиқатан ҳам, илмга берилиб кетиб, эл-юрт ишини ана шу амирларга ташлаб қўйди. «Ҳа, мирзо Абдуллатиф ҳақга ўхшайдур, биз подшоҳликқа муносиб эрмаёга ўхшайдурмиз, эсиз, умрим бекорга ўтди», — деди Улуғбек ўй суриб.

Ношуштани Али Қушчининг ҳужрасида қилишди. Бугун Улуғбек мой қуйиб бериб ўтирган шогирдининг ~~невараёсига~~ астойдил разм солди. Ҳа, унинг бўйи ҳам анча чўзилиб қолибди, мўйлаби ниш уриб, сабза бўлибди...

Бола подшоҳнинг тикилишидан уялиб кетди, оқ-сарик юзининг кулчаси қизарди, бошини ҳам қилди.

— Миримжон ҳам катта бўлуб қолубдур, мавлоно Умрини берсун, иншоолло, яхши одам бўлиб етишур. Кўзларидин биллиниб турибдур.

— Қуллуқ, аълоҳазрат, айтгонлари келсун,— Али Қушчи қўлини кўксига қўйди, кейин набирасига мурожаат қилди:— Миримжон, кутубхонага ўтуб кеча кўчириб та-момлангон махтутотни олуб чиқинг, они аълоҳазратга кўз-кўз қилайлик.

Мирим токчада турган пистараи чарм муқовали китобни олиб келди ва бобосининг қўлига берди, у эса ўрнидан туриб китобни икки қўллаб подшоҳга тутди.

— «Зижи жадиди Кўрагоний»дин кўчирилгон янги нусха бу, аълоҳазрат. Сизга бизнинг арзимас тухфамиз, устоз.

Улугбек китобни олиб кўзларига суртди, сўнг сарғич қалин қоғозга чиройлик настаълиқ хати билан, сарлавҳалари эса қизил ва ҳаворанг сепҳ билан битилган, олтин унвонлик китобни ҳафсала билан варақлаб чиқди.

— Махтутот, беҳад баднаълиқ бўлубдур. Котиб ким эркан?

— Абдурахмон Хоразмий, аълоҳазрат.

— Ул жанобга бизнинг мамнулигимизни айтуб қўй сувлар, сизга ҳам ташаккур, мавлоно. Сизга ҳам раҳмат, ҳамкасаба.— Улугбек икки қўлини кўксига қўйиб, Али Қушчи билан унинг набирасига қуллуқ қилди. Сўнг китобни қўйнига солди.— Биз ани фурсат топиб ўқуб чиқурмиз!

Лекин бу китобни ўқишга фурсати бўлмади, шундай бўлса ҳам кутубхонага топширмай, уни сўнгги кунларига-гача ўзи билан бирга олиб юрди.

Нонуштадан кейин Улугбек дастлаб бобоси билан отасининг қабрини зиёрат қилди, чаштоқгача ўша ерда бўлди, сўнг саройга кўчиб ўтди. Сарой олдида уни мирзо Абдулазиз бошлиқ аҳли сарой, амирлар ва ўзга хизматкорлар кутиб олишди. Рикоббоши билан рикобдор подшоҳ ҳузурига пешвоз чиқдилар. Рикобдор подшоҳ отининг жиловини тутди, рикоббоши эса уни қўлтигидан олиб, отдан тушишига кўмаклашди... Қабул маросими қисқа, совуққина, ўта расмий тарзда ўтди. Авваллари Улугбек вазирлар, улуг амирлар билан илиқ сўрашар, юмушлари, саломатликлари, аҳлу аёлини суриштирарди, йўқлаб келганларга навозиш ва илтифотлар кўргузарди. Бу сафар бунақа бўлмади. Кўпчилик подшоҳ кайфи яхши эмаслиги, руҳи

анча наслиги ва айниқса қовоғидан қор ёғиб туриш сабабини билдиришди. Ахир, бир бутун ҳарбий юриш барбод бўлди, унинг орзу-умидлари пучга чиқди, кўп қурбонлар берилди, беҳисоб молу маблағдан ажралди. Лекин Хуро соини қўлга кирита олмади. Устига устак кейинги йилларда Улуғбек анча-мунча душман ҳам орттириб олди. Тўғри, Балх, Хутталон ва уларга қарашли ерларни олди, лекин бундан бу ёғига у ерларга ҳукми ўтармаккан? Мовароуннахрни қўлда тутиб қола олармаккан? Подшоҳнинг кайфияти бузуқлиги шундан эди. Буни аҳли сарой ҳам сезиб турганди. Амирлар Улуғбекнинг бу ва бошқа муваффақиятсизлиги сабабларини унинг ҳарбий ишни билмаслигидан, давлат ишларига кам рағбатлилигидан кўрса, Саид Ошиққа ўхшаш тескаричи руҳонийлар буни Улуғбекнинг даҳрийлигидан кўрардилар. Ахир у мадрасаларда диний илмлардан кўра дунёвий фанларни ўқитишга кўпроқ рағбат бераётибди-ку. Самарқанд, Бухоро ва Гиждувондаги мадрасаларга, Регистондаги масжиди ва хонақосига шунингдек, Султон Муҳаммад хонақосига катта-катта мулкларни вақф қилиб бергани ҳолда хожа Хиёр масжиди ва Регистондаги машҳур далоилхонага бир чақа ҳам бермади...

Улуғбек мирзо Абдулазиз билан амир Мироншоҳ қовчидан бошқа ҳаммага ижозат берди. Яна нима гап? Абдулазизни ҳам, Мироншоҳ қавчинни ҳам ваҳима босди. Улар Карманадаги учрашув чоғидаёқ ҳукмдор кайфияти носозлигини пайқашганди. Иккаласининг кўнглидан ҳам «энди ҳаммаси тамом» деган фикр кечди. Улуғбек бошини қуйи солганча бирмунча вақт индамай ўтирди. Ниҳоят, у бошини кўтарди ва ҳамон эшик олдида тарашадек қотиб турган Абдулазиз билан амир Мироншоҳ қавчинга қўли билан ёнидан жой кўрсатди.

Мирзомнинг сихат-саломатликлари қандай? Аҳлу аёллари омонмулар?

Шукр, аълоҳазрат, борчамиз эсон-омонмиз, кеча кундуз сизнинг дуонингиздадурмиз.

— Ташаккур, мирзо. Имоним комплким, элу юрт ҳам тинч-омон, аҳли тужжорнинг аҳволи ҳам кўнгилдагидек, шундай эмасму мирзо?

Абдулазиз бу киноя маъносини уқди. «Ҳа, у ҳамма нарсадан хабардор», деди у ичида. Лекин ўзини мугом бирликка солди.

— Элу юрт эсон-омонку-я, локин аҳли тужжор, жаноби олийларига яхши аёндур, еб туймас бир халқ эркан. Ҳар

куни аларнинг ҳамёнига муносиб самара тушиб турмагундай бўлса, туллари бедор бўлур эркан.

Абдулазиз шундай деди-ю, лекин сал мулоҳаза қилиб кўриб, айтганидан пушаймон еди. Ахир у отасининг йирик савдогарлар билан яқин муносабатда эканлиги ва уларга, фойдаси билан қайтаринг эвазига улгуржи қарз бериб турадиган одати борлигини яқин биларди-ку.

— Ахир бирварақайнга икки йиллик тағор ундириб олингоч, аларнинг касбу кори қандоғ ҳам ривож топсуи? Ва яна мамлакатнинг шимолий сарҳадлари кўчманчиларга очуб қўйилгондин кейин элу юрт қандоғ қилуб омон бўлсуи? — Улугбек амир Мироншоҳ қавчинга шу қадар қаттиқ тикилдики, унинг баданига худди ўқ санчилгандай бўлди. Унинг авзойи-баданини титроқ босди, тили танглайига ёпишди. Подшоҳ яна Абдулазизга кўз ташлади ва сўзида давом этди. — Хуросондин юборгон фатҳномаларимизни олуб ўқуб хурсанд бўлгондурсиз, мирзо?

— Қуллуқ, отажон. Бошимизни етти осмонга еткурдингиз.

— Биз банданинг фикри ожизича мирзонинг муборак бошлари ундин ҳам юқорироқга кўтарилгонга ўхшайдур.

Истеҳзо билан айтилган бу гаплардан шаҳзода чинакамга чўчиди, уни қаттиқ қўрқув босди, кимдир оёқларидан олиб, чуқур ясар ёқасига судраб бораётгандай туюлди. Подшоҳ итобда давом этди:

— Ҳа, эсим қурсин, унутаёзибмен. Қаригонга ўхшайдурмен чамаси, мирзо. Марҳамат қилуб айтинг-чи, амир Харий Маликнинг қанизаги ҳам эсон-омонму?

Мирзо Абдулазизнинг қўлу оёқларини титроқ босди. Ажабо, отаси бундан ҳам хабардор экан. Тарнобда қозонилган галабадан кейин юборилган фатҳнома олинган куни Боги дилкушода ўтган қатта зиёфат ва ўша кечаси юз берган воқеа шаҳзода Абдулазизнинг эсига тушди. У ўша кечаси қаттиқ кайф таъсирида ана шу амирнинг хусида тенги йўқ қанизагини мажбуран ҳарамга олиб келтиртган эди...

Хулласи калом, тафтиш-сўроқ ярим кечагача давом этди. Сўнг Улугбек Абдулазиз билан амир Мироншоҳ қавчинга кетишларига ижозат берди, ўзи хонайи хосга кириб ёнбошлади, лекин бир вақтларгача ухломмай шинга термилб ётди. Ўю хаёл денгизи уни яна ўз гирдобига тортиди: мамлакатнинг оғир аҳвали, сотқин амирлар, ноқобил ўғиллар, расадхона ва у ерда қилинадиган янги ишлар... Улугбек қачон ва қандай ухлаб қолганини билмади. Лекин бу-

гун ҳам ҳар қачонгидай барвақт уйғонди. Дераза ёнига бориб ташқарига разм солди. Ташқарида эса паға-паға қор ёғаётган эди. Ҳа, ҳақиқий қиш бошланганини ҳам сезмабди, у ташвишлар билан бўлиб, не бўлса ҳам хориган танга дам бермоқ зарур, худо билади янги йил яна не савдоларни бошига соларкин? Нонуштадан кейин эшикога билан қушбегини чақиртириб сафар эгар-жабдуқларини ҳозирлашни буюрди. Бу йилги қишни яна Бухорода ўтказишга қарор қилди...

Абдуллатиф отасидан кейин Ҳиротда бор-йўғи ўн беш кун ҳукмронлик қилди. Абулқосим Бобирнинг амир Халил ва амир Бобохожа бошчилигида юборган кўшини шаҳарга яқийлашиши билан пойтахтни ташлаб чиқди ва бирон киши билан кенгашмасдан тўғридан-тўғри Мовароуннаҳрга жўнади. Шу тариқа у Андхудга борди, сўнг Калиф кечуви орқали дарёдан ўтди ва дарё қирғоғидаги қалъада тўхтаб, Самарқандга, отаси ҳузурига чопар юбориб, уни бўлиб ўтган воқеалардан огоҳ қилди ва Самарқандга боришига ижозат сўради. Мирзо Улугбек эса унга Балх вилоятини суюрғол қилди, вақтин бекорга ўтказмай шитоб билан ўша тарафга жўнаб кетишини буюрди.

Абулқосим Бобир амирлари бўш қолган пойтахтни найзанинг бошини оғритмай осонгина эгалладилар-у, лекин уч кундан кейин унинг устига юқорида номи тилга олинган Ёрали туркман бостириб келди. У шаҳарни бирдан ололмади, лекин қаттиқ қамалда тутди. Ёралининг шаҳар ичида ҳам тарафдорлари бор экан, улар тўртинчи куни тонгда унга Ироқ дарвозасини очиб бердилар. Абулқосим Бобир амирлари, аскарлар билан Ихтиёриддин қалъасига яширидилар. Ёрали туркман Ихтиёриддинга ҳужум қилмади — ололмаслигига кўзи етди ва амирлар билан музокара очди. Битимдан сўнг амирлар қалъани бўшатдилар. Лекин подшоҳ хазинасининг катта қисмини ўғирлаб кетдилар.

Амирзода Ёрали ҳукмронлиги ҳам узоққа бормади. У бор-йўғи йигирма кун «подшоҳлик» қилди, охири Абулқосим Бобир кўлидан шаҳидлик жомини ичди. Воқеа тафсилотини замондош муаррихлар бундай хикоя қилдилар: Абулқосим Бобирнинг Абу Али исмли рикобдори бўлиб, подшоҳ Сарахсда турган кезлари Нерату қалъасига қочиб келиб шахзода Ёрали хизматига кирган экан. Лекин Абу Али унга ҳам вафо қилмабди. Қувлардан бир кун у Абулқосим Бобирнинг айгоқчиси билан алоқа боғлабди. Келишувга биноан фуреат тошиб Абулқосим Бобирга Дар-

возайи маликни очиб берадиган бўлибди. Абулқосим Бобир шу дарвоза тарафдан шаҳарга яқинлашган кечаси шаҳзода Ерали Боғи шаҳарда экан. Ўша Абу Али шаҳзодага шаробга ухлатадиган дори кўшиб берибди. Ўша куни Абулқосим Бобир Дарвозайи маликдан кириб шаҳарни эгаллайди. Ералини эса кўл-оёқларини бёглаб, Абулқосим Бобир ҳузурига олиб келишади. У 852 йил зулҳижжа ойининг сўнгги куни (1449 йил 23 февраль) Ҳирот Чорусида қатл этилди.

Шу тариқа Шоҳрух тахтига 1449 йилнинг бошида Абулқосим Бобир эга бўлди. Лекин, орадан бир ой ҳам ўтмай, унинг Олоуддавла билан оралари бузилиб қолди. Бунга яна ўша лаънати Эҳсон Буқо барлос баҳонайи сабаб бўлди. Унинг ўтган йили Машҳаддан Улуғбек ҳузуридан қочгани ва Домгонга бориб Абулқосим Бобир хизматига ёллангани маълум. Ўшанда у Улуғбек қўшинининг умумий аҳволи, подшоҳ билан унинг ўғиллари ва амирлари ўртасидаги муносабат, қисқаси, Улуғбекнинг бутун кирдиқорини Абулқосим Бобирга оқизмай-томизмай айтиб берди. Абулқосим Бобир унинг ўта синчқовлигига қойил қолди-ю, лекин «эгасини қопган ит ўзганинг овига ярамас», деганларидай, уни шунчаки сийлаган бўлди, аммо ўрдада олиб қолмади. Уни ўша кезларда оғаси номидан Туини идора қилиб турган мирзо Олоуддавла ҳузурига жўнатиб юборди. Кўп вақт ҳам ўтмади. Эҳсон Буқо барлос Олоуддавлага ҳам хиёнат қилди. У «мирзо Олоуддавланинг юзида фитна ва саркашлик аломатлари зоҳир бўлмоқда», деган мазмунда Машҳадга, Абулқосим Бобирга яширинча ахборот юборди. Абулқосим Бобир текширмай-нетмай Олоуддавгани хибсга олди. Лекин охири унга Эҳсон Буқо кўйган айб тасдиқланмади. Оғанин ойнаги хира бўлгани қолди, холос. Абулқосим Бобир айғоқчини жазолашга қарор қилди, лекин уни ердан ҳам, кўкдан ҳам қидиртириб тополмади. У Олоуддавла хибсга олиниб Машҳадга олиб кетилган кечасиёқ Тупдан гойиб бўлганди. Баъзилар уни Нисо ва Абивард тарафларда кўрдик, десалар, бошқа бировлар уни Фарғона ёқларда кўрганларини айтганлар. Мовароуннаҳр тарафдан Машҳадга келган бир савдогар бир кун қарвонсаройда уни ҳазрат Баширда фаррош бўлиб олганини эшитган экан. Яна бир тоифа Эҳсон Буқо барлосни Хўжанднинг молбозорида даллоллик қилиб юрганни кўрган.

Улуғбек Хуросондаги воқеалардан қисман хабари бор, лекин у тарафдан хавф-хатар кутмасди, чунки тахт даъво-

гарлари: Абулқосим Бобир ҳам, Олоуддавла ҳам, Абдуллатиф ҳам ўзи билан ўзи овора эди. Шунинг учун ҳам у ўтган йилги катта ташвишлар орқасида бирмунча заифлашиб қолган саломатлигини шу киши ичида бир оз бўлса ҳам тиклаб олмоқни мўлжаллади. Шунинг учун ҳам кўп вақтини ов ва сайру саёҳат билан ўтказди. Ўша қишда айниқса ўрдак ови яхши бўлди. Бухоро атрофида кўллар ва қамишзорлар кўп эди. Қунлардан бир куни қушбеги ана шу кўллар атрофида, қамишзор орасида бир неча жойда газалар қурдирди...

Одатда ўрдак ови саҳар пайтида яхши бўлади. Улуғбек бир куни илк саҳарда бир-икки овчи билан газалардан бирига ўринлашди. Қолган газаларга бошқа овчилар жойлашдилар. Оёғи ҳалқаланган «ўргатма»лар кўлнинг бир четига ташлаб қўйилди. Кўп фурсат ўтмай ўша «ўргатма»лар ғағиллай кетдилар. Осмонда ғағ-ғаглаб келаётган ёввойи ўрдак тўдалари кўринди. Улар бирин-кетин «ўргатма»лар атрофига учиб туша бошладилар. Лекин «ўргатма»лар ғағиллаб уларни ўзларига яқинлаштирмадилар, шунда улар ҳам бир ерга тўп бўлишди. Шу пайт чор атрофдан тўдага ўқ узилди.. Улуғбек ва унинг овчи шериклари ўша куни юздан ортиқ ўрдак отдилар, овдан кейин эса теварак-атрофни сайру тамоша қилдилар. Кечқурун кўли гул пазандалар ўлжадан турли-туман таом пиширдилар. Улуғбек яқинлари билан бир вақтларгача базм қурди. Одатда Улуғбек ҳар кунги ов қаерда ва қандай ўтганлиги, жониворлардан қай бири овлангани, уларнинг умумий сонини махсус дафтарга қайд эттириб қўярди. Бу вазифа воқеанавислардан бири зиммасига юкланганди. Унинг бу иш билан ҳам машғуллиги сабабларини ҳеч ким аниқ билмас эди. Балки илмий ишлар ёки давлат ишларидан чарчаган кезларида шунчаки эрмак учун шундай қилар, ёки бу унинг учун ақлни пешлаш воситаси бўлгандир, ёки овчилик ва ов ҳақида ҳам бирон китоб ёзмоқчидир... Ўша кеча зиёфат қиёмига борганда Улуғбек воқеанависни чақиртирди.

— Қани, тақсир, дафтарни олсунлар, букун бўлгон овни қайд қилуб қўяйлик.

Воқеанавис одатда дафтарни ўзи билан олиб юргич эди, лекин бугун кўлида дафтар йўқ, лом-мим демай саросимада турарди. Улуғбек дафтарнинг гоийиб бўлганини англади, лекин кайфиятини бузмади, воқеанависни ҳам юпантирди.

— Асло танвиш тўртмангиз, мен ўшал дафтарга қайд этилганларни бошдин-оёқ ёд билурмен.

Улуғбек янги дафтар келтиришларини буюрди. Дафтарни олиб келдилар. Подшоҳ айтиб турди, воқеанавис ёзиб борди. Янги дафтар тўлган ҳам эдики, йўқотганини топиб келтирдилар. Муҳосиблар ҳар шккала дафтарни бир-бирига солиштирдилар, лекин таажжубки, тўрт-беш ихтилофдан бошқа тафовут топмадилар. Шунда базмига йигилганларнинг барчаси Улуғбекнинг ажойиб хотираси ва ўткир зеҳинга таҳсини ўқидилар..

Улуғбекнинг Бухородаги кунлари шу тариқа ўтди. У ҳамма нарсадан хабардор эди-ю, лекин Абдуллатиф уюштира бошлаган фитнадан, унинг хоинлик кўчасига кириб бораётганидан беҳабар эди. Абдуллатиф 1449 йил февраль ойининг бошларида Абулқосим Бобир билан боғланди ва уни биргалашиб Улуғбекка қарши курашга ундай бошлади. Абдуллатифнинг элчиси Ҳиротга, Абулқосим Бобирга олиб келган мактубда маана булар ёзилганди: «Мирзо Улуғбек катта қўшун жамлаб Хуросон устига юриш тараддудидадур. Биз холо анинг йўлини тўсуб турурмиз, худо хоҳласа они ушбу тарафларга ўткузмасмуз. Жаноби олийларига эрса муҳаббат, эътиқод ва дўстлик мақомда турмоқдамиз». Ҳа, энди Абдуллатиф ўз отасига қарши очикдан-очик душманлик йўлига ўтди. У бундан бир неча ой муқаддам Абулқосим Бобирга Ҳиротни топшириб Мовароуннаҳрга қочиб келаётганда отаси Балхни суюрғол қилиб бериб қайтариб юборганда ич-ичидан суюнган эди, чунки Нишопур билан Ҳиротни ҳеч қаршилиқ кўрсатмасдан ана шу подшоҳга топширгани сабабларини отаси тафтиш қилиб қолишидан қўрққан эди. Балхга қайтиб боргандан сўнг Абдуллатиф отаси билан ёвлашиш байрогини кўнгил лавҳига тикди, Улуғбекдан норози бўлган кишиларни атрофига тўйлай бошлади, у ҳатто аҳли тўжкорни ҳам ўз тарафига ағдариб олди. Буининг учун Балх музофотида томғо солиғини бекор қилиш ҳақида фармон чиқарди. Абдуллатиф отаси билан оралари бузилиб қолишига отасининг унга нисбатан номехрибон ва адолатсиз бўлганини баҳонайи сабаб қилиб кўрсатди. У сўраганларга бундай дерди: «Каминна Ҳирот, Машҳад, Бистом теваарагида бўлгон жангу жадалларда жонимни аямадум, ўлимга тик боқдум ва ёғий бирлан олишдум, отам эрса теваарак-атрофга юборилгон фатҳномаларда иним Абдулазизнинг номини меъдди аввалга қайд эттурди. Ва яна Ихтиёриддиндоги хазинамни ҳам олуб қўйдилар».

853-йилнинг муҳаррам-ида (1449 йил март ойи) Улуғбек қишлоқдан Самарқандга қайтди. Бирдан-бир мақсади ўртадаги низои тинч йўл билан бартараф қилиш эди; фақат шунинг йўлади; шунинг кетидан тунди. Бу хусусда амирлар ва аркон давлат билан келганди. Улар билан бир эмас, бир неча келгаш ўтказди. Лекин чора-тадбир тополмади, чунки гишт аллақачонлар қолнидан кўчгайди. Самарқандда ҳам Абдуллатифни ёқлаб юрувчилар йўқ эмасди. Ҳарий Малик, Шоҳ Вали баҳодир ва Таваккал барлосга ўхшаш ота-болани уриштириб қўйиб томошасини кўрмоқчи бўлганлар гимиллаб қолинганди. Улар ким зўр чиқса, ўшани ёқлагувчилар тоифасидан эдилар.

— Тўққон отага қўл кўтаргон фарзанд — фарзанд бўлурму? Андоғ фарзанднинг баҳридин ўтгон яхши, боридин-йўғи дуруст...

Таваккал барлоснинг бу сўзлари Улуғбекнинг қулоқлариши ўқдай ялаб ўтди. Кимдир юрагининг бир учини чим этгизиб юлиб олди чамаси. Қисқаси Улуғбек ўйлаб ўйинга етмайдиган бир аҳволга тушди. Нима, ҳамма ҳам шу фикрдами? Энди тўққон фарзандига қурол кўтариши қолдими! Улуғбек йиғилганларга бир-бир назар ташлади, лекин ҳамма ер чизиб ўтирарди. Сукутни Шоҳ Вали бузди.

— Эъзозу икром, сийлашларнинг ҳам чеки бор, подшоҳим. Мирзо Абдуллатиф ҳаддидан ошди, ани Балхдин икром қилиш тўғри бўлур.

Улуғбекнинг ўғиллари, хусусан Абдулазиздан аламзада бўлиб юрган Ҳарий Малик Таваккал барлоснинг гапларини бош иргитиб тасдиқ қилди.

Абдуллатиф тарафдорлари ўзларини фош қилдилар-у лекин бошқалардан садо чиқмади...

Жайҳуннинг нариги тарафидан эса ҳар куни бири-бирдан ташвишли хабарлар келиб турарди... Шу сабаб охири ота билан ўғил ўртасида уруш чиқди. Улуғбек ҳам Насафда лашкар тўплай бошлади.

Робъи ул-аввалининг бошларида (1449 йил апрель ойининг охири) Улуғбек қўшинини Балхга қараб етаклади. Лекин вақт ўтган, ташаббус аллақачон қўлдан кетган эди. Дарёнинг ўнг соҳилида эса биронта кема ёки қайиқ кўринамасди. Уларни аллақачон Абдуллатифнинг одамлари нариги қирғоққа олиб кетиб улгуришганди. Кечувлардаги қоровуллар ва сувчилар ҳам қаёққадир гоийб бўлишганди. Нариги қирғоқда эса аҳвол тамоман бошқача: дарёга яқин жойлашган қишлоқлар, шаҳарлар, ва истеҳкомлар лашкар

билан лиммо-лим — Абдуллатиф отасига нисбатан икки баробар кўп лашкар тўплаган...

Абдуллатиф ўрдусида ҳам мулоҳазали одамлар бор эди. Улар мирзонинг хузурига кириб уни ҳарчанд насиҳат қилиб бу йўлдан қайтармоқчи бўлдилар, лекин Абдуллатиф уларга қулоқ солмади, отаси билан ярашиш тўғрисидаги таклифни рад қилди.

Иккала кўшин ҳам кечувга биринчи бўлиб ташланишга ботинолмай жойида туриб қолди. Шу тариқа уч ой — ота ўнг соҳилда, ўғил сўл қирғоқда — пайт пойлашди. Ҳар икки тарафдан кичик-кичик гуруҳлар аҳён-аҳёнда, кўпинча тонг отмасдан бурун, дарёдан кечиб ўтар ва қисқа жанг қилиб яна орқага қайтардилар. Бир сафар Улуғбек рақибини доғда қолдирмоқчи бўлди. У сара йигитлардан бир гуруҳини куёви мирзо Абдулла бошчилигида дарёнинг нариги тарафига жўнатди. Мирзо Абдулла бир илож қилиб Абдуллатифнинг қоровулларидан ўтиб олди-ю, лекин ишнинг у ёғи юришмади. Абдуллатиф қўйган пистирмага дучор келиб мағлуб бўлди. Мирзо Абдулланинг ўзи асирга тушди. Абдуллатиф уни тўрт йигити билан ярим яланғоч қилиб қўйиб юборди. Асирларнинг қолганлари эса тигдан ўтказилди.

Абдуллатиф яна бир неча бор Абулқосим Бобир хузурига одам юбориб, уни Улуғбекка қарши урушга тортмоқчи бўлди. Лекин Абулқосим Бобир унинг йўлига юрмади. У ўта эҳтиёткор ва тадбиркор одам эди. Абдуллатиф унинг ёрдамида отасини бирёғлик қилгундай бўлса, оқибати нима бўлишини яхшилаб мулоҳаза қилиб кўрди. Шунинг учун Бодғисда турган амир Ҳиндукага кўшимча аскар юборди ва унга «мирзо Абдуллатифнинг хатти-ҳаракатидин боҳабар бўлуб турилсун», деб буюрди. Абдуллатиф кейин ҳам бир неча бор уни ўз тарафига тортишга ҳаракат қилди, лекин бундан ҳам фойда чиқмади.

Сирасини олганда Улуғбекнинг омади келмади. Тўнғич ўғил қилич ўқталиб турган ана шу кезлари кенжа ўғил идрок, фаросат билан иш тутмади. У яна раият ва амирларни ранжитди, яна ўша кайфу сафолар авжига минди. Қўшиндаги амирлар орасида норозилик кучайди. Бу қанақаси, ахир! Улар бу ерларда жонни жабборга бериб юрган бўлсалар-у, подшоҳнинг эркатойи кўнглига келган ишни қилса, иззат-нафсларига тегса! Амирлар ўртасида кўпдан бери юрган шивир-шивирлар бора-бора подшоҳга қарши фитнага айланди. Улуғбек фитнани сезиб қолди ва турли йўллар билан унинг олдини олди. Амирларнинг баъзи-

ларига юрт инъом қилди, баъзиларини қимматбаҳо матолар, зару олтишлар билан сийлади. Эндигина ўрдудаги гала-говур босилган ҳам эдики, кўп йиллардан бери Улуғбекнинг хизматини қилиб юрган Султон Абу Саид мирзо исён кўтарди. У бир кун илк саҳарда қўл остидаги аргин қабиласи йигитларидан тузилган отлиқ кўшинни билан ўз истехкомини ташлаб кетди ва Самарқандга қараб йўл олди. Султон Абу Саид тез орада Самарқанд остоналарида пайдо бўлди ва уни қуршовга олди. Мирзо Абдулазиз ихтиёридаги аскар Абу Саиднинг отлиқларидан икки баробар ортиқ эди, шунга қарамай, қалъадан чиқиб душман билан беллашишга журъати етмади. Абдулазиз билан Мироншоҳ қавчин қалъа дарвозалари ҳамда буржу бораларига одам тайинлаб, мудофаа жағини ихтиёр қилдилар. Бу ҳақдаги хабар Термизга етгач, Улуғбекни ваҳима босди, энди нима бўлса ҳам Самарқандни асраб қолиш зарур бўлиб қолди, чунки пойтахтнинг қўлдан кетиши — тожу тахтнинг қўлдан кетиши билан баробар эди. У Жайхун бўйидан кўчиб, шитоб билан Самарқандга қараб юрди. Улуғбек йўл-йўлакай ташвиш огушида борди. Мирзо Абу Саидни бартараф қила олармикин? Ёки у боргунча Самарқанд қўлдан кетиб қолармикин? Абдуллатиф отасининг йўқлигидан фойдаланиб дарёнинг ўнг қирғоғига ўтиб олмасмикин? Аҳвол шунга борса, унда Улуғбек шубҳасиз икки ўт орасида қолади. Бу ҳам етмагандай амирларнинг кайфияти ҳам яхши эмас. Ахир улар кеча уни бандга олиб Абдуллатифга топширмоқчи ҳам бўлдилар-ку?! Мана шу ўйлар Улуғбекнинг юрак-бағрини ўртади. Йўлда, Қаршига икки йиғоч қолганда, қўшинда яна бузилиш рўй берди. Бир гуруҳ амирлар одамлари билан тунда қаёққадир гоийб бўлишди. «Лашкар шу қадар паришон бўлдимки, — деб ҳикоя қилди тарихчи Абдураззоқ Самарқандий, — кўнчилик чодир ва бошқа ашёларини ташлаб қочдилар. Улуғбек зўр қийинчилик билан кўшиннинг озгина бир қисмини сақлаб қолди».

Султон Абу Саид эса Улуғбекнинг шаҳарга яқинлашиб қолганини эшитиб қамалини бўшатди ва Туркистон тарафга қараб қочди...

Улуғбек шаҳарда бир-икки кун қолиб, йўқлигида содир бўлган аҳволни тафтиш қилди. Аниқланишича, Абдулазиздан на фақат амирлар, балки қосиблар ва савдогарлар ҳам норози эканлар. Шаҳзода кун оша бозор айланиб, заргарлик ҳамда ҳарир моллар ва кимхобу атласдан тикилган зардўзий либослар сотадиган дўконларда, расталарда

кўзига қайси мато ёки буюм яхши кўринса, оқчасини тўламайин олиб кетаверадиган қилиқ чиқариб олган экан. Сулув қизлар ва қанизакларни олиб кетиш одатини ҳам ташламабди. Бунинг устига Низомиддин Хомуш одамлари яна гимиллаб қолишибди. Улугбек ўглини қаттиқ итобга олди. Мироншоҳ қавчинини аямасдан дўнпослади...

Шаҳарда тартиб ўрнатилгандан кейин Улугбек кўшинини тўлатиб яна Жайхун ёқасига, мирзо Абдуллатифга қарши отланди. Бу сафар у мирзо Абдулазизни ҳам ўзи билан олиб кетди. Пойтахт мутасаддийлигини яна ўша Мироншоҳ қавчинининг зиммасига юклади. Лекин энди ташаббус тамом қўлдан кетган эди. Абдуллатиф отаси Термиздан кўчган ҳамона дарёдан ўтиб шаҳарни эгаллади ва Пули сангин орқали Самарқандга қараб юрди. Хузор билан Кеш осонгина қўлга кирди. Мирзо Абдуллатиф шу ерда бир неча кун тўхтаб, теварак-атрофдан озиқ-овқат жамгарди, сўнг Кеш, Хузор ва бошқа кентлар лашкарини ҳам кўшиб Самарқанд устига юрди. Тез орада Абдуллатиф Шероз туманига жириб борди. Улугбекнинг асосий кучлари ҳам шу ерга тўйланган эди.

Самарқанд шарқи-жанубида Димшиқ кўрғонининг шарқий тарафида жойлашган кенг текисликда ҳар иккала тараф кўшинлари саф тортдилар. Улугбек нимагадир ўз қароргоҳини баланд тепаликнинг кунботар тарафидаги ёнбағирликка қурди. Бу ердан жанг майдони яхши кўринмасди. Қуёш чиқиши билан ёвлашувчилар жойланиб қолдилар. Улугбек кўшиндан дастрўмолини олиб ёзди ва юқори кўтариб, бир-икки марта силжитиши билан унинг ёнгинасида, беш-олти қадам нарироқда, тепаликда турган қарнайчи, сурнайчи ва ногорачилар ишга тушиб кетишди. Қарнайнинг наъраси, сурнай садоси, кўшиногоранинг гумбир-гумбири осмон-фалакни титратди. Шундан кейин баронгор, жавонгор ва гулда турган амирлар қўлларини дуога очдилар ва қиличларини гилофдан сугуриб аскарни жангга бошладилар. Абдуллатиф кўшини ҳам наъра тортиб ўзини жангу жадалга олди. Аскарлар жон олиб, жон бердилар, эрталабдан то чошгоҳгача тиним билмай жанг қилдилар. Дастлаб Улугбек кўшинларининг қўли баланд келди. Душман баронғори кўп талофот кўрди. Жавонгор бўлса бирин-кетин берилаётган зарбага зўрга дош бериб турарди. Абдуллатиф чекиниш тараддудида амирлари билан от устида кенгаш қуриб турган бир пайтда Улугбекнинг баъзи амирлари Пирмуҳаммад Тогой Буқо иғвосига учиб Абдуллатиф тарафига ўтиб кетдилар. Бу қўли баланд ке-

либ турган кўйинининг шайтини қайтарди. Хошилик оқибатида лашкарда парокандалик ва бузилиш бошланди. Бу воқеа 853 йил шайбон ойининг бошида (1449 йил 19 сентябрь) юз берди. Улугбек ноилож кўйинга чекинишни буюрди ва ҳамма нарса қўлдан кетмай туриб Самарқандга етини ва мустаҳкам қалъага жойланиб олинн фикрига тушди.

Ўша жангда Абдуллатиф билан бирга бўлган ҳожини Муҳаммад Хусрав кейинча тарихчи Мирхондга мана буларни хикоя қилган экан: «Агарчи подшоин олам Улугбек Диминиқ ёнида бўлгон урушда чодирини ўшал тепаликнинг бизга қорагон тарафига тикканларида эрди, мирзо Абдуллатифнинг тамом кўшунини жангу жадал майдонинини тарк этуб қочгон бўлур эрди». Ҳа, балким шундайдир. Лекин мағлубият сабаби бошқа тарафда — Улугбек атрофида хоши кўнайганида эди. Буни Улугбек алақачон пайқаган, шунинг учун ҳам чекинишни афзал кўрган эди.

Улугбек зўр умид билан Самарқанд остоналарига етиб келди. «Агар эсон-омон қалъага кириб олинн муяссар бўлса, бас. Мирзо Абдуллатиф исёни бостирилгусидир», — деб айтди у ўшанда яқинларига. Афсуски, бу Улугбек ва унинг ҳамроҳларига насиб қилмади. Мироншоҳ қавчини кўримаклик тариқинини тутди ва шаҳар дарвозаларинини Улугбекнинг юзига ёнди, уни шаҳарга киритмади. Бу қандай адолатсизлик? Кечагина қаринингда тиз чўкиб, лутфу марҳаматингга умидвор турган кимса бугун юзингга оёқ қўйса! Улугбек бу мунофиқини ўшанда йўқ қилиб юбормаганига нушаймон қилди. Энди нима ҳам қила оларди. Бўлар ини бўлди. Бу ерда ортиқча қозинининг фойдасини йўқ эди...

Абдуллатиф отасининг кетидан қувмади — уч кун Шерозда қолиб кетди. Амирлардан бири мирзонинг кўнгли хуши шайтини пойлаб шини найсалга солишининг оқибати яқини бўлмастлигинини ётиги билан айтган эди. Абдуллатиф «қўйверинг, қария у ёқ-бу ёқини бир айланиб кўрсун, кўрамиз нимареага эриниур эркан», деб қўй қолди. Ҳа, у бу ёғидан хотирикам эди. У Мироншоҳ қовчини билан алақачон алоқа боғлаган, ҳаммасинини у билан нишитиб олган эди.

Улугбек Абдулазиз ва яқинлари ҳамроҳлигида, содиқ қолган кичик кўшин билан Сайхун бўйларига, Шохруҳия қалъасига қараб йўл олди. Бир вақтлар Банокат аталган ва Сугддан Шонга, ундан Хитойга борадиган қарвон йўлида жойланган бу шаҳар Чингизхон истилосини даврида тамом вайрон қилинган эди. Амир Темур 1382 йили уни

қайтадан тиклади ва кенжа ўгли Шоҳрух мирзо шарафига уни Шоҳрухия деб атади. Шоҳрухия асладан ҳам зиёда ва мустаҳкам қилиб қурилди. Унинг бир тарафи Сайхун иккинчи тарафи эса чуқур ҳандақ билан ўралган эди. Унда жамланган озиқ овқат кам деганда ярим йилга бема дол старди. Йўлда Улугбек Абдулазизга деди:

Унал қалъада уч тўрт кун турайлик, кўрамиз замон ўз ойинасида яна не ҳол суратини кўргузур эркан. Улугбек Абдуллатифнинг сулҳга кўнишига ҳамон умидвор эди. Майли, оғонигиз тожу тахт иштиёқиди бўлса бош устига, ани олаверсун, фақат урушин тўхтатса бас!

Шоҳрухия кутволи Иброҳим ибн Фўлод Мироншоҳ қовчин қабилда иш тутмади. У шаҳарнинг эътиборли зотлари билан Улугбекнинг йўлига нешвоз чиқди, зўр ҳурмат ва эътибор билан уни ва ҳамроҳларини қалъага олиб кирди. Кечқурун кутвол муътабар меҳмонлар шарафига қуюқ зиёфат берди, яна бир-икки кун уларга мулозат қилди, кейин у ҳам валлинеъматидан юз ўгирди. Воқеа бундай содир бўлди. Шоҳрухияга келганларининг учинчи кунин Улугбек билан Абдулазиз сайру саёҳат деб қалъадан ташқарига чиқдилар ва эртадан кечгача Сайхун бўйларини айландилар, тўқайзорда қора кийик овладилар, қалъага эса қоронгу тушганда қайтдилар, лекин бу гал унинг дарвозалари берк эди. Дарвозани тақиллатдилар, овоз бериб ўзларини танитдилар, лекин фойдаси бўлмади. Ичкаридан дарвозабоннинг тўнгиллаган овози эшитилди.

Кутвол жаноблари «дарвоза ҳеч кимга очилмасун» деб буюрғонлар, кетинглар бу ердин, йўлларингни берсин.

Шундан кейин Улугбекнинг хотирига олий мақом хон Абдулхайрхон ҳузурига илтижо қилиб бориш фикри келди. Лекин мулоҳаза қилиб кўриб, фикридан кечди. Улугбек нима бўлса ҳам ота-бола ўртасида меҳру шафқат ва мурувват бўлиши зарурлигини ўйлаб Самарқандга қайтиб боришга қарор қилди. Маънос бир кайфиятда мулозим ларига деди:

– Салтанатини Абдуллатиф мирзога тобширурмиз, ўзи миз эрсак мадрасайин хосда толиби илмга дарс бериш ва расадхонада илм бирлан машғул бўлурмиз...

Бу сафар ҳеч қандай гап-сўзсиз Шайхзода дарвозасини уларга очдилар. Абдуллатифнинг хизматкорлари уларни Бози майдонга олиб келдилар. Боққа кираверишда, азамат терак тагида уларни мирзо Абдуллатифнинг ўзи қарши олди. Ота-бола кучоқлашиб кўришдилар. Шундан кейин хизматкорлар Улугбек билан Абдулазизни дарвозадан кўп

хам олис бўлмаган, боғ ўртасида жойлашган икки қаватли деворлари мармар ва қошиқлар билан қонланган, чор-атрофи айвоонлик ихчамгина қасрга жойлаштирдилар. Ўша кун и кечқурун меҳмонхонада Улуғбек ва унинг ҳамроҳлари шарафига зиёфат берилди. Абдуллатиф подшоҳларга хос сурур билан, ҳамма йиғилгандан кейин, кириб келди. Уни ҳамма, Улуғбек билан Абдулазиз ҳам, тик турган ҳолда қўл қовуштириб қарши олди. Абдуллатиф тўрда, отасидан юқорироққа ўтирди. Зиёфат совуққина ўтди... Ҳамма тарқалгандан кейин Улуғбек, Абдуллатиф ва Абдулазиз холи қолишди. Лекин гаплари қовушавермади. Ҳеч ким биринчи бўлиб сўз бошлашга ботинмади. Ўртага чўккан сукутни Улуғбек бузди:

— Сихат-саломатлигингиз нечук, мирзом? Аҳлу аёлигиз омонмулар?

— Қуллуқ, худога шукур, ёмон эрмас.

Улуғбек у ҳам ҳол-аҳвол сўрар, деб бир неча дақиқа ўғлининг кўзларига тикилиб турди, лекин ундан садо чиқмади. Улуғбек аллақандай бўлиб кетди, энди ҳамма нарсадан умидини узди ва айни муддаога ўтиб кўя қолди.

— Биз эмди ёшимизни ёшаб, ошимизни ошоб бўлдик чамаси. Бундин бу ёғига қолгон умрин илм-маърифат ила кечирмоқ мувофиқ кўринадур. Бунга сиз не дерсиз, мирзо? — Улуғбек яна ўғлига тикилди.

Абдуллатиф бошда тасодифан ўртага ташланган масла хатдан бир оз ўнғайсизланди, сўнг ўзини ўнглаб олди ва отасига тик боқиб иккиюзламачилик қилди:

— Подшоҳи олам зинда эрканлар бизнинг онҳазратнинг ўрнига ўлтиришимиз шариятга тўғри келарму эркан?

Дилдан айтилмаган бу гапга Улуғбек ишонмади. Абдуллатиф шунчаки кўнгил овлаётган эди.

Улуғбек ўғлини имтиҳон қилишда давом этди.

— Қартайиб қолгон заиф бир кишининг тожу тахт, раият ва элу юрт ташвиши деб аталмиш оғир бир юкин елкасида кўтариб юриши эмди маҳолдур, мирзо. Бундин ташқари, биз мусулмонлик ҳажини ўташ ва ҳазрати пайгамбаримизнинг муқаддас қабрини зиёрат қилиш саодатиға етишгонимизча йўқ. Бу ҳар бир мусулмон учун ҳам фарз, ҳам суннат. Бундин тошқори, расадхонада ҳам қилатургон юмушларимиз кўп, мадрасада илми толиб бизга мунтазирдур.

— Парвардигори оламнинг иродаси ва падари бузрукворимизнинг хоҳишлари шундоғ бўлғоч, бизда не ихтиёр.

Ноқобил фарзанд тап тортмай шундай деди-я. Аммо

бошқа нима ҳам десин? Кўп йиллардан бери орзиқиб кутган куни келди-ку. Энди у Амир Темир Кўрагоннинг тожу тахтига эга бўлиб турибди-ку. Ота тирик бўлса нима қилибди. Бугун тирик бўлса, эртага балки фаний дунёга равона бўлур. Улуғбек ўғянинг кўзларига тикилди. Абдуллатифнинг дилидаги фикрни англаш қийин эмасди.

Ота-бола суҳбати шу билан тугади. Балким кўп нарсалар тўғрисида гурунглашишга майллари бўлгандир-у, лекин гаплари қовушмади. Охири фотиҳа ўқиб ўринларидан кўзгалдилар. Мулозимлар-Улуғбек билан Абдулазизни хоналарига кузатиб қўйишди.

Улуғбек ўша кеча мижака қоқмай тонг оттирди. Ўз фарзандининг кўрсатиб турган каромати, бу етишмагандай, аҳли сарой олдида қилган хурматсизлиги юрак-бағрини ўртади. Кечагина тиз чўкиб оғзини пойлаб турган амирларни айтмайсизми?! Бугун улар ҳам бир умр бошини силаб келган валинеъматдан юз ўгиришди, «янги дўст топилганда эскисидан кечмоқ керак» қабилида иш тутишди. Қисқаси, тузини ичиб, туздонига туширишди. Наҳотки, энди у ҳеч кимга керак бўлмаса?! Ахир у бирёқлардан тентираб келиб қолган одам эмас-ку! У шу юртнинг боласи-ку, ахир! Шу ерда тугилди, улғайди, қирқ йил унга ҳукмфармо бўлди. Бугун юртига сизмай турибди. Наҳотки?!

Улуғбек ҳеч қачон ўзини бу қадар ночор ва танҳо сезмаган эди...

Эртаси куни кечқурун ҳамма яна ўша меҳмонхонада тўпланди ва мирзо Улуғбек машоих, уламо, фузало ва умаро олдида ўзининг сўнгги иродасини — тожу тахтни Абдуллатифга топшириб, қолган умрини тоат-ибодат ва илм-маърифат билан кечиришга қарор берганлигини эълон қилди. Табрик овозлари хонани бошига кўтарди:

— Боракалло, Мугисуддин Улуғбек Кўрагон ва фарзандларининг умри узун бўлгай!

— Қутлуг бўлсин, мирзом! Тахту салтанат муборак!

— Абдуллатиф олий ҳазратларининг тахту салтанати у дунёо бу дунё боқий бўлгай!

«Боқий бўлгай!» Бу гапни Улуғбек қаердадир эшитган эди. Улуғбек мажлисда ҳозир бўлганларни бирма-бир кўздан кечирди ва нигоҳи Абдуллатифнинг ўнг тарафда тўртинчи бўлиб ўлтирган «Вотвот мунаажжимга» тушди. Ҳа, энди эсига келди. Бу нидо ана шу ерқинидан чиққан. Бундан қирқ тўрт йил муқаддам Амир Темур

ўлим билан олишиб ётганда у худди шундай хитоб қилган эди. Қизиқ, бу зот энди Абдуллатифга «мунажжимлик» қилаётган экан-да. Ёши тўқсонлардан ортиб мункайиб қолган бўлса ҳам унинг ола кўзлари илгаригидай чақнаб турибди: Улуғбек уни бир қарашда таниди. «Йўқ, у ҳали кўп умр кўради, ҳали кўп бор мансабдорларга лаганбардорлик қилуб кун кечиради бу айғоқчи», деди Улуғбек ўз-ўзига.

Аълам домла Улуғбек ва унинг фарзандлари ҳақиға узудан-узоқ дуо қилди. Шундан кейин ҳамма биринкетин меҳмонхонадан чиқди. Улуғбек Абдуллатиф ва Абдулазиз билан кучоқлашиб хайрлашди.

— Тангри-таоло сизларни ҳамиша ўз паноҳида асрасун. Яхши кунларда дийдор кўришайлик,— Улуғбек ҳаж зиёратини писанда қилиб шундай деди.

— Иншоолло!— Абдуллатиф ерга қараб шу жавобни қилди.

Ҳа, Улуғбек ҳаж зиёратини ўйлаб ўгилларига омонлик тилади, «яхши кунларда кўришайлик» деб умид билдирди. Лекин бу уларнинг сўнгги кўришишлари эканлигини на Улуғбек ва на Абдулазиз биларди. Бу фақат биргина Абдуллатифга аён эди, холос. Боғи майдондан чиқишгач, Улуғбек отига миниб, Чўпонота тарафга, расадхона сари йўл олди, Абдулазиз Боғи беҳиштга, ўзининг доимий қароргоҳига жўнади.

Бироқ, Абдулазиз кўзлаган манзилга етиб боролмади. У Боғи беҳиштга яқинлашганда сал олдинроқда, йўл четида, терак тагида турган бир гуруҳ отлиқ йигитларга кўзи тушди. Шаҳзода ўгирилиб орқада келаётган навкардан «булар ким бўлди эркан», деган маънода имо-ишора билан сўради. Навкар елкасини қисди, чунки у ҳам буларни танимасди. Отлиқлар билан рўбарў бўлишганда улардан бири «чу» деб отига қамчи босди ва йўл устига чиқди, сўнг отдан тушиб икки букилиб мирзо Абдулазизга салом берди.

— Олий ҳазратлари сизга бошқа қароргоҳ тайин этгонлар, биз бирлан юринг, шаҳзода.

Абдулазиз навкарга диққат билан разм солди. У чопон ичидан совут кийиб, қилич осиб олган экан. Четда турган йигитларга қаради. Улар ҳам шу алфозда эдилар. Абдулазиз ҳаммасини англади. Булар Абдуллатифнинг йигитлари бўлиб, унинг буйруғи билан иш тутаётган эканлар. Улар шубҳасиз унинг жонига қасд қилишган. Лекин энди нима ҳам қила оларди — улар кўпчилик.

Абдуллатифнинг йигитлари Абдулазиз билан унинг навкарини чор атрофдан ўраб олдилар ва Кўксаройга олиб бориб, туқсабога топширдилар. Тўқсабо одамлари Абдулазизни юқори қаватдаги хоналардан бирига қамаб қўйдилар ва устидан қулф солдилар...

Улуғбек шу кечани Али Қушчи билан бирга расадхонада ўтказди. Улар бир вақтларгача гаплашиб ўлтирдилар. Пировардида Улуғбек шогирдига тожу тахтни мирзо Абдуллатифга топширгани, ўзи эса ҳаж сафарини ихтиёр қилганини айтди. Бу гапдан Али Қушчининг авзойи бузилди, кўнглини гашлик босди, лекин буни устозига сездирмасликка ҳаракат қилди. Кўнглига келган гапни айтмоқчи бўлди, лекин Улуғбек қаттиқ хориганиданми ёки энди ҳаммасига этак силтадими, кўзларини юмиб олди. Улар ўтирган ерларида тўшакка ёнбошлаб қўя қолишди. Улуғбек ҳаял ўтмай ухлаб қолди. У Абдулазиз мирзо билан содир бўлган воқеадан тамом беҳабар эди.

Ҳижрий 853, йил рамазон ойининг еттинчи куни (1449 йил 25 октябрь) Эрталаб понушта вақтида расадхонага Абдуллатифнинг навкари кириб келди ва Улуғбекнинг Маккаю Мадина зиёратига бориш тўғрисидаги истаги ижобатга олинганлигини хабар қилди. Улуғбек бундан беҳад хурсанд бўлди-ю, лекин Али Қушчининг ваҳима босди Улуғбек буни сезиб шогирдига тасалли берди:

— Ташвиш тортмангиз, мавлоно, ҳамма нарса таъгри таолонинг ихтиёрида. Мирзо бизга бир умрга унутиб бўлмас мурувват кўргузибдурлар.

— Йўқ, ҳазратим, бу ерда бир гап борга ўхшайдур, ҳар ҳолда эҳтиётлик тадорикини ҳам кўруб қўйган яхши. Модомики жаноблари ўшал муқаддас жойларга боришга аҳд қилган эрканлар, унда жанобларининг бир ўзини ёлғиз жўнатиб бўлмас. Яқин ва содиқ кишиларимизни сизга қўшгаймуз. Йўқ демасангиз, устоз, сизни ўзум кўзатуб борсам.

— Ташаккур, мавлоно. Сиз кўпроқ бу ерда заруренс. Сиз ҳам бўлмасангиз расадхонани ким мутасарриф қиладур? Мирзо Абдуллатиф бизни ёлғиз қўймас. Ишончли, яхши одамларни ҳамроҳ қилиб берур, нишоолло. Ҳар иш таъгри-таолонинг продаси билан бўлур, бошга не тушса кўрурмиз.

Дастурхонга фотиҳа ўқидилар ва Улуғбек хос хизматкорини чақириб сафар эгар-жабдуғини ҳозирлашни

буюрди. У шу кунпёк йўлга чиқинга қарор қилди ва қарорини одам юбориб Абдуллатифга ҳам билдирди. Абдуллатиф отасига ўзининг содиқ хизматкорларидан ҳожини Муҳаммад Хусравни қўшди.

Уша кунини нешини намозидан кейин Улуғбек хос нав кари, хизматкорлари ва ҳожини Муҳаммад Хусрав билан бирга Самарқанддан жўнаб кетди. Улар Боғи шамолни этаклаб қолган ҳам эдиларки, орқадан отларнинг дупур дупури эшитилди. Булар мирзо Абдуллатифнинг йиғитлари бўлиб чиқди. Суворийлар йўлни тўсиб Улуғбек билан унинг ҳамроҳларини шў ерда тўхтатдилар..

Улуғбек сафар ҳозирлигини кўриб турган бир пайтда Абдуллатиф отасини ўлдириш тадоркики билан банд бўлди. У Улуғбекдан порози бўлиб юрган одамларни ҳузурига тўплаб уларга гап уқтирди:

Қимда-ким Улуғбек мирзодин жабр кўрган бўлса хонининг (у Муғлуқ исмлики бир мўғулнинг шунчаки номига хон деб эълон қилган эди) ҳузурига борсун ва айтсункими мирзо Улуғбек фалон вақтда фалон касминини қонунга хилоф тарзда ўлдиртурган, мен аниинг хунини талаб қиламен. «Хон, — деб ҳикоя қилади Абдураззоқ Самарқандий, «шаръан нима бўлса шунини қилинглар», деб буюрди Хонининг ҳузурига арз-дод қилиб келганлар орасида Аббос исмлики девснийрат бир йиғит ҳам бор эди. У бир вақтлар золимлиги учун Улуғбек тарафидан ўлимга ҳукм қилинган сулдуз қабиласини бошлиқларидан бирининг ўғли эди Аббос хонининг ижозатини олиши билан Абдуллатифнинг олдига чопиб келди...

Суворийлар Улуғбек билан унинг ҳамроҳларини йўлда тўхтатган пайтда Абдуллатиф шаҳар уламосини тўплаб Улуғбекни ана шу Аббоснинг қўлига топшириш хусусида мажлис қуриб турган эди. Мажлисга фақат аълам, қози калон ва шаҳар масжидларининг имомлари тўпланган эди Тўрда Низомиддин Хомушнинг халфаларидан бири, остопада малъун Аббос чўк тушиб ўлтиришарди. Тинчликни аълам домла бузди.

— Муҳтарам жамоага маълум ва равшандурким, қоршингизда тиз чўқуб ўлтиргон мўмин-мусулмоннинг отаси бундини ўнму-ўн бешму, аниинг валлоҳу аълам хотирдин фаромуш бўлибдур, йил бурун бизу сизга маълум бўлмагон сабаб ила Улуғбек мирзонинг амри билан қатл этилган эркан. Энди ушбул йиғит надарини бузрукворининг хунини сўраб келибтур. Бу хусусда жамоанингни фикрини не бўлгай?

Имомуддин Хомуш халфаси, имомларнинг кўнчилиги Аббоснинг даъвосини қўватлаб гаширдилар. Фақат қози калон Шамсиддин Муҳаммад Мискин уларга қарши чиқди.

— Хушалаблик жоҳилиятдин қолгон бир расм-одат. Бу хусусда муқаддас китобларда, шунинг киби «Қуръони шариф»да айтилганлар барчамизга аъён. Бир халқ орасида одам ўлдирганлик ёки ноҳақ қон тўкканлик учун жуда бўлмағонда дийага тортурлар. Ахир аҳли мажлисининг кўнчилиги подшоҳ Бурхонуддин Марғинонийнинг тамом мусулмон оламга машҳур бўлган «Ал-Хидоя»сини, ҳеч бўлмағонда «Мухтасари виқоя»ни ўқигон кишилардурлар. Абу Ҳанифа жанобларининг «Ал-фикҳ ал-акбар»ичи? Оши ҳам ўқигонмуз. Исоф ва истиҳсон ила иш тутмоқ зарур. Ахир подшо кимдир ўлимга маҳкум этгон бўлса эл-юрт эмишяти ва рифоҳияти деб қилгон. Модомки, шундай эркан, у шарият олдида жавобгар эрмасдур.

Имомлар билан халфа фикрида қаттиқ тўриб олдилар. Пировардида можаро кўтарилди. Кимдир чой қўйилган пивлани қозикафъига қараб отди. Мансаб ва мартабаси ҳаммадан юқори бўлган аълам домла овози борича бақирди:

— Хой, жамоа! Қойи ерда ўлтиргонингизини унутманг ахир бу ер Чорсу бозори эрмас-ку!

Ғала-ғовур аста-секин босилди. Аълам ҳаммаси бир-бир кўздан кечириб чиқди. Кўнчиликнинг кўзларида тобеллик ва бўйсуниш аломатларини кўргач, тўшак қатидан тўрт букланган қоғозни олди ва уни ёзиб биринчи бўлиб ўзи муҳр босди, сўнг ўнг қўлида ўлтирган хожа Хиёр масжидининг имомига узатди. Имом қоғозга шунчаки бир кўз ташлаган бўлди, сўнг у ҳам унга муҳрини босди. Бошқалар уни ўқиниш ҳам истамадилар, муҳрларини босдилар-у, қўйдилар. Фақат қозикалон Шамсиддин Муҳаммад Мискин қоғозга муҳрини босмади. У хатто ўша хатни қўлига олмади ҳам... Улугбекни қатл этиш тўғрисидаги фатво шу тариқа имзоланди. Аълам уни ҳамон останада тиз чўкиб ўлтирган Аббосга узатди.

— Мана, ўғлим, ол, худо биз бадаларини кечирсуи!

Аббос ўрнидан санчиб турди, бориб аъламдан қоғозни олди, икки букилиб жамоага таъзим қилди, сўнг фатвоини тўрт буклаб қўйишга солди ва, қўллари кўксенда, орқаси билан юриб хонадан чиқди...

Қози Шамсиддин Муҳаммад Мискин уйига бир аҳволда араш етиб олди ва меҳмонхонага кириб ўзини кўрпача устига отди. Овқат ҳам емади. Туни билан мижекка қоқмай

тўлғониб чиқди, эрталабга бориб эса қаттиқ бетоб бўлиб қолди. Шу тариқа у бир ҳафта чамаси оғриб ётди. Ўша кунлари кўп валийлар ва фақиҳларнинг ҳаёти унинг кўз ўнгидан ўтди. Не-не софдил кишилар тўғрилиги орқасидан азоб чекишмаган, қувғинга учрашмаган, қурбон бўлишмаган. Абу Ханифа, Ибн Ханбал, Нажмиддин Кубро ҳам эътиқод йўлида қурбон бўлганлардан эмасми?! Ибн Ханбал маътазаллийларга қарши тургани учун халифа Маъмуи (813—833) ва ал-Муътасим (833—842) томонидан бир неча бор қамалган ва жазога тортилган. Абу Ханифа эса қози калонлик лавозимини қабул қилишга рози-ризолик бермагани учун халифа Мансур (754—775) уни зиндонга ташлади ва у ўша ерда калтак зарбидан ўлиб кетди. «Мухтасари Виқоя»га шарҳ ёзган бир олим ҳукмдор талаб қилган масала бўйича ёзма ривоят беришдан бош товлагани учун қўл-оёғи боғланиб, ётқизилиб, қоқ белидан гўла каби арралаб ташланган экан: Қози калон ўзининг тақдирини ҳам ўшаларниқига ўхшатди. «Эгилиб кун кўргандин кўра тик туриб ўлган яхши», деди у охири... Орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас мавлоно Шамсуддин Муҳаммад оламдан кўз юмди. Айтишларича кимдир унинг овқатига заҳар қўшиб берган эмиш...

Юқорида таъкидлаганидек, Абдуллатиф йиғитлари Улуғбек ва ҳамроҳларини Боги шамол этакларида тутиб қолдилар. Шундан кейинги воқеани ўша фожеа тепасида бўлган хожи Муҳаммад Хусрав тарихчи Мирхондга батафсил ҳикоя қилиб берган, олим эса уни ўзининг «Равзат ус-сафо» номли китобига битиб қўйган экан. Келинг, биз ҳам китобдаги ана шу ҳикояни келтириб қўя қолайлик:

«Шом пайтида мирзо Улуғбекнинг узангисиди Самарқанддин чиқдик. Ул жапоб ўзида йўқ хурсанд ва бахтиёр эрдилар, муборақ кўнгуллариға нимарса келса тортинмай сўйлардилар. Бир оз масофа ўтилгондин сўнг қутламагонда кимдир орқамиздин от қўюб бизга етишди. Ул кас сўнгра менинг илгимдин тутиб четга төртди. Анга тикилиб қарадим, кўрсам сулдуз қавмиға мансуб ва мирзо Абдуллатифнинг йиғитларидин эркан. Мен ондин «хўш, нима гап ўзи», деб сўрадим. У қулоқимға астагина шивирлади: «Мирзо Улуғбекни бирон ободон ерга олўб борўб туринг ва ўшал жойда кутунг. Мирзо Улуғбек подшоҳ эрур, шу сабабдин ул зоти олийларининг ҳаж сафари ҳам турку тожикни хайрон қилатургон тарзда, зўр дабдаба бирлан кечмоғи лозим, бунга тайёргарлик эрса ҳали поё-

нига етишмогон». Кутилмаган бу ходисадин таажжубланиб ошнг юзига тикулдим. Ул менинг шубхаларимни сезди шекилли, баланд овоз бирлан деди: «Аълоҳазратларининг амру фармонлари шу».

«Фармонга бош эгурмуз», дедим мен унга.

Уша отлиқ йнгит қайтиб кетгандин кейин мирзо Улугбек «не ган», деб сўрадилар. Мен анга бўлгон гапни айтдум. Хулласи калом, яқин орада кичик бир қўргон бор эркан, ўшал ерга боруб тўхтадик. Ҳаво бир оз совуқ эрди. Аълоҳазрат ўчоққа ўт қалаб юборишни буюрдилар. Навкарлардин баъзилари ушбу юмушга тутундилар. Утин катта қилиб ёқдилар. Тасодифан ўчоқдин учгон учқун мирзо пўстунининг пешига келиб тушди ва ошнг бир четини куйдира бошлади. Мирзо Улугбек ошн снг бирлан уриб ўчирди ва «аҳвол не эканини сен ҳам билдинг-а?!» — деб ўчоқдаги оловга хитоб қилдилар. Шундин кейин ушнг кайфияти тамом бузулди, оғир-оғир тин олиб, изтироб чека бошладилар. Бир оз фурсатдин кейин мирзо Абдулазизнинг ҳол-аҳволини суриштирдилар:

— Мирзо Абдулазиз омонму эркан? Балким қатлга еткурмадиларму эркан ошн?

Мен анга тасалли бериб, юпатишга ҳаракат қилдум.. Бир вақт эшик очилиб Аббос исмли кимса шериги бирлан кириб келди. Аълоҳазратнинг кўзлари ошга тушишни бирлан ранги ўчди, саячиб ўрнидин турдилар ва ташлашиб Аббоснинг кўкрагига бир мушт тушурдилар. Аббос орқасига тисарулди, шериги орқадин келиб мирзо Улугбекка ёпишди, илгини қойириб пўстунини ечиб олди. Шу пайт Аббос ташқарига арқон олиб келиш учун чиқиб кетди. Мен подшоҳ таҳорат қилиб олсун учун эшикни ичидин занжирлаб турдим. Сўнг Аббос кириб Улугбек жанобларининг кўлларини боғлаб, тошқорига судраб олиб чиқди ва машғала ўрнатилгон дарахт остига олуб боруб тиз чўқтирди ва ул бесаодат қиличнини гилофидин сугирди ва ул одил ва олим подшоҳнинг бошини танидин жудо этди. Биз эрсак аввал уйнинг теварак-атрофига беркиниб ётдик, сўнг барчамиз Самарқандга қайтдик».

Тақдир шундай қаттол экан: Улугбек ҳамроҳлари бурчак-бурчакка яшириниб томошабин бўлдилар, кейин кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ёвузликни амалга оширганларидан кейин Самарқандга қайтиб бордилар. Оби Сужарининг бўйгинасида жойлашган кичик қалъада эса боши кесилган Улугбек билан олишув чоғи унинг кўйиндан тушиб тупроққа қоришган китоб қолди, холос...

ПАДАРКУШ ФОЖИАСИ

«Қилмиш-қидирмиш». Қадим замонлардан бери оғиздан-оғизга кўчиб келаётган бу мақол заминида зўр ва аччиқ ҳақиқат ётади. Дехқон аҳли «нима эксанг шуни ўрасан», дейди. Бу мақол ҳам ҳаётдан олинган, аччиқ ҳақиқатнинг меваси. Ёки Бобир мирзонинг мана бу сатрлари маъносини чақайлик:

Ҳар ким ки вафо қилса вафо топгусидур,
Ҳар ким ки жафо қилса жафо топгусидур.
Яхши киши ёмонлик кўрмагай ҳаргиз,
Ҳар ким ки ёмон бўлса жазо топгусидур.

Инсон дунёга бир марта келади, икки марта эмас. Шу сабабдан у ўзидан яхши ном қолдиришни орзу қилади, шуни истайди, шунга интилади. Лекин бунга етишганлар ҳам бор, етишмаганлар ҳам. Бу кўп жиҳатдан инсоннинг ўзига боғлиқ. Бир умрга ёмон отлиғ бўлиб қолиш ҳам мумкин. Бу — инсон табиатида бўладиган тангназарлик, ҳасадгўйлик ва очкўзлик сингари ёмон хислат оқибати. Мана шундай иллатларга мубтало одамдан яхшилик чиқмайди, бундайлардан ёмонликнинг ҳар қанақасини: пасткашлик, тубанлик, хоинликни кутса бўлади. Шунинг учун ҳам бунақалардан яхши ном қолмайди. Мирзо Абдуллатифнинг тақдири шунақа. У ўз отаси — ҳаёт ато қилган инсон жонига чанг солди. Шунинг учун ҳам бир умрга у ёмон отлиқ бўлиб қолди, падаркуш деган ном орттирди, абадулабад шу ном билан умри тарихда қолди...

Умуман, хотира умри қисқа. Лекин бу инсонга нисбатан тўғридир, яхшиликни ҳам, ёмонликни ҳам вақт ўтиши билан инсон унутади. Лекин тарих бу борада

ўжар — у ҳеч нарсага унутмайди. Мана, масалаи, падаркушлар Абдуллатифдан аввал ҳам бўлган экан, Ундайларни ва уларнинг қилмишларини тарих ўз варақларида сақлаган. Бундан ўн тўрт аср муқаддам сосонийлар сулоласига мансуб шахзодалардан Шеруя тожу тахт илтиёқида отаси Кубод биринчиси (498—531) ўлдирди, лекин ҳукмронлиги олти ойдан ошмади, вабо касалига мубтало бўлиб ўзи ҳам ўлди. Ундан фақат падаркуш деган ном қолди холос Аббосийлардан Мунасир ҳам 861 йили отаси Мутаваккилга қўл кўтарди ва уни ўлдириб халифалик тахтини эгаллади. Лекин олти ойдан ортиқ тахтда ўтиролмади — ўлиб кетди. У ҳам ота ўлдирган деб ёмон отлик бўлиб тарихда қолди. Мана энди бунақа тавқи лаънат мирзо Абдуллатифга тамға бўлиб тушди.

Ҳижрий 853 йил рамазон ойининг тўққизинчи куни (1449 йил 26 октябрь) Бугун ҳам Самарқанд одатдагидай уйқудан безовталаниб турди. Эрта саҳардан Регистон теъарағидаги кўчалар, бозор ва расталар тавжум. Аввалгидай ҳар ким ўв юмунини билан овора. Лекин нимагадир бугун кўчада аскар кўп. Суворийлар тишменз у ёқ-бу ёққа от чоптириб ўтишади чорраҳаларда ва бозорларда, чойхона ва қаҳвахоналарда миршаблар изғийди. Нима бало, яна урушми? Ё саройда бирон кор-ҳол юз бердимми? Лекин, нима бўлганини ҳеч ким билмасди. Боғи шамолнинг этагида, Суж ариғи бўйида юз берган қотилликдан ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. «Қор ёғди — излар босилди» бўлиб кетгандан кейин қанақасига ҳам хабар топсин авом халқ? Шаҳид подшоҳ жасади ўша кечасиёқ яширин тарзда шаҳарга олиб келиниб, ўзининг мадрасаси ҳовлисига кўмиб қўйилди, қабр ўрни эса теп-текис қилиб ташланди. Бу ишни қилганлар ҳам тигдан ўтказилган эди...

Чопар Боғи майдон дарвозасидан ўтганда тун яримлаб қолган эди. Абдуллатиф ҳали ётмаган. Хобхонанинг бир бурчагида боғ тарафга қараган дарча ёнида ташқарига тикилганча кўнгли гаш, чироқ ёқса ҳам ёришмайдиган бир алфозда ўтирибди Аббос ишнинг уддасидан чиқолдимикан ёки Улугбек ва хизматкорлари унинг ўзини даф қилдимикан? Ҳамма гап хожи Муҳаммад Хусравда. Борди-ю, у хонлик қилиб сирни Улугбекка очиб қўйган бўлса-чи? Мана шу ўйлар унинг қалбини тирнади, оромини бузган эди. Шу найт эшик оҳишта очилиб, ҳос мулозим кирди ва чопар борлигини хабар қилди.

— Кирсин!

Мулозим девенират бир йигитни етаклаб кирди. Йигит тиз чўкиб Абдуллатифга таъзим қилди. Абдуллатиф уни бир кўришда таниди. У Аббос билан бирга Улугбекнинг кетидан борган ўзининг хос йигитларидан экан. У чўк тушиди ва хожасининг кўзларига жовдираб тикилди. Абдуллатиф даст ўридан турди ва охиета-охиета босиб бориб унинг қаршисида тўхтади.

— Гашир, не хабар келтурдинг?!

— Подшоҳи олам, Улугбек мирзо жаноби олийлари фоний дунёни тарк этуб охират сафарини ихтиёр қилдилар. Чуқур ҳамдардлигимизни қабул этинг, аълоҳазрат.

Чонар кўзига ёш ояди. Ҳар ҳолда хожаси отадан ажраб турибди. Бошига мусибат тушиди-да. Балким Улугбек ўлимида унинг қўли йўқдир, ўша аблаҳ Аббос уни қозондек салла ўраганларнинг фатвоси билан ўлдиргандир, деган хаёлга ҳам борди у. Лекин Абдуллатифнинг юзида ачинини аломати сезилмади, кўзлари эса қуш-қурқуқ эди. У ниунчаки кўллариини юзига тортиб «оллоҳу акбар, худо раҳмат қилсин», деб қўйди. Кейин чонардан сўради:

— Анови бадбахт Аббос қойда қолди?

— У йўлда отдан йиқилуб тил тортмай ўлди, аълоҳазрат.

Абдуллатиф «хайрият» дегандай, чуқур тин ояди, юзидан хотиржамлик аломатлари пайдо бўлди, сўнг удайчини чақиртирди.

— Шул мард йигитга зарриш чопон кийдирулеун, яна минг динор кепакай инъом ҳам берулсеун, мартабаси ўнбошиликга кўтарилсеун.

Навкарга совга-салом ва ўнбошилик ёрлиғи тонширилди. Йигит совгани олиб Абдуллатифга чуқур таъзим қилди ва орқаси билан юриб хонадан чиқди. Абдуллатиф остонада турган хос мулозимига «кузатиб қўй!» деб ишора қилди. Ўнбошини бог дарвозаси остонасида чошиб ташладилар...

Ота энди йўқ. Амир Темурнинг тоғу тахти, мамлакатнинг ишон-ихтиёри энди унинг қўлида. Тўғри, тоғ даввогарлари ҳали йўқ эмас, акенинча улар аллақанча: Абдулазиз, Султон Абу Саид, мирзо Абдулла, Абулқосим Бобир, Султон Муҳаммад... Лекин улар эндиликда унинг учу-хавф-хатарли эмас. Абдулазиз Кўксаройда қамокда ётибди. Мирзо Абдулла ҳам ўша ерда. Султон Абу Саидни яқинида Бухоро доругаси тутиб зиндонбанд қилди. У ҳозир Бухоро арки ичидаги зиндонда суварак билан чаёнга ем бўлиб ётибди. Олоуддавла, Абулқосим Бобир ва Султон Муҳам-

мад бу ердан йироқда — Хуросонда. Уларнинг Абдуллатиф билан ишлари йўқ. Улар Шоҳрухнинг тожу тахтини таланиб бир-бири билан олишиб ётишибди. Хулласи калом, Абдуллатиф энди Мовароуннахрнинг яккаю ягона хожаси, Хуросон билан Ироқ бўлса қочмас. Тангри «ол, қулим», деса тезда бу мамлакатлар ҳам иқтидорли қўлига кириб қолар. Мана шу фикр-хаёл билан Абдуллатиф бирмунча вақт тиккасига қотди, лекин бари бир нимагадир кўнгли гаш эди.

Эртаси куни Абдуллатиф ҳеч кимни қабул қилмади, ҳатто «зарур юмушим бор», деб ёлғиниб-ёлворганига қарамай, айғоқчилар бошлиғи «Вотвот мунажжим»ни ҳам унинг олдига киритишмади. У эшикогага хира пашшадек ёпишиб кўп ялинди.

— Аълоҳазратга айтатурғон муҳим гапим бор, жаноби эшикога. Жуда зарур, подшоҳлик аҳамиятига молик хабар келтурғонмен.

Эшикога сўзида туриб олди:

— Аълоҳазрат букун ҳеч кимни қабул қилмайдулар. Ясовул келмасдин бурун жўнаб қолинг, тақсири олам. Сизда нима кўп — тоза хабар кўп, давлат аҳамиятига молик хабар кўп. Эртага эрталаб келинг, унғача янгилари ҳам топилуб қолур, қўшуб айгурсиз.

«Вотвот мунажжим» бўш келмади, дўқ-пўписа ҳам қилиб кўрди:

— Кейин хижолат бўлуб қоласиз, жаноби эшикога. Яна пушаймон бўлиб юрмангиз. Кейинги пушаймон — ўзинга душман, деган нақлни эшитмағонмусиз?

— Эшитганмен, жаноб! Лекин бари бир бугун сизни подшоҳ ҳузурига киритмасмен, ахир эртага эрталаб келинг деб айтдим-ку!

«Вотвот мунажжим» энди ҳақорат сўзларга ўтди. Шундан кейин эшикоганинг жаҳли чиқди ва ясовулни чақиртирди. Ясовул рўдапони икки буклаб, даст кўтариб айвондан улоқтирди.

Эртаси куни хуфтон намозидан кейин Абдуллатиф Кўксаройга борди. Ҳеч тарафга қайрилмай тўғри юқори қаватга кўтарилди ва Абдулазиз истиқомат қилиб турган хона олдига келиб тўхтади. Соқчи белбоғидан калитни ечиб олиб қулфни очди. Абдуллатиф эшикдан кирган ҳамоно уни ичидан занжирлади. Мирзо Абдулазиз Убайд Зоконийнинг «Ушшоқнома»сини ўқиб ўлтирган экан, шарпани эшитиб, кўзини китобдан олди, оғасини кўриб суюниб кетди, даст ўрнидан турди ва унга қўл қовуштириб

салом берди. Абдуллатиф иниси билан қучоқлашиб кўришди, сўнг оға-ини бирмунча вақт гурунглашдилар. Лекин гаплари кўп ҳам қовушмади, Абдулазиз акасининг сўзларида самимият сезмади. Шунчаки қараганда у ўзини подшоҳларга хос тавоноликда тутарди, лекин ичдан қандайдир изтироб чекаётганлиги, нимадандир ҳадиксираётгани кўзларидан кўриниб турарди. «Бир гап борга ўхшайдур», деди ўзича Абдулазиз; ҳайрон бўлди, ўйлади, лекин ўйлаб ўйига етолмади. Охири фотиҳа ўқиб Абдуллатиф ўрнидан турди. Оға-ини яна қучоқлашиб ҳайрлашдилар. Абдуллатиф тилёгламалик қилди.

— Хўб, ҳайр бўлмасам, шаҳзодам. Сизни, аҳли оилангиз билан парвардигори оламнинг паноҳига тобшурдим, омон бўлингиз.

— Қуллук, оғажон. Бахтимизга сиз ҳам омон бўлингиз. Сизни ҳам тангри таоло ўз паноҳида асрасун.

Абдуллатиф эшикка яқинлашиб қолганда Абдулазиз унга мурожаат қилди:

— Падари бузрукворимиздин хабарингиз йўқму? Алар омонму эрканлар?

— Хабарим йўқ, тинч бўлсалар керак. Яна ўша расад хонасида осмону фалакни остин-устун қилуб типтиётгандурлар-да.

Абдуллатиф чиқиб кетгандан сўнг ҳаял ўтмай эшик яна очилди. Абдулазиз китобдан яна кўзини узди. Қаршида икки ясовул билан таниш жаллод турарди. Абдулазиз сапчиб ўрнидан турди ва уларга ташланди. Лекин кучлар тенг эмасди. Бунинг устига Абдулазизнинг қуроли ҳам йўқ. Шундай бўлса ҳам у анча олишди, охири ясовуллар унинг қўлларини қайириб йиқитдилар, арқонлаб устига қоп ташладилар ва ташқарига судраб олиб чиқдилар... Ўша кеча Абдулазизнинг ҳам боши кесилди.

Абдуллатиф шу тариқа яна бир рақибидан қутулди. Энди мирзо Абдулла қолди. Хўш, уни нима қилади? Мирзо Улугбек ақлли, зийрак ва ўқимишли бу жиянини жонидан яхши кўрарди. Шаҳзоданинг айниқса тарих илмига рағбати зўр эди. У машҳур муаррих Шарафуддин Али Яздийдан таълим олган. Балазўрий, Табарий, Диноварий, Гардизий, Вассоф, Жувайний, Ҳамдуллоҳ Қазвиний сингари катта олимларнинг китобларини ўқиб ўрганган эди. Илми нужум, риёзиёт ва шеър илмидан ҳам хабардор эди. Отаси Иброҳим Султон вафот этгандан (1435 йил 4 май) кейин Шохрух икки ёшли набирасини Форсга, отасининг ўрнига, ҳоким қилиб тайинлади. Лекин у ҳали балоғат

ёшида бўлмаганлигидан давлат ишлари онаси Рукья бегим билан оталиги Шамсуддин Шерозийнинг қўлида қолди. 1447 йили Форс вилоятини мирзо Султон Муҳаммад босиб олгандан кейин мирзо Абдулла Хиротга қочиб келди ва маълум вақт Олоуддавла билан бирга бўлди. 1448 йили Улугбек Хуросон устига қўшни тўртиб келганда мирзо Абдулла Тариоб ёнидаги урушда Олоуддавладан қочиб Улугбекка келиб қўшилди. Улугбек уни қуёв қилиб олди, доимо қаерда бўлмасин ўзи билан бирга олиб юрди. Ўлимидан уч ой илгари, Жайхун бўйида Абдуллатифга муқобил бўлиб турган кезлари, Улугбек уни валиахдликка мўлжаллаб ҳам қўйган эди. Энди бу валиахд ҳам Абдуллатифнинг қўлида. У ҳам Кўксаройда маҳбус. Улугбек мирзога валиахд бўлса бўлар-у, лекин Самарқанд тахтига хожа эмас. Абдуллатиф уни ўлдирмайди, тириклайин зиндонда чири-тиб юборади. Абу Саид-чи? У ҳам ҳозир унинг қўлида. Хўш, уни нима қилиш керак? Мирзо Мироншоҳнинг бу набираси мирзо Абдулладан тўққиз ёш катта, ҳаётининг аччиқ-чучугини озми-кўнми тотиб кўрган йигит. У ҳозир йиғирма бешга, тўлиб, йиғирма олтига қадам қўйган. Айни тўлишган ва етилган вақти. Ақли-хуши ҳам жойида, ҳарб ва сиёсат сулуқларини Абдуллатифдан кам билмайди. Қайсарлик, мутакаббирлик ва мансабпарастликда ҳам ундан қолишмайди. Шу сабабдан Улугбек уни кўп ҳам ёқтирмасди, лекин ҳарбий салоҳиятини қадрлаб уни доимо ўзи билан бирга олиб юрди, ўзидан йироқлаштирмади. Абдуллатиф унга ҳам тегмасликка қарор қилди. У ҳам зиндонда чирисин. Абдуллатиф арқонни бу қадар узун ташлаб қўйиши бежиз эмасди, бунинг сабаби бор эди. Мирзо Абдулланнинг ўлими Олоуддавла билан Султон Муҳаммадни қаттиқ ранжитиши мумкин, Султон Абу Саиднинг эса Бухорода ҳам, Самарқандда ҳам кучли тарафдорлари бор. Абдуллатиф буни ҳисобга олмасдан иложи йўқ.

Кўксаройга бориб келган кечаси Абдуллатиф яхши ухломлади. Энди кўзи илинди дегунча тушига алланарсалар кирарди: гоҳ жарликдан қулаб кетади, гоҳ қутурган ит болдиридан бир нарча гўштини узиб олади. У шу тариқа минг азобда тонг оттирди. Таҳорат олиш учун ўтаётганда айвон устунига суяниб турган «Вотвот муннажим»га кўзи тушди. Айғоқчи подшоҳни кўриши билан икки букилиб салом берди. Абдуллатифнинг нафрати келди. «Яна бирон касофат ишни кўзгаб келди бу иблис», деб ўйлади. Таҳорат олаётиб мулоҳаза қилди:

«Балким зарур бир гап топиб келгандур, ахир уни биз салтанатнинг кўз-қулоғи қилиб қўйгонмиз-ку!» Таҳоратхонадан қайтишда унинг саломига бош иргитиб алик олди. Понушта вақтида эса уни хонаини ҳосга чақиртирди.

— Қани, айт-чи, еркиндик, яна қандог гап топиб келтурдинг?

— Батъзи амирларингиз, аълоҳазрат, тесқарилик йўлига ўтган кўринадур.

— Кимлар эрқандур алар?

— Идуку барлоос, Рустам барлоос, Сиддиқ барлоос, Султоншоҳ барлоос ва бир-икки тархоний.

— Хўш, алардин не номуносиблиқ содир бўлубдур?

— Алар кеча Шоҳизинидада Қусам ибн Аббос мақбарасининг зиёратхонасида қандайдир махфий мажлисида қатнашибдурлар. Уша ерлик шайхларнинг бирини сўраб билдим, мажлисини Бобо Хусайн Туркистоний отлиг бир амир уюштиргон эрмин.

— Бу, Бобо Хусайн дегони ким эрқан ўзи?

— Шаҳид подшоунинг содиқ амирлари жумласинин эрмин.

Бобо Хусайн Туркистоний Абдуллатифнинг эсига тушиди. «Ўзиниқ, ахир у астойдил бел боғлаб ва садоқат бирлаи бизга хизмат қилуб туруб эрди-ку? Ҳа, масала равшан. Ул бадқирдор, ёмон мақсад бирлаи ичимизга киргон эрқан-да!» Абдуллатиф удайчини чақиртирди. Айгоқчиға адрас чонои билан бир халта ақча ишом қилинди. Шундан кейин тўқсобои чақиртириб, фитнанинг олдини олиш чораларини кўришини буюрди. «Ул бадқирдор тириклайин тутуб келтурулсун», деб буюрди тўқсобоға.

Улугбек ўлдирилгандан сўнг уч кун ўтгач Абдуллатиф Боги чинорда катта зиёфат берди. Дастурхон олтин табақларға тузалган турли-туман мевалар, ширинликлар ва бошиқа поз-неъматлар билан тўла, тилла кўзаларда подшоҳ учун махсус тайёрланган мусаллас ва гулоб. Ҳар тарафда наргиис чехрали, нари юз машшоқлар дилин эритадиган нағмалар чалмоқдалар, масихо-дам хонандалар дилин ўзига ром этиб турли мақомлардан хонини қилдилар: нари юз, фаришта манзар дилбарлар, ой тап, жавзо камарлик махбубалар рақсдан етти осмон фариштагарининг ҳам озги очилиб бармоқларини тишлаб колган эдилар... Лекин шундай базму сафо ҳам Абдуллатифнинг кўнглини ёзолмади. У базм охиригача тунд бўлиб ўтирди, лекин бугун одатдагидан кўн ичди ва охири қаттиқ

маст бўлиб олди. Базм поёнлаб қолгач, у имо қилиб ёнига вазири аъзам Камолиддин Абдулвосеин чақирди ва унинг қулоғига нималариндир шивирлади. Вазири аъзам оҳиста ўридан туриб ташқарига чиқиб келди ва ўз ўрнига қайтиб ўлтираётиб Абдуллатифга ер тагидан қаради ва «айтганингиз бўлди» дегандай бошини сил китиб қўйди...

Базм тарқалди, лекин бир умр ота-бола қиличини чоғиб келган Идику барлос, Рустам барлос, Сиддиқ барлос, Султоншоҳ барлос ва яна бир неча тархонларни Абдуллатиф тутиб қолди. Амирлар бунинг сабабини билолмай ажабландилар. Абдуллатиф ўнг қўлига суяниб аранг ўридан турди, хиёл довдираб кетди, сўнг ўзини тутиб олди. Ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ амирларга заҳарини сочди.

— Биламен сенларни, ҳар бирингни биламен, обдон яхши биламен. Юзингда табассум-у, лекин қўйпиларингга тош солуб олгонсанлар! Сенларга ишонмайдурмен, отамизга хиёнат қилдинглар, куни келиб бизни ҳам ташлаб кетасенлар. Балким энди Абулқосим Бобир хизматига бел боғлаб тургондурсенлар, ё Султон Абу Саидни банддин бўшатиб, тахтга ўтқизмоқчимусенлар?!

Рустам барлос вазмиллик билан деди:

Аълоҳазрат, бизлар неча вақтдин бери сизнинг қиличингизни чопуб келадурмиз, гуноҳимиз не? Гапларингиз ўринсиз, мирзом!

У яна бир нима демоқчи бўлиб оғиз очган эди, Абдуллатиф шартта кесиб ташлади.

— Бас қил, аблаҳ! Йўқса тилингни суғуриб олурмен!

Султоншоҳ барлос жаҳли қаттиқ чиққанидан бурнининг учигача қизариб кетди.

— Ҳақоратингиз ўрунсиз, мирзом, бизни беҳуда маломат қилманг, биз бунга муносиб эрмасмуз.

Мирзо Абдуллатиф унинг ҳам оғзига урди.

Бу маломатларга чидолмайдурмиз. Керагимиз бўлмаса жавобимизни беринг, мирзо! — Рустам барлоснинг тоқати тоқ бўлганди, гапининг пўстқалласини айтди-қўйди.

Абдуллатиф ўзини тутолмади, чоғиб бориб Рустам барлоснинг юзига тарсаки туширди, бошқаларини оғзига келган ибора билан ҳақорат қилди. Подшоҳга қўл кўтариш гуноҳи азим ҳисобланарди, шунинг учун амирлар жаҳлга ҳай бердилар ва қўл силтаб бирин-кетин чиқиб кетдилар. Лекин, ташқарида уларни пойлаб туришган экан. Амирлар қилич яланғочлаб турган ясовуллар қўлига тушдилар.

Ясовуллар қуролсиз ва кайфи ошиб қолган амирларни бирма-бир чошиб ташладилар...

Богн чинорда базми жамшид бўлган ўша кунни Улугбек ка садоқат сақлаб, теварак-атрофда яшириниб ётган амирлар, шунингдек мударрислар ва талабалар, косиблар ва олимлар расадхона билан мадрасада пинхона йиғилдилар. Шаҳид подшоҳга атаб фотиҳа ўқилди, ош берилди. Расад хонадаги фотиҳахоиликка Али Қушчи бошчилик қилди мадрасада йиғилганларни мавлоно Бурхониддин кузатди..

Абдуллатиф ўзини олиму фозил қилиб кўрсатиш учун ҳам озмунча ҳаракат қилмади. Туркистон ёки Фарғона сафарларидан бўш вақтларида шаҳар уламосини тўплаб, бирор масала хусусида мубоҳасалар ўтказиб турарди. Бу билан у «илмда отамдин кам эмасмен», демоқчи бўларди. Баъзида жума кунлари масжиди жомеда ўқиладиган хутбани ҳам Абдуллатифнинг ўзи ўқийдиган одат чиқариб олди. Бунақа тартиб халифани Рошидини замониди жорий этилганди. Бу билан Абдуллатиф ўзини биринчи халифаларга: Абубакри Сиддиқ, Умари Хаттоб, Усмони Афъон ва Али Муртазога тенглаштирамоқчи, ўзини ҳар қандай подшоҳ ёки хонлардан юқори кўймоқчи. Баъзида у мадрасаларга бориб дарсларда иштирок этарди. Бу билан у ўзини яна отасига тенглаштирамоқчи бўларди. Тарихчи Мирхонд унинг бир кунни Улугбек мадрасасида илми наҳв ва сарф дарсида иштирок этганлигини ҳикоя қилади. Бу ҳикояни унга Шамсуддин Муҳаммад Жожирмий немли мударрис сўзлаб берган экан. Ушанда дарсида араб тилида феъл мавзуси ўтилаётган экан. «Феъл, — деб сўз бошлади ўшанда мударрис, — араб лафзида айрим ҳолларда «дахаб» («кетмоқ») сўзи бирлаи ҳам ифодаланадур». Абдуллатиф даст ўрнидан туриб, мударриснинг сўзини бўлди: «Форс лафзида ҳам айнан шундоқ ҳол учрайдур, масалаи, «рафтан» («кетмоқ») деди у» ва мисол ҳам келтирди: «Фалон кас рафт» («фалон киши кетди»).

— Офарин, мирзом, ақлу заковатларига ҳасанот! Мударрис икки букилиб унга қуллуқ қилди.

Талабалар қарсак чалиб, Абдуллатифни олқинладилар. Абдуллатиф ўзини еттинчи осмонда фараз қилди. У ўзинга ўзи деди: «Мен отамдини ҳам маълумотлидурмен, ул зот илми сарф бирлаи илми наҳвини яхши билмайдур эрди, мен эрсам отам уёқда турсини, мударрисдини ҳам ортиқ билурмен».

Абдуллатиф сарой эшикларини машойихлар ва дин ула-

моларига кенг очиб қўйди. Бу билан у «мен отамга муқобил ўлароқ дини исломга равнақ берурмен», демоқчи эди.

Шу тариқа олти ой ўтди. Абдуллатиф мамлакат ишида ўта қаттиққўллик билан иш тутди. Бирон киши, хоҳ у ва-зир бўлсин, хоҳ амир ёки оддий сарой хизматчиси бўлсин, унинг бир гапини икки қилолмас, йигинларда унинг ижозатисиз мамлакат аҳволидан сўз очолмас, очиқ фикр айтишга ботинолмас эди. Бундай киши холи не кечиши ҳаммага аён эди. Абдуллатифнинг хос мулозимларидан бири тарихчи Абдураззоқ Самарқандийга, Абдуллатиф ўлдирилгандан кейин, мана бундай деган экан: «Самарқанднинг жами умароси ва ақобирлари ашнг дагал гаплари ва хатти-ҳаракатидин мажруҳу абгор бўлдилар. У на кексани ҳурмат қилар ва на кичикка мурувват... Халойиқ кимга арз-дод қилишни билмасди... Мен анинг яқин маҳрами эрдим. Уни ўлдириш ҳақида бўлгон мажлисдин хабарим бор эрди, лекин Абдуллатифнинг қаҳридан кўрқ-қонимдин онга бу ҳақда бир нима демадим».

Қаранг, Абдуллатиф зулми унинг хизматида бўлганларнинг ҳам жўнига тегибди. Қолаверса, ҳамманинг сабр косаси тўлиб тошди. Абдуллатифдан норози бўлмаган одамнинг ўзи кам қолди. Унинг номига хутба ўқилган куни қасида битган бир кекса шоир ҳам бир кун китоб-фурушлар растасида бу ишидан пушаймон бўлганини очиқ-ошқора айтган. Мана ўша шоир қасидасидан парча:

Бобонг зулми замон юзидин ювиб ўтди,
Одил отанг адолат отини қувиб ўтди.
Муборақ эгнинггаким салтанат тўни битди,
Ҳарна қодирсен кўрсат, эй, навбат куни етди.

— Садқайи анго салтанат чопони, ул махлуқ олти қари бўзга муносиб эркан,— деди йигинлардан бирида Бобо Ҳусайн Туркистоний.

Хулласи калом, Улуғбек билан Абдулазизнинг Абдуллатиф қирғинидан бир илож қилиб жон сақлаб қолган амирлари ана шу Бобо Ҳусайн Туркистоний деган кекса амир теварагига уюшдилар. Уларга умуман Абдуллатифдап безор бўлган бошқа амирлар ва хизматкорлар ҳам қўшилдилар. Шайхулислом Бурҳониддин ҳам Бобо Ҳусайн Туркистоний тарафига ўтди. Фитначилар 854 йил рабъи ул-аввал ойининг 25 куни (1450 йил 8 май) қош қорайганда Улуғбек мирзонинг Кўҳак ариғи этагида, расадхонага туташ боғчасига тўпландилар. Абдуллатифни

орадан кўтариб ташлаш режасини маъна шу ерда пишитиб олдилар. Мажлис қисқа бўлди. Асосий фикрни Бобо Хусайн Туркистоний билан шайхулислом Бурҳониддин айтди. Гапни Бобо Хусайн бошлади:

— Муҳтарам жамоа! Маълумингиз, мирзо Абдуллатиф туққан отасини ўлтирди, тугишгон инининг бошини кесди, бир умр жонини жабборга бериб темурийлар хонадонининг қиличини чопғонларни ҳам аямайин ёсоққа еткурмоқда. Эл-юрт аро зулму бедодлигини кучайтирди. Жонимизни ҳовучлаб ушбу манзилга йиғилгонимиз боиси шулким, онинг тадбирида не иш қилмоқ даркорлигини маслаҳатлашиб олмакдур. У золимни ўртадин кўтариб ташлаш фурсати етди, бу бадкирдорнинг золим илгини мазлумларининг этагидин юлуб ташлаш вақти келди. Хўш, онинг тадбири қандог бўлгай? Кимнинг қандай фикр-мулоҳазаси бор? Жамоа йўқ демайтургон бўлса, мавлоно Бурҳониддин жанобларининг бу хусусдаги фикр-мулоҳазаларини эшитсак.

Шайхулислом Бурҳониддин шошилмай руҳонийларга, умуман зиёлиларга ҳос салобат ва вазминлик билан сўз бошлади:

— Мирзо Абдуллатиф Шохрух мирзо бирлан маҳди улё Гавҳаршод бегимнинг арзандаси. Алар мирзонинг таълим-тарбияси борасинда ҳеч нимарсани аямадилар. Шу сабабдин ҳам ул жаноб зукко, фаҳм-фаросатлик, кўп илмлардин хабардор бўлуб етишдилар. Дунёвий билимларни, хусусан, тарих, шеър, наҳву сарф ҳамда нужум илмларида тенгқурларидин мумтоз бўлди. Ва яна шаҳзода диний илмларни ҳам хўб биладурлар. Диний масоил ва илмларнинг далоилини мушкулотсиз ечиб бера олиш даражасига етдилар. Локин, афсусу надоматлар бўлгайким, ҳасад-гўйлик, тангназарлик ва мутакаббурлик каби иллатларнинг губори мирзо Абдуллатифнинг дил ойнасини занглатган кўринадур. Шаҳзодага ёпишгон хунук сифатлар, валлоху аълам, бегим жаноби олиялари саъий ҳаракатининг самарасига ўхшайдур. Магар онинг мезожи ушбул иллатлардин ҳоли бўлгонда эрди, падари бузрукворидек одил подшоҳ ва забардаст олим бўлулур эрдилар. Минг афсус, минг афсус жаноблар!

Шайхулислом ўйга толди. Бошқа гапирувчилар бўлмади. Лекин ҳамманинг кўзида Абдуллатифга нафрат, уни маҳв этишга истак учқунлари ёниб турарди. Ўтирганлардан кимдир баланд овоз билан: «Ул бахти қаро эмди тожу тахтга муносиб эрмас!» — деди. Қолганлар: «Тўғри,

эмди онга тириклар орасида ўрин йўқ!» — деб унинг сўзларини қувватладилар.

Бобо Хусайн Туркистоний кенгашга яқин ясади:

— Биз ўликлар ва тириклар отидин падаркуш Абдуллатифни ўлимга ҳукм қилурмиз, омин!

Йиғилганларнинг барчаси Бобо Хусайнга эргашиб, қўлларини фотиҳага очдилар:

— Оллоҳу акбар!..

Раъби ул-аввалнинг 25 кунидан 26 кунга ўтар кечасини мирзо Абдуллатиф Боги майдонда ўтказди. Шу кунги мажлисга амирлар ва бошқа олий мартабали зотлардан биронтаси таклиф этилмади. Боққа эшикка, хожа саро, хизматкорлар, қоровуллар ва Абдуллатифнинг хос чухраларидан бошқа ҳеч ким киргизилмади. Абдуллатиф бу кечани фақат парйлар ва малакенимолар даврасида ўтказишни ихтиёр қилган эди.

Хожа саро Абдуллатифдан базм хусусида кўрсатма олгандан кейин ҳарамдагиларни кундузиёқ қаттиқ огоҳлантирди:

— Валинеъматимизнинг кайфияти бугун ҳам дуруст эрмас, балким илгаригидин бир баҳра хунукроқ кўринадур. Не қилсак ҳам ул жанобнинг муборак кўнгилларига қувонч ва шодлик бағишламоғимиз лозим. Лекин ниҳоятда ҳушёр бўлмоғимиз даркор.

Хожа саро шу пайт қаршисида минг нозу карашма билан «мени ҳам олинг» деб турган Дорияга қараб ўшқирди:

— Кўп жилпиллама Дория! Аълоҳазратнинг бугун рақсга майллари йўқ кўринадур.

Сўнг хожа саро «бугун подшоҳнинг хилват базмига сен, сен, сен ва сен борурсен», деб созанда ва хонанда қизлардан Робия, Зулфия, Маҳбуба ва Матлубаларни тайин қилди. Чоғирчилик ҳам, дастурхончилик ҳам ўша тўрт канизак зиммасига юклатилди.

Базм мажлиси хуфтон намозидан кейин бошланди. Мажлис бу сафар одатдагидай қасрнинг катта меҳмонхонасида эмас, балки бог ўртасида, ислимий ва хитой услубида қурилган Миён сарой деб аталувчи олти хонадан иборат шипамгина бинонинг меҳмонхонасида ўтди. Бу бино бир вақтлар Улугбекнинг дарехонаси эди, давлат ишларидан фориғ бўлган найтлар, кўпинча кечалари, шу ерда китоб мутолаа қилар, илмий иш билан шугулланарди. Мурасса дастурхон яқинда Абдуллатифнинг буюртмаси

билан оёқлари шер панжасига ўхшатиб яратилган катта хон устига ёзилди. Унинг устида махсус асралган узум, олма, анор, тармевадан тортиб то барра кабоб ва самбу сагача зўр дид билан терилганди. Тилло кўзачаларда сара мусаллас ва гулоб, ёнида биллур қадаҳлар. Баковул боши таомлардан бир-бир тотиб кўрди, тилло кўзачалардаги мусаллас билан гулобдан ҳам бир қултум-бир қултум ташовул қилди, сўнг базм аҳлига қуллуқ қилиб чиқиб кетди.

Одат бўйича бир-икки пиёла чой ичилди, сўнг Робия биллур қадаҳларни тўлатиб, аввал шаҳзодага, сўнгра дугоналарига бир-бир узатди. Маишат бошланиб кетди... Бир оз фурсат ўтгач, мирзо Абдуллатифнинг ишораси билан қизлар мусиқа аебобларини қўлга олишди: Робия дуторни, Зулфия қонунни, Маҳбуба ёижақани, Матлуба эса добни қўлга олди. Боғ узра дилни ўртовчи қўшиқ янгради:

Невчун ғазабда жонон, не муддаоси, айтгил?
Ўткинчиму аҳд-наймон ё субҳ сабоси айтгил?

Бўлмае сабабени аело бу шўхлигу дилбарлик,
Бу шўхлигу саркашлик, қайда адоси, айтгил?

Юзида бор малохат, қаддида бор зарофат,
Бу кун замона ичра **борму** қибеси, айтгил?

Ишқ ичра кимки бемор бўлеа йўқдир давоси,
Бир дам маҳбуб жамоли ошиқ давоси, айтгил?

Дилсизлара лутф этмак айб эмасдур, эй жонон
Ошиқлара раҳм этур хатто худоси, айтгил?

Ҳар кеч димоғимга ел зулфи исини келтурур,
Ҳамрозу ҳамдам анго боди сабоси, айтгил.

Фохр Бановатийи невчун арзон сотурсен,
Хожа, ақлинг олган ул рақиб ошноси, айтгил

Қизлар қўшиқни зўр маҳорат билан ижро этдилар. Ҳар қанақа дардга чалинганнинг ҳам кўнглини ёзадиган, ошиқларнинг ярасига малҳамдек босиладиган қўшиқ бўлди бу. Абдуллатиф мирзонинг ҳам дили бирмунча ёришди. Икки қўлини хиёл кўтариб қарсақ чалди, сўнг майкўзага ишора қилди. Бу сафар қадаҳларни Зулфия тўлатди. Мирзо қадаҳни олмай, унинг белларидан кучди. Зулфия унинг тиззасига ўтириб майни ўзи ичирди «хурушига бу».

деб мирзо унинг юзларидан тўйиб-тўйиб ўиди. Шу кеча Абдуллатиф кўн хурсандчилик қилди, кўн ичди, қизларни навбатма-навбат кучоғига тортди. «Яраланган дилга туз сенувчи мажлис бўлди-да», — деди у ўз-ўзига. Сўнг қарсақ чалиб хизматкорни чақирди.

— Бориб хожя сарога айт, кеча бизга атаб келтирилган тортиқни олуб чиқеун.

Хаял ўтмай хожя саро ўн беш-ўн олти ёшга борган ўрта бўйли, қадди-қомати келинган чиройли бир қизни етаклаб кирди. Истараанг нафис кўйлак ва беқасам камзул унинг позик ошноқ баданига жуда ярашган, бошидаги товус сурати солинган хитойи инак рўмол унинг кулчадай чиройли юзини хиёл ёниб турибди, қошиқдай обқларида бети, усти ва рангига зар бериб тикилган чиройли амирқон кафш...

Бу позик-ниҳол нари-найкар Ургут беги Тоймасбекнинг қизи экан. Кеча «Вотвот муинажим»нинг хотини ҳарам бекаси Биби Таманно билан бирга Ургут бориб, бекни алдаб-сулдаб кўдириб қизини Самарқандга олиб келишибди. Асли қизалоқ Биби Таманнога ҳам бегона эмасди. Тоймасбек Биби Таманнонинг кўз очиб кўрган эри эди. Тоймасбек бир вақтлар Улугбекнинг қушбегиларидан бўлиб, сағбонлик мансабида турган вақтда ўша Биби Таманнога уйланганди. Биби Таманнонинг ўзинга ёққан эркаклар билан ниҳона дон олишиб турадиган одати бор экан. Тоймасбек уни бир кун кунна-кундузи ясовулбоши билан тутиб олди; шу заҳотиёқ уч талоқ қилиб этак қоқиб уйдан чиқиб кетди. Улугбек қушбегини яхши кўрарди. Воқеадан хабар тонгач, гап-сўз кўнаймасин, деб қушбегини Ургутга ҳоким қилиб юборди. Биби Таманнони «Вотвот муинажим» хотин қилиб олди. Орадан икки ой ўтар-ўтмас Биби Таманно қиз кўрди, лекин «қулдан тарқалган қурбонликка ярамай», деб уни қўлига ҳам олмади. Чақалоқни Ургутга олиб бориб бердилар ва уни Тоймасбекнинг саховатли онаси Ризвои биби боқиб катта қилди...

Абдуллатиф остонада нийманибгига турган бу қизга бир қаради-ю, тамом вужудига ўт кетди:

— Қўрқмангиз, яқинроқ келингиз, бибиचा.

Абдуллатиф қўли билан ёмо қилиб, уни ёнига чорлади. Лекин қизча, боргани Биби Таманно яхшилаб уқдириб қўйганига қарамай, нима қилишини билмай тураверди. Сал орқароқда турган хожя саро эгилиб шивирлади:

— Эгил, мирзога қуллуқ қил!

Қиз эгилиб салом берди, лекин турган жойидан қимир-ломмади. Кимдир оёқларини ерга михлаб қўйгандай эди.

— Боракалло, отағизга раҳмат, бибича. Сизни биздек содиқ қўлига еткургон эгамга шукур.

Абдуллатиф ёнида виқор тўкиб ўлтирган Зулфияга маънодор қараб қўйди. У мирзонинг жуда қўи хилват базмларида бўлган, унинг нима демоқчилигини кўзидан биларди. У даст ўрнидан турди ва қизалоқни етаклаб келиб мирзонинг ёнига ўтқизди.

— Май келтуруилеун!

Маҳбуба икки биллур қадахга шароб тўлатиб мирзо Абдуллатиф билан унинг янги маҳбубаси олдига қўйди.

— Сизнинг сиҳат-саломатлигингиз, кулиб боқувчи бахтингиз учун, бибича!— Абдуллатиф майни охиригача сиқорди, қизалоқ бир-икки хўплаган бўлиб, қадахни оҳистагина хоннинг четига қўйди. Абдуллатиф хиёл ўғирилиб сўради:— Малол келмаса исмингизни айттингиз, бибича.

Бу ердаги оддийгина ҳолат, мирзонинг хушмуомалалиги қизалоққа таъсир қилди шекилли, аввалги ҳаяжони бир оз босилди, аста-секин ўзига кела бошлади. Ийманибгина жавоб қилди.

— Баҳринисо.

Абдуллатиф қистови билан тагин май сузилди. Мирзо тангри таоло етказган бу мўъжиза туфайли хурсандчиликдан анча-мунча ичиб қўйди, кайфи ошиб, қўлларига эрк бера кетди. У тез-тез қўлини Баҳринисонинг елкасига ташлар, аҳён-аҳёнда уни тўшига тортар, хитойи рўмолини хиёл кўтариб қўйиб ширмондай юзларидан бўса узарди...

Канизаклар шаҳзоданинг муҳаббатини янги-янги қўшиқ айтиб рағбатлантириб турдилар. Бу гал улар суюкли қизга атаб қўшиқ айтдилар.

Абдуллатиф учун ҳам, бошқалар учун ҳам бир умрга эсдан чиқмайдиган бу ўлтириш, бу базми-жамшид тонг отгунча давом этиши ҳам мумкин эди-ю, лекин канизаклар ишни бузишди. Улар мирзо кўнглига ёқмайдиган қўшиқ айтиб қўйишди:

Кимки бул водига келса, бошига давлат келур.

Юрса ким омад йўлидин омаду химмат келур.

Шоҳлар ногорасидин етгой қулоққа бу нидо:

Ки, сарой подшолара навбатма-навбат келур.

Қўшиқ шу ерга келганда Абдуллатиф хонга шундай қаттиқ зарб билан мушт урдики, бўшаган ёки ярим-ёрти бўшаган тахсимчалар чил-нарчин бўлди.

— Яна қандоғ навбат?! Бу нидо сенларнинг узун қулоқларингга қойдин келди? Йўқол кўзимдин, мочағарлар, ҳамманг йўқол!

Абдуллатиф кўлидаги қадаҳни канизакларга қараб отди. Канизаклар зог қувлаган мусичадай ўзларини эшикка урдилар. Бир зумда меҳмонхона бўм-бўш бўлиб қолди. Бир вақт Абдуллатиф Баҳринисони ўйлаб ёнига қаради. Хайриятки, у учиб кетмабди, шу ерда экан. Абдуллатиф унга илтижо назари билан боқди:

— Мана, кўрдингму, жоним, мени бу даргоҳда ҳамма ёмон кўрадур, ёлгузмен бу оламда. Ҳеч бўлмаса сен ташлаб кетма мени.

Абдуллатиф ўзини Баҳринисонинг қучоғига отди ва шу зайилда учиб қолди...

Шу кеча Абдуллатиф ёмон ухлади, тун бўйи алаҳсираб чикди, ёмон тушлар кўрди. Азонга яқин қаттиқ ухлаб қолган экан, яна туш кўрди: ёши олтмишлардан ошган барваста, серсоқол бир одам унинг олдига мис табоқ келтириб қўйди. Абдуллатиф ёпқични олиб қараса мис табоқда ўзининг кесилган боши эмиш. Қўрққанидан додлаб юборди ва ўз овозидан ўзи уйғониб кетди. «Хайрият-ей, туш экан бу», деди у ўз-ўзига, сўнг токчадан Низомий Ганжавийнинг «Хамса»сини олиб тўғри келган жойини очди. Очилган варақда мана бу байт битилган экан:

Падаркуш подишоҳиро нашояд,

Агар шояд ба-жуз шеш моҳ напойад.

Яъни:

Шоҳ бўлмас отасин ўлдиргон одам,

Ошмас олти ойдин магар бўлса ҳам.

— Э, танграм, бу не кўргулик? Шайх Низомий ушбу байтда кимни назарда тутгон эрканлар?

Абдуллатиф титраб-қақшаганча бир вақтларгача гоҳ ҳуш, гоҳо беҳуш бўлиб ўлтирди, хаёл денгизига чўмди, бутун умри кўз олдига келди. Ҳа, энди эслади — бу шеър не боис ёзилгани ва кимга аталгани маълум. Фаҳриддин Розийнинг «Хадонқ ул-анвор» («Нурлар боғи») китобини Абдуллатиф Хиротда, Бойсунқур мирзо кутубхонасида кўрган, ўқиган ва ёқтириб қолиб ундан нусха кўчиртириб олган эди. Лекин ҳозир бу китоб унинг ёнида эмас, Самар-

қанда ҳам йўқ. Китоб Ихтиёридин қалъасида катта китоб сандугида хазинаси билан бирга қолиб кетган. Тарихда ўтган падаркушлар ҳақида мана шу «Хадойқ ас-сеҳр»да ёзилган. Падаркушларнинг номлари ҳам эсига тушди. Булардан бири — Шеруя. Сосонийлар сулоласидан Қубод I нинг ўгли. Яна биттаси Мунтасирдир.

— Ҳа, даҳшат бу! Наҳотки, биз Шеруя бирлан Мунтасирнинг ишини тутдик? Йўқ, бундай бўлиши асло мумкин эрмас. Шеруя бирлан Мунтасир отоларини ўз қўллари билан ўлдиргон бўлсалар, биз эрсак отамизга қўл текизгонимиз йўқ. Ул жанобни малъун Аббос ўлдиргон, биз эрсак бу қотилни жазога тортдук.

Абдуллатиф нима қилса ҳам ўзини оқлашга уринди. Лекин шу пайт қаёқдандир нидо келди:

— Йўқ, тақсирим, сиз ҳам падаркушлар рўйхатиغا тиркалгонсиз, Шайх Низомийнинг ушбу шеъри сизга ҳам тааллуқли.

— Э, парвардигори олам. Наҳотки, мен ҳам падаркуш бўлсам. Мени бу маломатдин ўзунг қутқор!

— Йўқ, шаҳзодам, сизни эмди ҳеч ким ўз ҳимоясига ололмайду. Ўз қўли билан ўлдирдим, одам ёллаб ўлдирдим, онинг не фарқи бор?! Ҳимоячи қидириб овора бўлманг, далил-дастак ҳам ахтарманг, шаҳзодам, сиз ҳам падаркушсиз. Отангизнинг ноҳақ тўкилгон қони сизни чорлаб турибду, охират сафарига ҳозирлигингизни кўрингиз, хазратим.

Абдуллатиф сапчиб ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Кўзлари тиниб, боши тарс ёрилиб кетгундай бўлди. Кечқурунги кайф-сафодан асар ҳам қолмаган. Қўл-оёғи дирдир титради. Наҳотки, ҳаёти битган бўлса?!

— Йўғ-э, бу туш-ку, ахир! Тушда нималар бўлмайди? Йўқ, ўлмайди у. Ҳали олдида не-не юмушлар турибди.

Абдуллатиф ўзини бир оз овуtgандай бўлди, сўнг таҳорат олиб бомдод намозини ўқиди. Жойнамоз устида кўп ўтирди, қўл очиб тангри таолога илтижо қилди, йиғлади, ялинди, ёлворди, ундан марҳамат ва ёрдам сўради. Сўнг нонуштага ҳам қолмай бу даҳшатли манзилдан тезроқ кетишга қарор қилди, юртчини чақиртириб, кўчиш ҳозирлигини кўришни буюрди.

Абдуллатиф жўнаш олдидан хобхонага кирди ва остонада турганича бирмунча вақт ҳеч нарсадан хабари йўқ ширин уйқуда ётган Баҳринисога тикилиб турди. У хитойи зангори чойшабга маҳкам ўранганича қаттиқ ухлар эди.

Тимқора узун сочлари эса нар ёстиқдан тушиб тўзиб ётарди...

Мирзо Абдуллатиф отга минди ва мулозимлари билан Боги майдон дарвозасидан чиқиб шаҳарнинг гарби-жанубий тарафида жойлашган Боги чинорга йўл олди. Лекин бу унинг охириги сафари эди. Йўлда Бобо Хусайн ва унинг ҳамроҳлари кўйган тузоққа илдинди. Мирхонд ва «Тарихи Абдулхайрхоний» китобининг муаллифи воқеани бундай ҳикоя қиладилар: «Жангу жадалларда Рустами дoston ва Исфандиёрдеқ бўлгон ва Абдулазиз мирзо тарафидин мартабаси юқорилатдирилгон Бобо Хусайн баҳодир икки номдор подшоҳ: Улугбек Кўрагон бирлаи мирзо Абдулазиз шаҳид этилгонларидин сўнгра қасд қилуб бадкирдор Абдуллатиф мирзонинг хизматига кирдилар ва кеча демайин, кундуз демайин онга тиришиб хизмат қилдилар, аммо қалбида онга кина сақлаб, ул бадкирдорни маҳв этиш хаёли бирлаи юрдилар. Бобо Хусайн баҳодир ўша кун камонни елкага осуб, жонин шу ишга тикди, содиқ навқари бирлаи Абдуллатифнинг йўлини пойлади. Шаҳзоданинг навқари Чорроҳа дарвозасидин ташқарига чиқди ва тор кўча бўйлаб йўлга тушди. Кўчанинг бир тарафи жарлик бўлуб, иккинчи тарафи Боги навнинг баланд девори эрди. Бобо Хусайн баҳодир ва онинг навқари от устида йўл четидаги катта қайрағоч орқасида пойлаб турдилар. Абдуллатиф аларнинг ёнгинасидин ўтиб кетди, локни беш-олти қадам ўтгач, Бобо Хусайн камонни елкасидин олди ва уни ўқлаб шаҳзодани аниқ нишонга олди. Абдуллатиф фақат «Олло, ўқ тегди!» деб айтишга улгурди, холос. У отдин қулаб тушди ва шу топдаёқ жон берди. Ўқ анинг чап курагини тешиб ўтиб юрагига қадалгон эркан. Мирзонинг мулозимлари олди-орқасига қарамайин тум-тарақай бўлуб қочдилар. Бобо Хусайн баҳодирнинг навқари чопуб боруб Абдуллатифнинг бошини кесиб олди ва хуржинга солди. Падаркуш Абдуллатифнинг бошини шу пайтнинг узидаёқ Регистонга олуб боруб мирзо Улугбек мадрасасининг пештоқига осуб кўйдилар».

Бу воқеа 854 йил раби ул-аввал ойининг 26 кунда (1450 йил 9 май) содир бўлди.

Уч кунгача Регистондан одам оёғи узилмади...

Акобир, умаро ва шаҳар уламоси ўша кунидёқ мирзо Абдуллани Кўксаройдан олиб чиқдилар ва уни подшоҳ кўтардилар. Инги подшоҳ номига хутба Улугбек мадрасасида шайхулислом хожя Бурҳониддин томонидан ўқилди.

АБАДИЯТ

Бемурувват фарзанднинг отага қилган шафқатсизлиги ҳаммага қаттиқ ботди. Ғаму аидух узоқ вақтгача кўшлар қалбини ўртади. 1449 йил 25 октябрдаги фожиадан кейин расадхонадаги муҳосиб ва мунажжимларнинг кўпчилиги: «Абдуллатиф эмди мирзо Мироншоҳнинг ишини тутмасму эркан» деган шубҳага бориб, тўғри келган тарафга қараб қочиб қолдилар. Мироншоҳ бир вақтлар ов пайтида отдан йиқилиб боши лат егандан кейин тўғри келган ерда, учраган одамга: «Биз отамиз қурғон иморатларни, иншолло, бузиб ташлагаймиз», — деб очиқ-ошкора айтган гапи ҳамманинг эсида эди. Хусусан Табризда шу қабилда тутган баъзи ишларини ҳамон бозор-ўчарда одамлар оғиздан қўймас эди. Кўпчилик Самарқанддан кўчиб кетди-ю, лекин Али Қушчи кетмади.

— Тангри-таолонинг иноятисиз ҳеч нимарса бўлма-гай, — деди у бир куни невараси Миримга. — Биз олам-папоҳ устозининг хокларини ташлаб ҳеч ерга кетмайдур-миз.

— Буважон, мен сиз бирдан қолурмен, — Мирим бува-сининг бўйинга осилиб пиқиллаб йиглади. — Мени дадам бирдан онамга бермангиз, буважон! Сизни ташлаб ҳеч қаерга бормайдурмен.

Фожиага олти ой бўлди, падаркуш жазосини тортди. Шундан бери кўп воқеалар кечди. Лекин, бари бир Али Қушчи ўзига келолмади, ўша мудҳиш дамлар унинг хоти-ридан кўтарилмади. Тез-тез оғриб уйда ётадиган бўлиб қолди. Хотини Буойша эрининг ўнiglаниб кетолмагани-дан ташвишланиб тез-тез Миримни мавлоно Бурхониддин Нафиснинг уйига юборарди...

Табиб ташриф буюрган куни кечкурун Али Қушчининг кўёви билан қизи хайрлашгани Дарби Сўзангаронга келишди. Улар тун яримдан оққанда Румга жўнаб кетишлари керак эди. Бу хусусда улар ўтган ҳафта келишиб олишганди. Шунинг учун ҳам Ойша билан Муҳаммад кўп ўтиришмади. Бир пиёладан чой ичишди-ю, отадан фотиҳа сўрадилар. Али Қушчи аллақандай бўлиб кетди. Валинеъматининг доғи ҳали юрагини ўртаб турган бир пайтда яна бу жудолик ҳам бормиди?! Энди уни фарзандлари бир умрга ташлаб кетишяпти. Дийдор насиб бўлармикан яна? Али Қушчи бошини қўйи солиб хаёл суриб кетди. Бир оздан сўнг бошини кўтариб болаларининг кўзига боқди. Кўёви сафар ташвишлари билан нина устида ўтиргандай безовта эди. Ойша бўлса пиқиллаб йиғлаётган эди. Миримнинг кўзлари ҳам намли.

— Қани, Миримжон, кетайлик эмди, — деди Муҳаммад ўғлига.

Мирим бувасига ялт қаради, унинг маъюс ўлтирганидан хўрлиги келиб йиғлаб юборди.

— Буважон, сизни ташлаб ҳеч ерга бормайдурмен. Мени олиб қолинг, буважон, — деди зорланиб.

— Болам, кўпам куюлма, — бувиси унинг кўнглини кўтарган бўлди, — биз сени ҳеч кимга бермайдурмиз.

Чол-кампирнинг ғамгин кайфияти, боланинг зор-зор йиғлаши Ойша билан Муҳаммадга ҳам таъсир қилди. Эр-хотин бир-бири билан кўз уриштириб олдилар. Панжанинг унисини тишласанг ҳам оғрийди, бошқасини тишласанг ҳам. Жигарбандларини қолдириб кетишга қандай кўзлари қияди? Бу кўргиликка Муҳаммад-ку кўп ўтмай кўникиб кетар, лекин Ойша чидай олармикан?

— Қани, эмди не қилсак эркан, Ойша? — деди Муҳаммад хотинига.

Ойша билмадим деган маънода елкасини қисди. Кейин чидолмай хўнграб йиғлаб юборди, ва ўзини отасининг оёқларига отди.

— Дада, сиз ҳам, онам ҳам биз бирлан бирга кета қолинглар.

— Ташаккур, болаларим. Локин азиз устознинг хокларини ташлаб кетолмайдурмен, — шундай дея Али Қушчи Мирим хусусида мулоҳазага борди, унинг қўлларини елкасидан оҳиста олиб қўйиб, юзи ва пешонасидан ўпди, сўнг ёнига ўтқизиб мурожаат қилди: — Қани, ўғлим, ўрнингиздин турингиз. Падарингиз бирлан онайи зорингизни кут-

дириб қўймайлик. Аларнинг ҳали қилатургон юмушлари бор, йўл эрса огир ва олис.

— Йўқ, буважон. Сизни ташлаб ҳеч ерга бормайдур-мен.

Мирим бувасига осилиб, яна бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди. Али Қушчи изтироб исканжасида қолди, қалбиши қандайдир огир туйғу эза бошлади. Лекин, қариб-қартайиб қолганиданми, ё азалдан ўзи дийдаси қаттиқмиди, кўзлари қуппа-қуруқ эди. Энди Ойша қайрилиб эрининг кўзларига боқди. Муҳаммадга ҳам осон эмасди. У, куёвлигидан ташқари, кўп йил расадхонада шу кекса одам билан ёнма-ён туриб ишлаб, ундан кўп нарсаларни ўрганди. Шунинг учун ҳам қайнотасини кўп ҳурмат қиларди. У бир хўрсиниб олгач, деди:

— Майли, дада, Миримжон сизлар бирлаи қолсун. Ани сизларга, сизларни эрса тангри-таолонинг ҳимоясига тобшурдик. Энди бизга оқ фотиҳа беринглар...

Бир куни эрталаб Али Қушчи расадхонага борди, лекин ичкарига киришга юраги дов бермай, остонадан қайтди. Шу-шу бўлди, у кўп вақтгача, бу даргоҳга оёқ босмади.

Бир куни уни мирзо Абдулла саройга чақиртирди, ҳолаҳвол сўраб, кўнглини олди, навозишлар кўрсатди. Кейин, гапни чўзмай, муддаога ўтиб қўя қолди:

— Дунё дегани ўзи бевафо эркан, мавлоно. Бевақт ўлим ҳазрати амакимизни орамиздин юлуб олди. Энди сиздин ўзга суянчигимиз йўқ эрур. Сизни йўқлатишдин мурод, бундин буёғи каминанинг ёнида бўлсангиз.

Али Қушчи расадхона нима бўлади, дегандай кўз остидан унга нигоҳ ташлади. Мирзо зукко йиғит эди, олимнинг асл муддаосини дарров пайқади:

— Расадхона ишини йўлга солиш ушбул айёмда мушқулга ўхшайдур, мавлоно. Муннажим ва муҳосибларнинг кўпчилиги ҳар тарафга тарқалиб кетгани жанобларига аёндур. Ва яна, билакс, хазинада ақча ҳам йўқ.

Али Қушчи мирзо Абдулланинг қўлидан ҳеч нарса келмаслигини пайқади. Бетоблигини баҳона қилди-ю, мирзога миннатдорчилик билдириб, қабулхонадан чиқди.

Сираси мирзо Абдулланинг ўзи ҳам расадхона ишларини интизомга солиб, шу одам тириклигида амакисининг битмай қолган ишларини поёнига етказиш ниятида эди. Лекин, сармоя камчилигидан ташқари, эл-юртнинг ҳамон алғов-далғов бўлиб тургани ҳам бу муддаони рўёбга чиқаришга имкон бермади.

Ўша куллари эшикога саройга хожи Муҳаммад Хусравни етаклаб кирди. Мирзо амакисининг жасади қаерга дафи этилганини билолмай, хуноби ошиб юрган эди. Ясовуллар уни Кеш вилоятидаги ҳазрати Башир мазоридан топиб келишибди. Уни итобга олишга ҳожат ҳам бўлмади. Ҳожи Муҳаммад Хусрав воқеани оқизмай-томизмай айтди. Эртаси куни мирзо Улугбек жасадини илгари кўмилган жойидан олиб Гўри амирга дафи қилдилар. Қабр устига хотира лавҳаси ҳам ўрнатилди. Мирзо Абдулланинг бирдан-бир яхши иши шу бўлди.

Мирзо Абдулла бор-йўги бир йилдан сал кўпроқ (1450 йилнинг 9 майдан — 1451 йилнинг 21 июнигача) ҳукмронлик қилди. Бутун вақти уруш-талаш билан ўтди. Кўпроқ Султон Абу Саид ва Олоуддавлага қарши курашди. Шу сабабдан амакисининг илмий ишларини давом эттириш хусусидаги нияти ушалмай қолди.

Мирзо Абдулланинг энг хавфли рақиби Султон Абу Саид эди. Бу тадбиркор одам тарафдорлари оз эмасди. Бундайлар айниқса Бухорода кўп эди. Абдуллатиф ўлдирилганлиги ҳақида хабар олинishi билан Бухорои шарифнинг казо-казолари ифтихор ул-уламо Шамсиддин Муҳаммад Арқуқий бошчилигида Абу Саидни зиндондан халос қилиб, уни подшоҳ кўтардилар. Сўнг Султон Абу Саид қўшин тўплаб Самарқанд устига от сурди. Лекин муродига етолмади. Пойтахт ёнида бўлган урушда мирзо Абдулланинг қўли баланд келди. Султон Абу Саид қолган-қутган одами билан Ясси ва Саброн тарафларга қочди.

Орадан кўп ҳам ўтмай Ҳисордан «Олоуддавла катта қўшин билан келуб, Шопурком, Балх ҳамда Ҳисор вилоятининг бир қисмини босиб олди ва Самарқанд фатҳига қўл уриш тараддудида турибдур», деган ташвишли хабар олинди. Мирзо Абдулла шошилинич равишда Кешда катта куч тўлади ва Олоуддавлага қарши отланди. Лекин, хайриятки, уруш бўлмади. Тарафлар сулҳ тузиб орқага қайтишди.

Шу билан мирзо Абдулла мамлакатнинг жанубий сарҳадларидан бир оз хотиржам тортди, лекин Сирдарё тараф ҳамон нотинч эди. Султон Абу Саид йўлини қилиб Сабронда ўрнашди ва Амир Темурнинг тожу тахтини эгаллаш иштиёқи унга ором бермади: мирзо Абдуллага қарши куч йиға бошлади. Бунақа шароитда қўл қовуштириб туриш подонлик эди. Шу сабабли мирзо Абдулла

1451 йилнинг қирчиллама қиш кунлари Саброн ва Ясеи устига қўшни юборди. Самарқандликлар Сабронни қаттиқ қуршовга олдилар. Қалъа бирмунча мустаҳкам эди-ю, лекин, барибир, узоқ муддатлик қамалга дош беролмасди. Абу Саид умаро, узаро ва бошқа аркон давлатини кенгаш учун тўнади. Султоннинг ўзи сўз бошлади:

— Қалъанинг буржу болалари ҳали ишшиқ, лекин захиранинг чўғи паст. Бу етишмагондай қирчиллама қиш. Бундай шароитда қойси тариқда бўлгон маъқул? Муҳтарам жамоа бандага не қил дейдур?

Даврага сукут чўкди.

Охири амир Абу Саид аргин сукунатин бузди:

— Саброн қалъасининг буржу болалари бошқа шаҳар қалъаларига муқоёен қилингонда кўп ҳам ишшиқ эрмас. Захиранинг камлиги ҳам ҳақ ган. Лекин аълоҳазрат нени раво кўрсалар ўшанга бўйин эгурмиз.

— Бундайи мўминининг фикри ожизига кўра бу борада бирон ҳийла шилатмоқ зарур, — деди ҳаммани оғзига қаратиб Шаменддин Муҳаммад Арқуқий. — Чандаст ва норгул йигитлардин тахминан юз-юз эллик кишини ўзбек кўчманларининг либосига бурқаб, тунла эҳтиётлик бирлаи қалъадан тошқарига ихрож қилсак. Алар эса сездирмайин ёғининг орқа тарафига ўтиб олиб, илк саҳарда отларига шоҳу инабба боғлаб, узоқдин сурон кўтариб қалъа устига от солсалар. Ушбу бирлаи бир вақтда қалъа томига қарнайчи, сурнайчи ва нақорачиларини чиқоруб буюрилсаким шодиёгани етти осмонга, балким сидрат ул минтаҳога еткуриб чалсалар. Ёғий от суриб, сурон солаётгон йигитларини кўриб ва қалъа дарунидин келаётгон шодиёгани эшитуб, қамалдагиларга Абулхайрхон кўмак юборибтур, деб англайдурлар.

Султон Абу Саид бу ҳарбий най рангининг епру асрорини яхши биларди. Буни соҳибқирон ҳокимият тенасига келмасдан бурун Кенни олишда қўллаган эди. Шундай бўлса ҳам ифтихор ул-уламони мақтаб қўйди:

— Аҳсан, мавлоно. Ақлу заковатларига тасанно. Сиз ҳукм-фармоларининг ношини жўнга емайдурибиз. Ҳарбий одамларининг ақли етишмагон фикрини еиз айтдингиз. Офарин, мавлоно Арқуқий, офарин! Хўш, сизларда қандай фикр бор?

Мўътабар амирлардан Абу Саид аргин аҳли кенгаш номидан арз қилди:

— Ҳазрати олийларининг ҳукму фармонларига бош

эгурмиз. Шоҳазрат нени раво кўрсалар биз бандалар мнинг жонимиз бўлгонда ҳам ушбулга қурбон қилишга аҳд қилгонмиз.

— Ушбу корнинг жилави сизнинг иқтидорлик илгингизга топшириладур, амир ҳазратлари, — деди Султон унга қатъий.

Абу Саид аргин ўриндан турди, қўлини кўксига қўйиб икки букилиб султонга таъзим қилди.

Эртаси у кун бўйи шу юмуш билан машғул бўлди, юз нафар сара йигитни ўзбек кўчманлар қиёфасига киргизиб, ярим кечада қалъанинг кунботар тарафидаги дарвозасидан ташқарига олиб чиқди. Сўнг кечаги кенгашда шима дейилган бўлса шунини адо қилди. Хужум илк саҳарда бошланди. Қоровуллар йироқдан от солиб, чўлини бошига кўтариб келаётган «ўзбек кўчман»ларини кўриб тум-тарақай бўлдилар, ҳайқиринқ ва сурондан мурчиладигилар ҳам уйғондилар. Отларнинг туёғи кўтарган чағи-тўзон осмони-фалакни қоплаб, қарийб бир фарсах масофани тутган эди. Самарқандликлар буни тумонот аскар чоғлаб, чодир, от улов, угруқ ва бошқа анжомларини ташлаб қочдилар.

Лекин бари бир Султон Абу Саид Саброн билан Яссини қўлда тутиб қололмади. Мирзо Абдулла катта лашкар билан Шоҳруҳияга келиб тушди, деган хабар эшитилди шибилан, унга тоб беришга кўзи етмай, Саброндан кечди. Бирмунча вақт, қаёққа боришини билмай, Сирдарё бўйларида тентираб юрди. Кунлардан бир кун Яссини ҳазрати Султоннинг хонақосида тунаб қолганда бирдан хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ўтган йили Паркатда айтган гап эсига тушди: «Хоқонини муаззам Абдулхайрхон хузурига бор ва ондин мадад тила», деган эди унга эшон ўшанда. Тонг билан Султон Абу Саид Сигноққа қараб йўл олди. «Тарихи Абулхайрхоний» муаллифининг ибораси билан айтганда хон хузурига борди ва «чўк тушиб, тилини дуога ва давлатхоҳлиқга очди ҳамда подшоҳларга муносиб бўлмиш хизматкорлик ва итоаткорлик қондаларини ўрнига қўйди».

Абулхайрхон Султон Абу Саиднинг илтимосини қабул қилди. Хонининг ўзи катта қўшин билан Тошкент, Чинос ва Жиззах орқали Самарқандга юрди. Буни эшитиб мирзо Абдулла ҳам қўшин билан келиб Шероз шаҳарчаси ёнида, Булуғур ариғининг бўйида ясол тузди. Шу ерда тарафлар кўп қон тўкди. Иттифоқчилар голиб келдилар. Мирзо Абдулла жангда ҳалок бўлди. Хондамир маълумотларини ишобатга оладиган бўлсак, бу даҳшатомуз воқеа 855 йил

жумади ул-аввал ойининг 22 куни (1451 йил 22 июнь) юз берди.

Султон Абу Саид Самарқандни эгаллади, Абулхайрхон битишув шартлари бажарилгунга қадар Қонигилда турди. Орадан бир неча кун ўтгач, хон катта ўлпон олиб юртига қайтди. Ўшанда Абулхайрхон мирзо Улуғбекнинг қизи Робия Султон бегимни хотин қилиб Сигноққа олиб кетди. Робия Султон бегим хондан икки ўғил кўрди. Улар тарихда Суюнчхожахон ва Кўчкунчихон номлари билан машҳурдир.

Султон Абу Саид тожу тахтни эгаллади-ю, лекин, худди мирзо Абдулла давридагидай, хазина бўм-бўшлигича қолди. Тағни устига Абу Саид ҳукмронлигининг дастлабки йиллари ҳам нотинч келди. Масалан, 1454 йили Мовароуннаҳрга Абулқосим Бобир бостириб кирди ва Самарқандни қамал остига олди. Бу етмагандай баъзи йиллар қуруқ келиб, турли касалликлар тарқалиб, халқнинг тинкасини қуритди. Кечагина «шундай обод ва аҳолиси зич бўлган мамлакат, — деб ёзган эди Абдураззоқ Самарқандий, — букуни харобазор ва чўлу биёбонга айланди». Бундай шароитда расадхонага маблағ ажратиш у ёқда турсин, давлатнинг зарур эҳтиёжларига ҳам сармоя топиш мушкул эди.

Орадан етти йил ўтгач, Султон Абу Саид Мовароуннаҳрни балоғатга етмаган етти яшар ўғли Султон Аҳмадга қолдириб, ўзи Ҳиротга кўчиб кетди. Хайрлашув муносабати билан тўпланган йиғилишда илгарини эшикоғаси мансабида турган Жонибек дулдойни шаҳзодага оталиқ этиб тайинлади.

— Шаҳзодани сизларнинг ишон-ихтиёрингизга тобшурдик, сизларни эрса, тағри таолога, — деди султон Жонибек дулдой билан хожа Убайдулло Аҳрорга мурожаат қилиб. Лекин, «ғариб ахлоқ ва атворлиқ» оталиқнинг илм-маърифатга кўп ҳам ҳуши йўқ эди, хожа эса кўпинча бисотидаги жамғармага янги ер-сув ва мулк сотиб олиш билан овора эди. Мана, келганига кўн ҳам ўтмай, Дарби Сўзангарондан Ҳасанхожа деганнинг катта ҳовлисини, Нигор биби деганнинг Мачоқ мавзеидаги уч қитъа ерини, Солиҳа султондан ўн нафар дўконини сотиб олди.

Хожа Убайдулло Аҳрор Самарқандга Султон Абу Саид ҳокимият тепасига чиққандан (1451) кейин кўчириб олиб келинди. Унинг Самарқанддаги иқтимоий-сиёсий фаолияти, тарихий манбаларга таянғудек бўлсак, 1454 йилдан бошланади. Унга қадар ота юрти Тошкентда истиқомат қилди. Тўғри, унинг таржимаи ҳоли битилган

китобларда 1454 йилгача эшоннинг Самарқандга икки бор келиб-кетганлиги қайд қилинган. Биринчи марта у Самарқандга тахминан йигирма икки ёшида (ҳижрий 828 йил) мадрасада ўқиш ёштиёқида хожа Ислом деган шахсга қўшиб юборилган. Маълум вақт шу ерда турган, лекин ўқишга майли бўлмай, яна тез-тез оғриб (бир марта хасба касалига чалиниб, сўнгра кўзи оғриб) кетиб қолган. Эшоннинг котиби Али ибн Хусайн воиз ал-Қошифийнинг «Рашахоту айн ул-ҳаят» («Ҳаёт булоқларидан томчилар») китобида унинг бу хусусда айтган мана бу сўзлари келтирилган: «Шу маслаҳат бирлан мени Тошкентдан Самарқандга олиб келдилар ва кўп ҳурмат-аҳтиром кўргуздилар. Локин ҳар сафар тонг отиб ўқишга боратургон вақт келганда касалим зўрайиб таҳсилга боришимга монелик қилур эрди. Охири хасба билан оғриб қолдим ва ўз-ўзумга дедимки, мен таҳсил қилатургон аҳволда эрмасдурмен, сизлар эрса қанчалик тиришсангиз ҳам мени ўқишга олиб бөрөлмайдурсиз. Шундай қилатургон бўлсангиз ҳалок бўлурмен. (Хожа Исмоил) гапимдин қаттиқ таъсирландилар ва «аҳволингни яхши билмайдурмен, локин шу гаплардин сўнг не қилсанг ихтиёринг ўзингда, сени мажбур қилмайдурмен», дедилар. (Яна) бир сафар таҳсилга боришга қасд қилдим, локин кўзум оғриб қолди. Касаллик қирқ беш кун давом этди. Охири ўқишни тарк қилдим. Дебдурларки, наҳву сарфдин бор-йўги икки саҳифа ўқибдурмен...»

Шундай қилиб хожа Аҳрор ўқишни тарк этади. Бир икки бор хожа Низомуддин Хомуш ва Самарқанднинг катта уламоларидан Қосим Табризий билан учрашган бўлади-ю, сўнг Бухороийи шарифга қараб жўнади. Бухорода анча вақт туриб, мавлоно Ҳисомиддин билан хожа Олоуддин Ғиждувоийларнинг суҳбатларидан баҳра олади. Сўнг Марв орқали Ҳиротга борди. Бу ерда Саид Қосим Табризий, шайх Баҳоуддин Умар ва мавлоно Зайниддин сингари машҳур шайхларга яқинлашди. Охири Шопурком ва Балх орқали Ҳисор сафарини ихтиёр этди. Балҳда мавлоно Ҳисомиддин Порсо билан учрашди, Чағониёнга бориб ҳасрат Олоуддин Аттор қабрини зиёрат қилди, сўнг Хулғатура-нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намояндalarидан мавлоно Ёқуб Чархий ҳузурига жўнади. Бу одам бир умрга хожа Аҳрорга пир бўлиб қолди. «Йигирма тўққизга тўлгунумизгача, — деб ҳикоя қилади хожа Аҳрорнинг ўзи, — турли шаҳарларда бўлдик, вабо тарқали-

шидин беш йил бурун Тошкандга келдик. Вабо тарқалиши воқеаси ҳижрий 840 йили содир бўлди».

Хожа Аҳрор Улуғбек билан учрашгани ёки учрашмагани ҳақида маноқиблардан ҳам, тарихий китоблардан ҳам маълумот топилмади.

Хожа Аҳрор иккинчи марта Самарқандга мирзо Абдулла тахтга ўлтирган йили келди. «Рашахот»да бу ҳақда мана бу ҳикоятни ўқиймиз: «Мавлоно Носириддин Ўтрорий бундай нақл қиладилар: ҳазрат эшон шарият унинг мадади билан қувватланишини тушларида кўрибдурлар. Шундин кейин муборак хотирларига келибдурким, бу маъни подшоҳларнинг воситасисиз муяссар бўлмас. Бинобарин, Самарқандга бориб султони замон билан учрашмоқчи бўлибдурлар. Мирзо Абдулла ибн мирзо Иброҳим ибн мирзо Шоҳрух ўшал пайтда Самарқанд вилоятининг ҳокими эрқандурлар. Мен (мавлоно Носириддин Ўтрорий — Б. А.) ўша вақтда ҳазрат эшон билан бирга эрдим. Самарқандга борғонимиздин кейин мирзо Абдулланинг амирларидин бири ҳазрат эшоннинг ҳузурига келди. (Ҳазрат эшон) унга дедиларки, бизнинг ушбу вилоятга келишимиздин мақсад мирзоингиз билан учрашишдур. Агарда сиз ушбул ғоянинг амалга ошишига боис бўлсангиз кўп яхши бўлур эрди. Ўша амир беодобона жавоб қилди: мирзоимиз ўта бепарво йигитдур. Сизнинг у билан учрашишингиз ташвишдин ҳоли эрмасдур. Дарвешлар ўзларини бунақа ташвишга солишларининг не даркори бордур? Ҳазрат эшоннинг жаҳли чиқуб дедиларки, бизга подшоҳлар билан мулоқотда бўлиш (тангри-таолодин) буюрилгон, ўзимизча келган эрмасмуз. Агар мирзоингиз парво қилмаса, парво қилатурғони топилиб қолур.

Хожа Аҳрор эл-юрт бошига катта ташвишлар тушган пайтларда, яъни мамлакат уруш хавфи остида қолган вақтларда қўл қовуштириб четда турмади. Масалан, 1454 йили Мовароуннаҳрга Абулқосим Бобир бостириб кириб Самарқандни қамал остига олганда, 1463 йили уч ҳукмдор: Самарқанд подшоси Султон Аҳмад мирзо бир тарафдан, Андижон ва Фарғона ҳокими Умаршайх мирзо, билан Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон иккинчи тарафдан Ховос ёнида бир-бирига қилич ўқталиб, лак-лак қўшин билан турганда, тахминан ўша йиллари Абдуллатифнинг ўғли Муҳаммад Жўқий билан амир Нурсайдбек Нурота ва Шоҳрухия теваарагида қўзғолон кўтарганда хожа Убайдулло Аҳрор можарога қатъиян аралашди ва тараф-

гузарларин ярашишга мажбур қилди. Буни у қора халқнинг манфаатининггина кўзлаб қилмади, балки, биринчи навбатда хусусий манфаатини, хукмрон феодал синфининг мақсад ва манфаатларини ҳам кўзлаб қилди. Чунки уруш чиққудай бўлса сармоядорлар ҳам катта зарар кўрардиларда. Бундан ташқари, бу билан хожа Аҳрор кенг халқ оmmasи олдида ўзини халқпарвар қилиб кўрсатиб, унинг тўла ишончини қозонишчи, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги мавқенини мустақкамламоқчи, қолаверса, қора халқни ҳам, хукмдорларни ҳам ўзига мутеъ қилиб олмақчи эди. У бунга эришди ҳам. Султ, тақводор ва бесавод Султон Аҳмад мирзо (1451—1494) мамлакат ва давлат жиловини амирлар ва хожа Аҳрорнинг кўлига бериб кўйди. Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) Султон Аҳмаднинг бундай таърифлайди: «... беш вақт намозини бешак ўтар эрди... Ҳазрати хожа Убайдуллоға продати бор эрди. Ҳазрат хожа (анга) мураббий ва муқаввий эрдилар... Ҳеч нимарса ўқигон эрмас эрди, оми эрди. Бовужудким, шаҳарда улгайиб эрди, (локин) турк ва содда эрди. Таъбидин баҳраси йўқ эрди... ихтиёри беклари илгида эрди». Хўш, мана шу одам қандай қилиб хукмдор бўлсин, қандай қилиб илм қадрига етсин, яна бу илм дунёвий бўлса!

Қисқаси, Султон Аҳмад даврида ҳам расадхона эътибордан четда қолди.

Энди бир савол туғилади: жаҳолат авжга минган бир шароитда, яъни Улуғбек ўлдирилгандан кейинноқ расадхонани бузиб юбордиларми? Йўқ, албатта. Улуғбек расадхонаси XVI асрнинг бошида ҳам тик турган. Бобур Самарқандга мудҳиш воқеадан қарийб эллик йил кейин келган эди. У Улуғбек қурдирган иморатлар, боғларни ва шулар қатори расадхонани ҳам ўз кўзи билан кўрган. Мана унинг сўзлари: «Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гумбази бисёр улуг гумбаздур... Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, мирзо ҳаммомига машҳурдур... Яна бир олий иморати Пуштайн Кўҳак доманасида расаддурким, зиж битмакнинг олатидур. Уч ошёналикдур...» Бобур расадхона уч ошёналик (қаватлик) эканини ҳам тасдиқлайди.

Расадхона ҳам, Самарқанднинг бошқа осори-атиқалари ҳам кейинроқ вайрон бўлган. Бу ҳақда ўша вақтлардан қолган эски китобларда, хусусан «Дастур ул-мулук» (тахминан 1696 йилда ёзилган), «Тарихи Абулфайзхо-

ний» (1747 йилдан кейинги манба), «Тухфат ул-хоний» (1780 йил), «Зикр таъдоди подшоҳони ўзбек» ҳамда «Самария» (ўтган аср) каби асарларда қимматли маълумотлар бор. Шуларга кўра, расадхона, мадраса ва Самарқанддаги бошқа бинолар XV асрда эмас, балки ундан анча кечроқ — XVII асрдан вайронгарчиликка юз тутдилар. Бунга XVII—XVIII асрларда ўзаро феодал кураш ва ур-ийқитлар бениҳоя кучайиб кетиши сабаб бўлди. Маълумки, теурийлар давлати таркибига кирган Мовароуннаҳр XVI-XVII асрларга келиб икки мустақил давлатга: Бухоро ва Хива хонликларига ажралиб кетди. 1709 йили Бухоро хонлигидан Фарғона ва Тошкент ҳам ажралиб чиқиб, Қўқон хонлигига асос солинди. Орадан кўп вақт ўтмай, 1722 йили Самарқанд ҳам Бухоро хонлигидан ажралиб чиқди ва ҳокимият Ражабхон деган подон ва жоҳил хон қўлига ўтди. Бу хонликлар орасида уруш-талаш тинмади. Масалан, 1681, 1685 ва 1686 йиллари Хива хони Анушахон Бухоро хонлигига уч бор қўшин тортди. Ушанда Қоракўл, Бухоро, Самарқанд, Насаф ва Кеш шаҳарлари катта зарар кўрди. XVII асрнинг бошларида, шунингдек 1722—1728 йиллари қозоқ хонлари Мовароуннаҳрнинг ички районларига кўп бор бостириб кирдилар ва Тошкент, Шохруҳия, Бухоро ва Самарқанд атрофини беаёв таладилар. 1740 йили ўлкамизга Эрон подшоҳи Нодиршоҳ бостириб кирди. Тўхтовсиз ур-ийқит ва можаролар юртга оғир кулфатлар келтирди. Халқ катта жабр кўрди, шаҳарлар вайрон бўлди. Ундан ташқари, тез-тез бўлиб турадиган қурғоқчилик ва қаҳатчилик ва бошқа табиий офатлар ҳам эл-юрт тинқасини қуритди. Бир мўътабар қўлэзма асарда айтилишича, XVIII асрнинг биринчи ярмида шундайини азим шаҳар Самарқандда бир маҳалладан ортиқ халқ қолмаган экан. XVIII асрнинг биринчи чорагидаги ур-ийқитлар оқибатида қози Соқий, Саид Аҳмадхожа, хожа Аҳрор, қози Ғафур, Дари занжир ва Шайбонийхон мадрасалари тамоман вайрон бўлди. Ушанда қайси бир ҳукмдор амри билан, муҳолиф кузатиш учун фойдаланишмасин деб, Улуғбек мадрасасининг иккинчи қавати тамом кўпориб ташланди. Ғоратгарларнинг дастидан расадхона ҳам омон қолмади. Домла Садриддин Айний Абу Тоҳирхожанинг «Самария» китобига ёзган изохотида бу хусусда ушбу мулоҳазани келтирган: «Расадхона қойси бир хон даврида «остида олтин кўмулгон» хаёли бирлан буздирулгон эрди. Бирон нима топулмагач шу ҳолатда қолдирилди. Замонанинг кечини бирлан

у тупроққа кўмулиб кўздан йўқолди». Кейинча мутаассиб рухонийлар игвоси билан унинг қолган-қутган қисми ҳам бузилди. Эл орасида «бу муқаддас жой, бу ерда азия-авлиёлардан Чўноота дафи этилган» деган мишишлар тарқатилганди.

1897 йил кузида бўлган кучли зилзила ҳам Самарқанднинг осори-атиқаларига катта зиён етказди.

Улугбек расадхонасининг тақдирини ҳақида фақат айрим, ўзимизга маълум далилларинигина келтирдик. Ҳали қидирув ва ўрганув давом этади. Келгусида ҳали қўл урилмаган, ўқиб-ўрганилмаган қўлдэзма китоблар, васиқалар ва бошқа мавбаларни тадқиқ этиш ва бу масалага тағин ҳам оидишлик киритиш тарихчиларнинг бурчидир. Лекин, ҳар ҳолда, жаҳонга машҳур илм маскани XV асрда бузилмаганлигига аминимиз...

Али Қушчи кейинги вақтларда аҳён-аҳёнда расадхонага бориб турди. Бир гал ичкарига ҳам кирди, айланди, хужрасига кириб бир оз ўтирди. Лекин, бари бир, қўли ишга бормади. Бундан ўн-ўн беш йил илгариги воқеалар хаёлида жоиланаверди. Уша пайтлар бирга ишлашган дўстларини эслаб, айниқса валлинеъматини мирзо Улугбекнинг сиймосини кўз ўнгидан ўтиб, қўнгли бузилди. Қутубхонага кирди-ю, Хоразмийнинг «Китоб ал-жабр ва муқобала», Ҳабаш ал-Марвозийнинг (864 йилда вафот этган) «Зиж ас-сағир», Аҳмад Фарғонийнинг (IX аср) «Китоб фи жавоминъ илм ан-пуҷум ва усул ал-ҳаракат ас-самовия», Абулқосим Абдуллоҳ ибн Аҳмаджўр ат-Туркий ал-Ҳаравийнинг (IX аср охири X аср бошлари) «Зиж ал-бадйъ», Абулҳасан Абдурахмон ибн Умар ас-Сўфийнинг (903—986) «Сувар ас-самовия», Абулвафо Бузجانдийнинг (940—998) «Китоб ал-компл», Ибн Синонинг (980—1037) «Китоб ан-шифо», Абу Райҳон Берунийнинг (973—1048) «Қонуни Масъудий», Умар Хайёмнинг «Зижини Маликшоҳий», Носириддин Тусийнинг «Зижини Элхоний», Чағминийнинг «Ал-мулахҳас фи-л-хайъа» сингари китобларини рўмолга туғиб уйига олиб кетди-ю, у ерга бошқа бормади. 1460 йилдан тез-тез Ҳиротга қатнади. Бир гал ёшлигида маълум вақт таҳсил кўрган Қирмонга ҳам борди. Ҳиротда бўлган кезлари у мадрасадони дўсти мавлоно Абдурахмон Жомий билан дийдорлашиб турди.

1470 йилнинг кузлари эди. Мавлавий (Абдурахмон Жомий) шогирдларидан Камолиддин Абдулвосе ан-Низомий билан суҳбатлашиб ўлтирганди. Шу пайт Али Қушчи

кириб келди. Қўлтигида тугунча. Унга кўзи тушиши билан Мавлавий даст ўрнидан турди ва дўстини очиқ чехра билан қарши олди:

— Мархабо, мавлоно, мархабо! Муборак қадамларига ҳасанот!

— Қуллуқ, мавлоно.

Дўстлар кучоқ очиб кўришдилар. Жомий мўътабар меҳмонга тўрдан жой кўрсатди.

Фотиҳа ўқилиб, ҳол-аҳвол сўрашганларидан сўнг Али Қушчи тугунни ечиб, ундан қуни кеча саҳҳофнинг қўлидан чиққан пистаранг муқовали китобни олиб дўстига узатди.

— Каминайи камтариннинг арзимас тухфасини қабул қилгайсиз, мавлоно.

Жомий ташаккур айтиб ундан китобни олди, аввал зўр ҳафсала ва санъат билан ишланган муқованинг у ёқ-бу ёғини кўрди, сўнг очиб бир-икки еридан ўқиди. Биринчи варағидан унинг номини топиб қувониб кетди.

— «Шарҳи тажрид ул-калом» эркан ушбул махтутотнинг номи. Аҳсан, дўсти азиз, хўб фойдали китоб ёзуб-сиз.— дея Али Қушчиға қаради.— Янглишмагон бўлсам ушбул шарҳ Исфахонийға бўлсами эркан?

— Йўқ, устоз. Банданинг ушбул китоби Носириддин Абу Жаъфар Муҳаммад ат-Тусийнинг «Тажрид ул-калом»ига битилгон шарҳдур.

— Ҳа, эмди хотиримга келди. Мен айтгон Исфахонийнинг китоби ҳам ўшал ат-Тусийға ёзилгон шарҳ эрди.

— Ори, устоз, локин ўшал ал-Исфахоний «Тажрид ул-калом»нинг фақат бир жузъиниғина шарҳлагон эркан. Биз уни тўлиқ шарҳладик: ечилмагон, парда остида қолиб кетгон ўринларига нур бағишладик.

Жомий китобни яна варақлади, сўнг «кўп мўътабар китоб бўлубтур, вақт мусоида қилса бафуржа ўқуб чиқур-миз», деб уни токчага олиб қўйди.

Али Қушчи китоб Мавлавийнинг манзур назарига маъқул тушганидан руҳланиб кетди:

— Афсеуским, мавлоно, фақири ҳақирининг ушбул замонда Улуғбек мирзодек мураббийси йўқдур. Яқинда султоннинг (Абу Саиднинг) кетидан Қирмонға боруб, мазкур рисоланинг бир нусхасини ул жанобға ҳам тортуқ қилдим. Тухфа онҳазратнинг қабул шарафиға манзур бўлди. Бандани эллик минг динор бирдан мукофотладилар, локин подшоҳнинг юзидин раҳнамоликқа мойиллик аломатларини сезмадим. Мойиллиги бўлгонда эрди, расад-

хонага қайтур эрдим. «Мифтоҳ»нинг учинчи жузъини ва яна илми ҳайъатдин кўп китоблар битиб берур эрдим.

Жомий анча кексайиб қолган бу одамдаги жўш уриб турган гайратни кўриб қойил қолди, ҳатто ёши етмишни қоралаганига қарамай зиммасига шунча катта мажбурият олаётганидан таажжубланди. Сўнг гапни бошқа тарафга буриб юборди:

— Муқарриб ас-султоннинг ҳузурларида бўлгондурсиз, мавлоно?

— Ҳа, эсим қурсин, сал бўлмаса унутаёзибмен. Бўлдим, устоз. Фақирнинг арзи сизнинг илтимосингиз туфайли ижобатга олинди. Сиздин миннатдормен, устоз.

Али Қушчи ўтган ҳафта, қистаб кўймаганидан кейин, Жомий ҳазратлари амири кабир Низомиддин Алишернинг номига ёзиб берган руқъани назарда тутди. Руқъада мана булар битилган эди: «Фақир Абдурахмон Жомийдан. Арзу ниёздин сўнг сўз шулким, мавлоно Алоуддин Али Қушчи илгари ҳам аввалги сафардаги киби (Румга кетиш хусусида) ижозат сўраш бобида қатъийлик кўрсатмоқдалар ва кўп ҳафъа бўлмоқдалар. (Жанобларидин) илтимос шулким, иноят юзасидин шундоқ қилсаларки, ижозат тезроқ берилса...»

Меҳмон миннатдорчилик изҳор этса-да, Жомий юзидан хурсандлиги ёки хафалигини англаб бўлмади. Шундан Али Қушчи бир оз тараддудланди, сўнг жиддий тусда унга мурожаат қилди:

— Нима, хурсанд эмасмудирсиз каминанинг бу қилгон ишидин, мавлоно?

— Арзингиз олий даргоҳда ижобатга олинганидин хурсандурмен, мавлоно Али. Локин, фақирнинг бу хусусда муболагаси ҳам йўқ эрмасдур. Ёш етмишга боруб қолгонда ватанни тарк этмайин охират тадорикини кўрмоқ дуруст эрди. Яна ким билади дейсиз? Ахир йўл олис, ундин ташқари хавфу хатардин ҳам ҳоли эрмасдур.

Али Қушчи унга мана бу икки мисра шеър билан жавоб қилди:

Кўп йиллар Самарқанду Ҳирот фазлимдин бахрамад ўлди,
Давлатдин кеч, букуи навбат ул кишварга етди.

Бир ҳафтадан кейин Али Қушчи юк-тақи ва хос хизматкорлари билан Ҳиротни тарк этиб, Рум сари йўлга тушди. Орадан бир ой ўтиб, унинг аҳлу оиласи, яқин қариндошлари ва хизматкорлари Самарқанддан Ҳиротга

келиб тушдилар. Мавлавий амир Низомиддин Алишер орқали Султон Хусайн мирзодан (1469—1506) уларга ҳам роҳнома олиб берди.

Али Қушчи карвонида икки юз атрофида одам, жуда кўп китоб ҳам бор эди...

Али Қушчи бирмунча вақт Табризда турди, сўнг 1472 йили Истамбулга келди. Туркия султони Муҳаммад Фотиҳ уни катта ҳурмат билан қарши олди ва Айя сўфия мадрасасига бош мударрис қилиб тайинлади. Ойлик маоши икки юз танга белгиланди. Улуғ олим ҳижрий 879 йил шаъбон ойининг еттиламчисида шанба куни (1474 йил 17 декабрь) оламдан ўтди. Жасади Айюб султон қабристонига дафн этилди. Миримжон битган ушбу мисралар унинг қабр тошига ёзиб қўйилди:

Раҳнамои илм мавлоно Али Қушчи,
Чун ба-суий равзайи ризвон бирафт:
Буд эн ҳижрат ҳаштсаду ҳафтоду нўх,
Рузи шанба ҳафтуми шаъбон бирафт.

Яъни:

Илм-фан раҳнамоси мавлоно Али Қушчи,
Жаннат гулзори сари юзланган вақт:
Ҳижратдин саккиз юз етмиш тўққизинчи йил,
Шанба куни шаъбоннинг еттинчи куни,

Али Қушчининг хайру ҳудойилари ўтган куннинг эртаси Мирим Чалабий бобоси кутубхонасини тафтиш қилаётиб қоғозлар орасидан муҳим бир хат мусаввадасини топиб олди. У марҳум Гиёсиддин Жамшид Кошонга — отаси номига юборган катта мактуб кўчирмаси экан. Мактубда мана бу гаплар бор:

«Шадари бузрукворимизнинг илгини ўпиш саодатига етишиш иштиёқи бениҳоят каттадур. Тангри таоло (фақирдин) марҳаматини дариг тутмай шундайин саодатга еткузгай.

Фақирнинг ушбул мактуби муқаддас зулқаъда ойининг 7 куни битилгон...

Маълумким, Кошон ва онинг теварак-атрофида ҳар бир фаннинг бир ёхуд икки намояндаси бордур. Аларга, гарчи билимдон бўлмасалар ҳам, баъзилар ишонурлар, бошқа бировлар ишонмайдурлар.

Самарқандда эрса, тангри таоло ани офатлардин асра-сун, бундоқ эрмасдур, чунки ислом подшоси (Улуғбек), тангри таоло анинг давлатини абадий қилсун, ўзи олим

кишидур. Мен ушбу гапларни ҳурмат-эҳтиром юзасидин айтаётганим йўқ.

Бор гапим шулким, бирламчидин ул киши муқаддас «Қуръон»нинг катта қисмини ёддин биладурлар, ани шарҳлаб бера оладурлар, муҳаддисларни ҳам номма-ном айтуб бера оладурлар. Ҳар кун халқ олдида андин икки сурани ўқийдурлар, локин биронта хато қилмайини тўғри ўқийдурлар. Сарф ила наҳвин яхши биладурлар, арабчани кўп яхши ёзадурлар. Шу бирлаи бирга фикҳни, мантиқни, илми адабни, мусиқанинг назарий асосларини яхши биладурлар.

Риёзиёт илмининг барча соҳасида кенг маълумотга эгадурлар. Бу бобда шу даражага етишганларким, бир кун от устида ўлтиргонлари ҳолда 818 йил ражаб ойининг ўнинчиси бирлаи ўн бешинчиси ўртаси, душанба кун, йил фасллариининг қойси айёмига тўғри келишини суриштириб қолдилар. (Ҳеч ким айтиб беролмоғач) ошинг ўзи, отдин тушмагон ҳолда, қуёшнинг узунлигини даража ва дақиқаларигача ҳисоблаш йўли бирлаи они ечиб берди. Ҳақиқатан ҳам ёддин ҳисоб-китоб қилгонда рақамларни эса тутта билиш лозим. (Ўшал пайтда) бир одам ёддин ҳисоб-китоб қилишга ҳаракат қилиб кўрди, локин хотираси дуруст эрмас эркан, у они даража ва дақиқаларгача ҳисоблаб беролмади. Ёддин ҳисоб-китоб қилиб бериш замондошлардин (бошқа) ҳеч кимнинг илгидин келмай-дур.

Ушбун ҳам қайдга келтирмоқчидурменки, Улугбек мирзо ушбул илмда тенги йўқдур. Осмон ҳаводислари ҳусусида асосли далиллар келтира оладурлар, саҳиҳ хулосалар чиқоришга қодирдурлар. Зоти олийлари Носириддин Тусийнинг «Тазкира»си ҳамда Қутбиддин Маҳмуд ибн Масъуд Шерозийнинг «Ат-туҳфа аш-шоҳий» асарлари бўйича шу даражада зўр даре ўқийдурларким, ортиқча изохлашга муҳтожлиги йўқтурур.

Сошиян, ҳозирги вақтда Самарқандда энг машҳур олимлар йиғилгон, тамом илмлардин даре берувчи мударрислар ҳам кўпдур. Аларнинг аксарияти риёзиёт илми бирлаи бандурлар. Шулардин тўрт киши ушбу кунларда «Тажнис ал-ҳисоб»га шарҳни яримлатуб қўйишгон, бир киши анга тўла шарҳ битиб бўлгон: Яна бир киши «Бароҳин аъмол ал-хатон» отлиг рисола ёзмиш. Алар орасида энг билимдон бўлгон Қозизодайн Румий Чағминийга ҳамда «Ашкол ал-таъсис»га шарҳ битибтур-

лар. Алалхусус, Самарқандга жуда кўп мунажжим била мухосиблар йиғилгондур.

Хулласи калом, (ушбу шаҳарга) илмнинг ҳар соҳасидин мутахассис кишилар тўплангон эркан...

Аълоҳазрат, давлатпаноҳ (Улугбек мирзо) кун аро дарс ва машгулотларда иштирок этадурлар, иштирок этгонларида ҳам риёзиётдин дарс беришни хуш кўрадурлар. Ушбу машгулотларга банда ҳам қатношатургон бўлуб қолдум...

Эмди расадхона хусусида сўз юритурмиз. Аълоҳазрат, тангри таоло анинг давлати ва салтанатини улугласун, Марога расадхонасини болалигида бориб кўргон эрканлар, дедилар: «Мен ўшал расадхона хусусида аниқ тасаввурга эга эрмасдурмен». Банда Самарқандга келгунга қадар эшитган эрдимки, (ўшал) расадхона одамлар истиқомат қилиб тургон тепалик остида деб.

Банда ушбу юртга келишимдин бурун Самарқанднинг уламиси орасида (баъзи масалаларни ҳал этишда) айрим қийинчиликлар зоҳир бўлди... Масалан, алар қутри бир газ бўлган ва 1022 юлдузни қайд қила олатургон устурлоб ясамоқчи бўлдилар. Бунинг учун ушбу юлдузларнинг ўтиш йўлидаги тўғри кўтарилишини аниқлаш зарур эрди. Барча мухосибларга анинг устида иттифоқ бўлиб ишлаш буюрилгон эрди. Алар «Зижи элхоний»га таянуб иш олуб бордилар, локин тахминан 150 собита юлдузни ҳисоблай олмайин боши берк кўчага кириб қолдилар. Алар хандаса қоидаларига таянуб тадқиқ этсунлар ва (масалани) ҳал қилуб берсунлар деб мухосибларга мурожаат қилдилар. Локин, ҳеч ким ани аниқлаб беролмади... Масалан, энг ёруғ юлдузлардин бўлмиш Фарқадон Даб ас-сағирдин бирмунча олисида бўлиб чиқди. Қанча тиришмасунлар, бари бир, ҳақиқатга етишолмадилар.

Банда Самарқандга келгон куниеқ аълоҳазратнинг ҳузурини яна ушбул масала кўтарилди. Фақир ўшал мажлисининг ўзидаёқ юлдузларнинг бири мисолида ўшал масалани ҳал этуб бердим: аввалда кўйилгон хатоларнинг манбаи нимада бўлгонлигини ҳам кўргузуб бердим. Масаланинг бу тарзда ечилиши аълоҳазратга ҳам, мухосибларга ҳам маъқул бўлди...

Фалак ал-бурж оғмалиғи ва қуёш ҳаракатини Битлимус усули бирлан ўлчаш учун қутри олти газдин бўлгон (илгари) сариқ мисдин ишлангон иккита доира ясалгон эрди. Аммо, Битлимусдин кейин ҳам бир кузатиш асбобини ясашда турли хил натижалар олингони, (оқибатда) айрим

камчиликлар туфайли Битлимус ясагон доирадин четга чиқуб қолгонларидин беҳабар эрдилар.

Марога расадхонасининг қоқ ўртасига ўрнатилгон хандасавий шаклнинг вазифасини ҳеч ким билмас эрди. Банда бу хусусда подшоҳни хабардор қилдим ва тилга олингон доирани ишлатгон тақдирда ўлчашда юз бериши мумкин бўлгон тафовут ҳақида гапируб бердим. Мен яна Азудуддавла замонида ясалгон кутри ўн газдин иборат доира хусусида ҳам унга сўйлаб бердим, ваҳоланки, бу доира (Самарқандда сариқ мисдан ясалган доира — Б. А.) ундин кичикдур. Марога расадхонасида бунақа доира ўрнида Судси Фахрий деб аталгон хандасавий шакл ўрнатилгон эрди.

Аълоҳазрат ўшал сариқ мисдан ясалгон доирани синдириб ташлашликни ва Судси Фахрийга ўхшагон асбоб ясашликни буюрдилар...

Бир куни аълоҳазрат, тангри унинг давлати ва салтанатини балолардин асрасун, илм бирлан машгул эрдилар. (Уламонинг) ўшал машгулотида (подшоҳ) «Қонуни Масъудий» дин қандайдур масалани тушунтираётгон эрдилар. Султон ўшал машгулотда ҳар бир одамнинг қўлида «Қонуни Масъудий» бўлишлигини буюргон эрдилар. (Қозизода) машгулот давомида ўша масалага тикилиб ўлтирди, локин тушунмади. Шундин сўнг масалани хотиржам текшируб кўриш учун «Қонуни Масъудий» ни уйига олиб кетдилар. Икки кундин кейин ул китобни олиб келди ва дедики китобнинг айнан ўшал жойида сукут бордур, шунинг учун ҳам солиштуруб кўриш учун китобнинг бошқа нусхасини топиш зарур, бусиз масалани ечиб бўлмай-дур.

Камина кўпдин бери безгак қуруж қилуб ётиб эрдим. Ўшал куни ушбу мажлисга бир илож қилуб келиб эрдим. Қозизода ҳам шул ерда эрдилар. Аълоҳазратнинг нигоҳи бечора бандага тушуб, ҳузурларига чорладилар ва «мавлони, шул масалани сиз ечинг», деб буюрдилар. «Қонуни Масъудий» ни қўлимга тутқиздилар. Китобдин, ўшал масала баён қилингон еридин, беш-олти сатр ўқидим-у, масалани тўлиғича тушунтириб бердим. Китобда ҳеч қандай сукут йўқ эркан...

Бир вақт расадхона қурилаётган ерда нисф ан-наҳор ҳаттини аниқламоқ учун ер сатҳи текислангон эрди. Ушбу юмушга кўп иш кўргон тош ётқизгувчи усталар жалб этилгон эрди... Биз ўшал манзилга нисф ан-наҳор ҳаттини аниқлаш учун бордик. Аввал ер сатҳи тўғриму эрканли-

гини тафтиш қилиб кўрмоқчи бўлдик. Аълоҳазрат, давлатпаноҳ (Улуғбек мирзо), тангри онинг давлатини абадий қилсун, амалдорлар ва уламо усталар ер сатҳини текислаш учун ясагон асбоб атрофига йиғилгон эрдилар.

Расадхона учун ҳар тарафи тўрт газ хошимияга тенг учбурчак ясадилар.

Меъморлар бошлиғининг ўгли биринчи навбатда эҳтиётлик бирлан ўшал учбурчакнинг икки тарафи тенг ёки тенг эрмаслигини текшуруб кўриш зарур, деди. Мен бандайи ожиз дедимки, агар учбурчакнинг тарафлари бир-бирига тенг бўлмаса ул ҳолда ер сатҳининг текислигини аниқлаб бўлмайду, деб айтдум...

Ҳозирги пайтда Самарқандда, тангри они офатлардин асрасун, бундай одамлар сони 60—70га етаду. Аларнинг барчаси риёзиётга дахлдордулар. Мана ҳозир 10—15 йилдин бери самарқандликлар ушбул фан бирлан машғулдулар, машғул бўлгонда ҳам жиддий шуғулланадулар, чунки олампаноҳ ҳазратларининг ўзлари ҳам шул илм бирлан машғулдулар...

Одамлар маоши ҳамда касбу ҳунари ўзгалардин ортуқ бўлсун, деб йиллаб захмат чекадулар. Локин... бундай кишилар озчиликни ташкил этаду. Оллоҳга шукурким, банда она юртида кўп вақт истиқомат қилгонидин сўнг шундай кўркам шаҳарда, олим, донишманд, билимга ҳавасмандларнинг пушту паноҳи бўлмиш аълоҳазрат, олампаноҳ теварагига уюшгон олимлар орасига тушуб қолдум...

Аълоҳазрат одамларнинг тақдири бирлан қизиқмай кўйгон тақдирда эзгулик-ёвузлик, ёвузлик эрса эзгуликдай туюлу эрди. Аммо... тобеъларидин бирон шахс йўқким, ани аълоҳазрат яхши билмасун...

(Ёритғичларни) кузатиш юмушлари бир йил ичида тамомланмайин, 10—15 йилга чўзилуб кетиши масаласига келсак, анинг бир неча маълум сабаблари борду. Бу (аввалан) сайёрларнинг моҳиятига боғлиқ бўлуб, фақат маълум ҳолатга келуб етгонларидагина аларни кузатиш мумкин бўлу...

Сайёраларнинг барча ҳолатини бир йил ичида кузатиш мумкин эрмас. Зарур бўлгон шароит етуб келмагунча кутишга тўғри келаду. Ўшандай шароит етиб келгонда ҳам, осмонда булут пайдо бўлуб қолгундай бўлса, фурсат кўлдин бой берилу ва яна ўшандай фурсат келгунгача бир-икки йил кечу. Шу сабабдин (кузатишларга) 10—15 йил кетиб қолу.

Ҳозирда расадхона биносининг асосий қисми қурилиб бўлди. Фақат зот ал-ҳалқани қуришга тахминан 500 тумон пишиқ хишт ва ганч сарф бўлди. Яна бир (муҳим) асбобни ясашга киришилди. Бошқа асбобларнинг қурилиши ҳали ярим йўлда. Зот ул-самт ва зот ул-ҳадифанинг қурилиши (ҳам) тугалланди.

Аълоҳазрат аслида беҳад олийҳиммат, мулоим, меҳрибон одам.

Баъзида мадрасада аълоҳазрат бирлан талабалар ўрта-сида айрим илмий масалалар устида шунақа ҳам тортишувлар бўлур эрдик, анинг тафсилотини ушбул ерда келтируб бўлмас. Онҳазрат «баҳсга сазовор бўлгон масала тўла ечилмагунча ва исбот қилинмогунча баҳслашилсун, кўр-кўрона ҳамма нарса тушунарли, деб айтишга йўл қўйилмасун», деган мазмунда ҳукм чиқаргон эрдилар. Баъзида кимдир, онҳазратга ҳурмат юзасидин у келтиргон далиллар бирлан келушгундай бўлса, каттиқ норози бўлур эрдилар ва аларнинг юзига қараб «мени ҳеч нимарсани билмайдур, деб овора бўлмангиз», дер эрди. Баъзида муҳолифини ймтиҳон қилиш учун атайлаб бирон нотўғри ечимни ўртага ташлар эрдилар. Кимдир онҳазратга ҳурмат юзасидин у (ўртага) ташлагон ечимни тўғри деб топа-тургон бўлса, масалани қайтадан ўртага қўюб ўшал одамни уялтирар эрдилар.

Сойангиз пойдор бўлгай.

Фақир хизматкорларингиздин бири Ғиёс».

1908 йили самарқандлик археолог олим Василий Лаврентьевич Вяткин кутилмаганда зўр бир илмий кашфиёт қилиб қўйди. У Самарқанднинг шарқи-шимолий тарафида жойлашган Кўҳак ёки Чўпонота деб аталган тепаликдан мирзо Улугбек расадхонасининг қолдиқларини топди. Ҳа, В. Л. Вяткиннинг кашфиёти анойи кашфиёт эмасди. Бу бундан 500 йил муқаддам подшоҳ ва ажойиб олим мирзо Улугбекнинг ҳиммати, саъий ҳаракати билан қурилган, оламшумул илмий кашфиётлари билан жумлаи жаҳон таҳсинига сазовор бўлган расадхона устидаги кашфиёт эди. Аслида айланаси 46,40, баландлиги 30 метрга яқин уч қаватли, пишиқ гиштдан ишланиб, ганч билан шувалган, сирти мармар тошлар ва кошинлар билан қопланган улкан илм маскани тўғрисидаги кашфиёт эди.

Тез орада янгилик Тошкент билан Петербургга ҳам етиб борди. В. В. Бартольд, В. П. Наливкин, А. Л. Кун сингари олимларнинг эътиборини ўзига тортди. Маҳаллий

газеталар расадхона ва унинг тадқиқотлари билан боғлиқ хабарларни тез-тез эълон қила бошлади.

Илғор фикри рус олимлари расадхона асосчиси — буюк ўзбек астрономи мирзо Улуғбек хотирасини абадийлаштириш ҳақидаги таклифларни ўртага қўйиб, генерал-губернаторга, оқ подшога илтимосномалар юбордилар. Лекин ўшанда генерал-губернатор ҳам, чор ҳукмдори ҳам бунга бир сўм маблағ бермади, ваҳоланки, Самарқанд вилоятидаги вақф ерлардан ҳукумат хазинасига йилига 40.000 сўм ақча жаранглаб тушиб турарди. 1910 йил 3 ноябрда оқ подшодан «биз бу ишга қарши эмасмиз, ёдгорликни халқдан садақа ва эҳсон тўплаб қураверинглар», деган мазмунда ижозати олий олинди. Шу йўл билан маблағ тўплаш рус астрономлари жамиятининг зиммасига юкланди. Жамият ҳам йўлини қилиб сувдан қуруқ чиқди. Ёдгорлик учун халқдан садақа ва эҳсон тўплаш Тошкент думахонасининг бошлиғи Николай Гурьевич Маллицкийга топширилди.

Улуғбек хотирасига қўйиладиган ёдгорликнинг учта лойиҳаси тузилди. Кимдир буюк олимга ҳайкал ўрнатишни ўртага ташлади. Лекин бу таклиф ёдгорлик тарҳи тузилмасданоқ рад қилинди, чунки Улуғбекнинг биронта сурати сақланмаган, шаклу шамоийлини тасаввур қилиш иложи йўқ эди. Ҳар қандай одам қиёфасини бош суягига қараб чизиб берадиган герасимовлар ҳали етишмаганди. Иккинчи лойиҳа муаллифлари Регистонда буюк олим шарафига катта фаввора қуриш фикри билан чиқдилар. Лойиҳанинг учинчиси бениҳоя жозибали эди: расадхонани қайта тиклаш мўлжалланганди. Буни удалаш мумкин, чунки расадхона аслида қандай бўлганлиги ҳақида етарли далиллар бор эди. «Туркестанские ведомости» газетаси (1911 йил, № 231) бундай деб ёзганди: «Ҳоясига кўра ҳақиқатга яқин бўлган учинчи лойиҳа қабул қилинса керак.» Балким бир вақтнинг ўзида Регистонда фаввора ҳам қурилса керак». Лекин, лойиҳаларнинг биронтаси ҳам амалга ошмади. Ҳайкал ҳам қурилмади, фаввора ҳам. Расадхона ҳам қайта тикланмади.

Аммо, Улуғбек тириклигидаёқ ўзига ҳайкал ўрнатиб кетди. Бунинг саъий ҳаракати билан қурилган муҳташам бинолар, хусусан — расадхона, авлодлар учун ёзиб қолдирилган асарлари; унинг ҳомийлиги остида етишган олимлар, шоирлар ва бошқа аҳли ҳунар. Ҳайкалнинг бу тури ҳатто гранитдан ясалган ҳайкалдан ҳам мустаҳкамроқ ва абадийдир.

Улугбек асарлари, у раҳнамо бўлган Самарқанд астрономия мактабининг шон-шуҳрати XV асрдаёқ Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия ва Мисргача бориб етди. Кўп ўтмай Англия, Польша, Франция ва Америкада ҳам уни тан олдилар. Улугбек ва Самарқанд астрономия мактаби мана шу мамлакатларда ҳам астрономия ва математика фанларининг тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Жуда кўп олимлар Улугбек, Гиёсиддин Кошоний, Қозизода Румий ва Али Қушчи асарларига таяниб бир талай зўр илмий аҳамиятга молик китоблар битдилар.

Эронлик олимлардан Абдулали Биржандий (вафоти 1525 йил), Гиёсиддин Мансур Шерозий (вафоти 1542 йил), Муслиҳиддин Муҳаммад Ансорий (1571 йилда ўлган), Баҳонддин Муҳаммад Омулий (1547—1622), Али Қушчининг шогирди (Табаристон) мунажжим Абдулқодир ибн Ҳасан Рўёний (1519 йилда вафот этган), Туркиядан Синон пошша (1486 йилда ўлган), Муҳаммад ибн Иброҳим ан-Ниқуроний (1495 йилда вафот этган), юқорида тилга олганимиз Али Қушчининг набираси Мирим Чалабий (вафоти 1525 йил), Мустафо ибн Аҳмад Булавий (1679 йилда ўлган), Тақиуддин Муҳаммад ар-Росий (1521—1585), мисрлик Шамсиддин Муҳаммад ибн Абулфатҳ ас-Сўфий ал-Мисрий (тахм. 1495 йилда вафот этган), Шамеуддин Муҳаммад ас-Суютий (вафоти 1533 йил), Алишер Навоийга илми ҳайъатдан дарс берган ҳиротлик олим Фасиҳиддин Муҳаммад Кўҳистоний (1513 йилда вафот топган), Ҳиндистондан Фаридиддин Масъуд ад-Дехлавий (1629 йилда вафот этган), машҳур муҳандис Лутфулла Лоҳурий (XVII аср), Муҳаммад Замон Дехлавий (XVII аср охири XVIII асрнинг биринчи ярми), Савой Жанг Синг (1686—1743) шулар жумласидан.

XVII аср бошларида Улугбек ва самарқандлик олимларнинг асарлари Европага ҳам кириб борди.

«Зижи Улугбек»нинг Европадаги биринчи тадқиқотчиси Оксфорд (Англия) университетиинг профессори Жон Гривсдир (1602—1652). У чуқур маълумотли киши эди. Хорижий тилларни, хусусан грек, латин, араб ва форс тилларини яхши биларди. Шарқ мунажжимларининг асарларини ҳам мутолаа қилган одам эди. Жон Гривс кўп мамлакатларга ҳам саёҳат қилди. У 1638 йил Истамбулда ҳам бўлди. Бу улкан шэҳарда бирмунча вақт турди. Ушанда олим Византия императорларининг султон саро-

йида сақланаётган бой кутубхонаси билан танишди. Европаликнинг шарқ тилларида бемалол сўзлашганини кўриб китобдорнинг ҳаваси келди ва қайтишида Битлимуснинг «Ал-Мажастий»ини унга совға қилди. Жон Гривс деярли ҳар куни Истамбул бозорларини кезди, китобфуруш растасини айланиб, ўзига керакли китобларни суриштирди. Ниҳоят, жума кулларининг бирида таниш китобфуруш унинг димоғини чоғ қилди.

— Ассалому алайкум, плиз мистер, бефармойед!¹

Китобфуруш ўрнидан кўзгалиб сўл қўлини кўксига қўйди, ўнг қўли билан инглизни дўконга таклиф қилди, сўнг хон атрофидан жой кўрсатди. Ихчамгина хоннинг бир тарафида муллалардек кийинган, ўрта бўйли, оқ-сарикдан келган олтмиш-олтмиш беш ёшли бир киши ўлтирарди. У ҳам қўлларини кўксига қўйиб, инглизга қаршисидан жой кўрсатди. Китобфуруш тавозе ва ҳурмат билан уни инглизга таништирди:

— Ин кас авлоди алломайи бузург Али Қушчи анд. Песари аржиманд Мирнам Чалабианд. Исми шарифи эшон Маҳмуд Чалабий. Дар ин замон мударриси мадраса хас-танд.²

Жон Гривс Али Қушчи номини биринчи эшитиши, лекин унинг довруқли эварасини озми-кўпми биларди. Шунинг учун ҳам унинг номини эшитиши билан ичига сиғмай хурсанд бўлиб кетди. Ўрнидан даст туриб унга қўлини чўзди.

— О, йесь, вери-вери гут, мамнунам!³

Мударрис ҳам ўрнидан турди ва инглизнинг қўлини олди. Жон Гривс инглизларга хос такаллуфни унутдими ёки шошиб қолганиданми айтиш муддаони айтиб қўя қолди.

— Ҳеяк аз таълифотҳойи жадди шўмо намонд?⁴

Мударрис оғзини очгунча китобфуруш гапни илиб кетди:

— О, йесь, монд-монд. Чанд китоб монд.⁵

Сўнг пастдан бир неча қўлёзма китобни олиб хон устига териб қўйди.

¹ Ассалому алайкум, жаноб, марҳамат қилиб ўлтиринлар!

² Бу киши буюк аллома Али Қушчининг авлоди, Мирим Чалабийнинг катта ўғли бўладилар. Исми-шарифлари Маҳмуд Чалабий. Ҳозир мадрасада мударрислик қиладилар.

³ Ҳа, кўп яхши, мамнуман.

⁴ Аждодингизининг китобларидан биронтаси қолмаганми?

⁵ Ҳа, албатта, қолган-қолган. Бир нечта китоб қолган.

Жон Гривс китобларни битта-биттадан олиб шошылмай диққат билан кўздан кечирди, тўртинчи китобни олиб, илк саҳифасига кўз югуртирди-ю, бирдан қўллари титрай бошлади, юзларида ҳаяжон билан хурсандчилик аралаш аллақандай кайфият пайдо бўлди.

— Ит из «Зиж?» Султон кист?¹

Инглиз бир китобфурушга, бир мударрисга тикилди.

— Ин асар аз таълифотхойи султон ас-саид Улуғбек мирзойи шаҳид аст,²— деб жавоб қилди мударрис.

Инглиз кўп савдолашиб шу китобни олди. Китоб ҳақиқатан ҳам мирзо Улуғбекнинг «Зижи жадиди султоний»си бўлиб чиқди. Жон Гривс шу китобфурушдан яна уч-тўртта «Зиж» сотиб олди. Китобфуруши қурмағур уларни бирдан сотиб қўймади, битта-битталаб сотди. Аввал инглизни кўп қатнатди, ўзини хўб бозорга солиб, сўнг у сўраган китобни тагдан олиб берди. Улар орасида «Таъриб зиж» ҳам бўлиб, «Зижи жадиди султоний»нинг бир вақтлар Гиёсиддин Жамшид араб тилига қилган таржимаси эди.

Жон Гривс 1643 йили Улуғбек зижи асосида юлдузларнинг ҳолати (узунлиги ва кенглиги) кўрсатилган махсус юлдузлар каталогини тузди. Лекин, нима сабабдандир, бу муҳим тадқиқот ўшанда чоп бўлмай қолди. 1648 йили у Улуғбек зижининг бир қисмини (юлдузлар каталоги ва жуғрофияга тегишли қисмини) нашр эттирди. Орадан икки йил ўтиб, 1650 йили Лондонда «Зижи жадиди султоний»нинг хронологияга оид биринчи қисми ҳам нашрдан чиқди.

Шундан ўн етти йил ўтиб, 1665 йили яна ўша Оксфордда машҳур инглиз шарқшуноси Томас Хайд (1636—1703) «Зижи Улуғбек»нинг матни ва латинча таржимасини, зарур изоҳлар билан чоп қилди. Томас Хайднинг мазкур тадқиқоти «Зиж»нинг учта нусхасига асосланган бўлиб, «Зижи жадиди султоний» устида келажақда олиб борилган илмий изланишларга замин яратди.

Масалан, 1690 йили Ян Гевелий нашр этган «Астрономия даракчиси» ҳам маълум даражада шу нашрга асосланган.

«Зижи жадиди султоний» Европада бундан кейин ҳам кўп марта чоп этилди. Уни Гринвич (Англия) обсерваториясининг астрономи Д. Флемстид (1646—1715) ҳам

¹ Бу китоб «Зиж» бўлсамикан? Султон дегани ким?

² Ушбу китоб султон ас-саид, шаҳид бўлгон Улуғбек мирзонинг асарлари жумласидиндур.

нашрга тайёрлади. Китоб олимнинг вафотидан кейин 1725 йили босилди.

1767 йили Т. Хайднинг юқорида тилга олинган нашри иккинчи марта, 1843 йили Ф. Бейли (1774—1844) тарафидан учинчи марта нашр қилинди.

1839 йили йирик француз шарқшуноси Л. А. Седийо (1808—1876) «Зижи Улуғбек»нинг бир қисмини, 1847—1853 йиллари унинг муқаддимасини, французча таржимаси билан бирга босмадан чиқарди.

«Зижи жадиди султоний» 1917 йили Э. Б. Нобл тарафидан Вашингтонда (АҚШ) ҳам чоп қилинди.

* * *

«Улуғбек зижи»нинг грузинча таржимаси ҳам бор. Таржима Грузия подшоси, машҳур адиб ва олим Вахтанг VI (1675—1737) қаламига мансуб. У ҳам кенг маълумотли маърифатпарвар тождорлардан эди, Улуғбекка ўхшаб атрофига етук олимларни тўплаб, катта илмий ишларга қўл урди. 1707-1708 йили унинг раҳбарлигида «Қонунлар мажмуаси» деган катта китоб ёзилди. Унинг шахсан ўзи Шота Руставелининг «Ўўлбарс терисини ёнинган паҳлавон» номли машҳур достонини зарур изоҳлар билан нашрга тайёрлади. Вахтанг VI нинг энг катта хизмати шу бўлдики, у грек, арман, форс ва араб тилларида ёзилган қимматли асарларни тўплаш ва грузин тилига ағдариб чоп эттиришдек эзгу ишни бошқарди. Шу мақсадда у 1707 йили Тифлисте босмахона ташкил этди...

«Улуғбек зижи»нинг узоқ Грузияга бориб қолиш тарихи жуда қизиқ. Фалакнинг гардиши билан Вахтанг VI 1713—1714 йиллари Исфаҳонда туриб қолди. Ушанда китобфурушдан бир неча форсча китоб сотиб олди. Шулар орасида «Улуғбек зижи» ҳам бор экан. Бу ноёб нусха қалин қоғозга насх хати билан кўчирилган, унвон ва жадваллари тилло суви билан, қизил ва зангори сиёҳлар билан ишланган экан. Вахтанг VI бу китобга қизиқиб қолди, ўша шаҳарнинг ўзидаёқ таниши Абу Ризо Табризийнинг ёрдами билан уни она тили грузинчага ағдара бошлади, у ердан қайтгач, бу ишни давом эттирди, таржимани тамомлади ва зарур изоҳлар билан нашрга тайёрлади. Унга грузин ойлари ҳақида маълумотлар ҳам қўшди. Лекин чоп қилишга улгурмади — 1724 йили содир бўлган огир воқеалар (Туркия тазйиқининг кучайиши, мамлакат ичида вазиятнинг жиддийлашиб қолиши) сабабли

оиласи ва хизматкорлари билан Россияга кўчди; у бор китоблари, шунингдек, мазкур таржимани ҳам ўзи билан олиб кетди. Таржима қўлёзмаси ҳозирги кунда СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланади. Унинг бир қисми, форсийча матни билан, 1926 йили Ю. Н. Марр тарафидан чоп қилинди...

Ўзбек халқининг буюк фарзанди, дунёвий илмлар ривожига бебаҳо ҳисса қўшган гениал аллома, ажойиб маърифатпарвар ва йирик давлат арбоби мирзо Улугбек Курагонийнинг жаҳолатни енгиш йўлидаги мислсиз кураши, оқилона илмий-назарий фаолияти ва мероси ҳозирги авлод ҳамда келгуси насллар учун илҳомбахш манба, тенгсиз ибрат мактабидир. Унинг табаррук номи билан эзгулик ва фан оламидаги фидокорона изланишлари, адолатни ёқлаб, ёвузликни маҳв этиш учун тик боришдек фазилати ер юзидаги жамп илғор инсоният қалбида абадий яшайди. Истиқболга дадил ва зийрак назар ташлаган донишманд инсон атрофида йирилган олимлар ва шогирдлари билан юлдузларга беҳад чуқур муҳаббат боғлади, бутун умрини сирли сайёралар салтанатини тадқиқ этиш, ўрганишга бағишлади ва ўзи ана шу гаройиб салтанатда мангу сўнмайдиган порлоқ юлдуз бўлиб қолди.

АЛЛОМА ҲАЁТИ СОЛНОМАСИ

- 1394— Мирзо Улугбек туғилди (Султония, Эрон Озарбайжони, 22 март).
- 1399—1402— Улугбек бобосини Ғарбий Эрон, Озарбайжон ва Туркияга қилган ҳарбий юришида кузатиб борди.
- 1404— Улугбекни амакиси Муҳаммад Султонинг қизи Ўғай бегимга уйлантирилди (16 октябрь).
- 1405— Амир Темур вафот этди (18 февраль, Ўтрор).
- 1406— Мирзо Улугбекка Тус, Ҳабушон, Қалот, Нисо, Абивард, Язир, Сабзавор ва Нишонур суюрғол тарида инъом қилинди.
- 1408— Табризнинг Шанби Ғозоний деган мавзеида мирзо Мироншоҳ Қора Юсуф (1389—1402)га қарши жангда ҳалок бўлди (22 апрель).
- 1409— Мирзо Улугбекка Мовароуннаҳр инъом этилди.
- 1416— Улугбек Оқ ўрда ҳукмдорларига қарши Сирдарё соҳилларига кўшини тортди (март — апрель); Кошғар Улугбек давлати таркибига кўшиб олинди; Самарқандга Мўғулистондан элчилар келди.
- 1417— Бухорода Улугбек мадрасаси қуриб битирилди.
- 1419— Улугбекнинг рафиқаси Ўғай бегим вафот этди; Улугбек Сирдарё бўйларига қараб кўшини тортди (август — октябрь); Улугбек Бухорога борди (ноябрь); Самарқанддан Хитойга элчилар жўнатилди (декабрь).
- 1420— Самарқандда Улугбек мадрасаси қурилиши тамомланди.
- 1421— Мирзо Улугбек ўғил кўрди (13 январь). Унга Абдурахмон деб ном қўйилди.
- 1424— Самарқанд мадрасасининг жануб тарафида хонақоҳ, муқаттаъ масжиди, Регистонда эса Мирзойи ҳаммоми қурилди, расадхона қурилиши бошланди.
- 1426— Бароқхон нуфузи кучайиб кетди ва Оқ ўрда билан теурийлар давлати ўртасида муносабатлар ёмонлашди.
- 1427— Хиротнинг жоме масжидида Шохрухга суиқасд қилинди (21 январь).

- 1430— йирик олим ва Улугбекнинг сафдоши Гийосиддин Жамшид Қошоний вафот этди.
- 1432— Улугбекнинг ўғли мирзо Абдурахмон вафот этди (15 январь).
- 1433— Улугбек мирзонинг Гийодувондаги мадрасаси қуриб битказилди.
- 1435— Шахрисабзда Кўк кумбаз масжиди ва Гумбази саййида бино қилинди.
- 1437— Йирик олим ва Улугбекнинг устози Қозизода Румий вафот этди; Мирзо Улугбекнинг «Зиқи жадиди Қўрагоний» асари ёзиб таъмомланди.
- 1441— Мирзо Абдуллатиф бувиси Гавҳаршод бегимдан аразлаб Самарқандга келди; вазири аъзам Носириддин Ҳавофий вафот этди.
- 1447— Шохрухнинг вафоти (12 март); Абдуллатиф билан Олоуддавла ўртасида тожу тахт учун кураш ва Абдуллатифнинг асир олиниши (29 апрель); Улугбек билан Олоуддавла ўртасидаги музокаралар ва Абдуллатифнинг асирликдан қутқарилиши.
- 1449— Хуросон тахтини Абулқосим Бобур эгаллади; Улугбек қўшини Димшиқ ёнида Абдуллатифдан енгилди (17 октябрь); Улугбек Маккага зўнаб кетди ва Самарқанд яқинида хонвона ўлдирилди (25 октябрь).
- 1450— Абдуллатиф Улугбекка содиқ кишилар томонидан қатл этилди (9 май).

ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛАР

- АБАҚАХОН** — Ҳалокуйлар сулоласидан чиққан Эрон ҳукмдори (1265—1282).
- АБУЛҲАЙРХОН** — XV асрда Дашти қишлоқнинг Шарқий қисми устидан ҳукм юргизган кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси (1428—1468).
- АБУ МАЪШАР** — хуросонлик машҳур астроном Абу Маъшар Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Балхий (786—886).
- АБУ САИДХОН** — Эронда ҳукмронлик қилган ҳалокуйлар (элхонийлар) сулоласининг сўнги ҳукмдорларидан (1317—1335).
- АБУ ҲАНИФА** — ҳанифия мазҳабининг асосчиси нўъмон ибн Собит (699—767). Кўпроқ имоми аъзам номи билан машҳур.
- АЗУДАДДАВЛА** — Азудаддавла Фано Хусрав (978—983), бувайхийлардан.
- АЛАМУТ** — Қазвининг (Эрон Озарбайжони) шимолий-ғарбий тарафида, Эльбурс тоғида жойлашган мустақкам қалъа. Исмолийлар давлатининг (1090—1256) қароргоҳи.
- АЛИ ИБН ИСО УСТУРЛОБИЙ** — Аш-Шаммосия (Бағдод) расадхонасининг астрономик кузатиш асбобларини (устурлоб ва б. қ) ясаган олим (IX асрнинг биринчи ярми).
- АЛИ СИНО** — бухоролик машҳур энциклопедист олим Абу Али ибн Сино (980—1037).
- АЛОИДДИН МУҲАММАД** — Улубекнинг шоғирди, машҳур олим Али Қушчи (1403—1474).
- «**АЛ-ҲИДОЯ**» — Бурхонуддин Марғиновийнинг (1197 йилда вафот этган) мусулмон қонунчилигига (фикҳ) оид асари.
- АМИРАК АҲМАД** — темирӣ Умаршайх мирзонинг ўғли (1409—1416 йилларда Қошғар хоқими).
- АРАСТУ** — Аристотель.
- АРЖУМАНД** — азия, иззатли, қадрли, мўътабар.
- АРЗ** — эн, кенглик.

- АРИСТОЛИС** — қадимги юнон файласуфи Аристотель (мил. ав. 384—322 йиллар).
- АРКОН ДАВЛАТ** — давлат таянчлари, давлатнинг нуфузли кишилари.
- АФИЖИОН** — аногей.
- АФЛОТУН** — қадимги юнон файласуфи Платон (мил. ав. 427—347 йиллар).
- АФРОСИЕБ** — туркларнинг афсонавий подшоҳи.
- АХТАБЕҒИ** — подшоҳ отхонасининг мутасаддийси.
- «**АШКОЛ АТ-ТАЪСИС**» — саййид Шамсиддин Муҳаммад Самарқандийнинг (XIII—XIV) геометрияга тегишли рисоласи.
- АШПАРА** — Ашпара (Аспара) сойи бўйида (Чу дарёсига яқин, Қозоғистон ССР, Жамбул область Мерки районига яқин) ўрта аср шаҳри.
- АҲМАД ИБН АБДУЛЛА МАРВОЗИЙ** — кўпроқ Ҳабаш ал-Ҳосиб Марвозий номи билан машҳур йирик астроном олим; Маъмуи академиясининг кўзга кўринган намоёндаларидан (тахм. 764—864 йиллар).
- АҲМАД ФАРҒОНИЙ** — IX асрда ўтган йирик астроном олим; Бағдод академиясининг кўзга кўринган намоёндаларидан (861 йилда вафот этган).
- АҲРАМАН** — энг дахшатли дев.
- БАДИЪИ** — янги асар, подир, ажойиб асар, янги ижод этилган асар.
- БАЁН (ИЛМИ БАЁН)** — нозик маъноларни баён қилишни ўргатувчи илм; риторика.
- БАЙТ УЛ-МОЛ** — мол-дунё сақланадиган уй, хазина.
- БАРГУСТВОН** — от устига ташланадиган ўқ ўтмас махсус ёнқи.
- БАРОЁ** — барча махлуқот.
- БАРОНГОР** — қўшиннинг ўнг қаноти.
- БАРОҚ УҒЛУН** — Оқ ўрда хони (1428 йилда ўлдирилган).
- БЕҲОРИ** — тикансиз (киприкка ишора).
- БИР МИСҚОЛ КЕПАКИЙ** — Чигатой авлодидан бўлган Кепакхон (1309—1326) даврида зарб этилган кумуш (олтин) танга, тахминан 4,8 г. вазнда бўлган.
- БИТЛИМУС** — қадимги юнон астрономи Клавдий Птоломей (тахм. 90—160 йиллар).
- БОБАК** — Озарбайжон ва Ғарбий Эронда 816—837 йиллари бўлиб ўтган халқ ҳаракатининг етакчиси (тахм. 800—838 йиллар).
- БОЙСУНҚУР МИРЗО** — Шоҳрухнинг ўғли ва вазири, кейинча Ғарбий Хуросон ҳокими (1433 йилда вафот этган). Илм-фан ва маданият арбобларига ҳомийлик қилган.
- БОТМОН** — оғирлик ўлчови; бир ботмон тахминан 24—25 килограммга тенг.

- БУАМ СОИИ** — Буам дараси (Шимолий Қирғизистонда, ҳозирги Тон ва Кемин районлари оралигида жойлашган) буйлаб оқувчи сой, асл номи Чу.
- БУЗЖОНИЙ** — X асрда ўтган хуросонлик йирик математик олим Абулвафо ал-Бузжоний.
- БУЗУРЖМЕҲР** — сосонийлардан Хусрав Парвезнинг (531—579) вазири.
- БУЛЖОР** — қўшин тўпланадиган жой.
- БУЛУК** — пойтахт атрофидаги район.
- БУРЖУ БОРА** — қалъа девори ва унинг чор атрофида қурилган мустақкам минора.
- БУРХОНУДДИН СОҒАРЖИЙ** — самарқандлик йирик олим Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий ас-Самарқандийнинг (1143 йилда вафот этган) «Китоб ал-қанд фи маърифати уламоий Самарқанд» («Самарқанд уламоларининг маърифати ҳақида ширин китоб») асарида тилга олинган авлиё, «Ал-Ҳидоя» муаллифининг авлоди.
- ВАРД** — атиргул.
- ҒАЗ** — тахминан 62—64 сантиметрга тенг узунлик ўлчови.
- ҒАЗИ ХОШИМИЯ** — 16,5 сантиметрга тенг узунлик ўлчови.
- ҒАЗА** — оқош.
- ҒАРДУН ҚАДАР** — осмон қадар, подшолар ва султонларга бериладиган ишбат.
- ҒИЛҚОР** — иморат қурувчи уста.
- ҒУЛБАРГА** — Марказий Ҳиндистонда лашкарбоши Ҳасан Ғангу асос солган баҳманийлар давлатининг (1347—1527) дастлабки пойтахти. Кейин Аҳсанобод аталган.
- ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ** — машҳур тазкиранавис олим ва шоир (тахм. 1436—1495 йиллар).
- ДАЛОИЛҲОНА** — йирик шаҳарларда ташкил этилган диний мактаб. Унда «Қуръон»нинг айрим суралари ва «Далойл ул-хайрат» деган китоб ўқитилган.
- ДАРАҒЕЗ** — Балхдан тахминан тўрт фарсах жанубда жойлашган дара.
- ДАРЕЙИ ҲАЗАР** — Каспий денгизининг ўрта асрлардаги номларидан.
- ДАФТАРДОР** — ўрта асрларда ҳукумат молия маҳкамасининг хизматчиси.
- ДАҲЯК** — ўндан бир, солиқ тури.
- ДЕВОНИ МУСТАВФИЙ** — бош молия идораси.
- ДЕВОНИ МОЛ** — молия бош идораларидан, солиқ тўплайдиган идора.
- ДИБО** — нозик ва нафис нақшлар солиб тўқилган ипак мато.
- ДИНА** — хун ҳақи.
- ДИМИШҚ** — Самарқанд атрофида Темур бирпо эттирган катта қишлоқлардан.

- ДИНИЙ ИЛМЛАР** — қуръон, ҳадис, тафсири каби диний нитобларни ўргатувчи илм.
- ДИНОР** — пул бирлиги, 4,235 грамм вазндаги кумуш танга.
- ДИРАМ** — пул бирлиги, 3,235 граммга тенг кумуш танга.
- ДОМАНА** — чет, этак, қирғоқ: Қоф тоғининг этаги. Бу ерда дарё этаги.
- ДОНГ** — динор ёки дирхамнинг 1/6 га тенг оғирлик ўлчови; шу вазндаги оқча.
- ДОРУССАЛТАНА** — салтанат эшиги, пойтахт.
- ДОРУГА** — ўрта асрларда шаҳар ҳокими.
- ДУНЕВИЙ ФАҲШАР** — диний илмларга зид ўлароқ, табиат ва жамият ҳақида қонирет тушунича берадиган фан (математика, астрономия, тарих, география ва б. қ).
- ЕСОҚ** — жазо.
- ЕҒОЧ** — масофа ўлчови, тахминан 6 километрга тенг.
- ЖАВЗО** — классик астрономияда осмон буржларидан бири; уни бимаён турган икки қиз шаклида тасаввур қилганлар; Қуёш йили ҳисобига кўра 22 май — 21 июнь ораси.
- ЖАВОНҒОР** — қўшиннинг сўл қаноти.
- ЖАДИ БУРЖИ** — классик астрономияда осмондаги 12 буржлардан бири; Қуёш йили ҳисобида 22 декабрдан 21 январь ораси.
- ЖАДИ ЮЛДУЗИ** — кийик шаклида кўринадиган ва хатти истивоода (экватор) жойлашган юлдуз (орион).
- ЖАЙПОЛ** — ҳинд рожаларидан (X аср).
- ЖАМШИД** — қадимга Эронда пешдодийлар сулоласидан учинчи ҳукмдор.
- ЖАРИБ** — тахминан 3600 кв. газга тенг сатҳ, бир таноб.
- ЖАҲОНШОҲ** — Мўғулистон ҳукмдорларидан Қамариддиннинг ўгли (1428 йилда ўзаро феодал курашда ўлган).
- ЖЕТЕ** — Чигатоё улусининг Ғарбий қисми (Еттисув ва Қошғар); тарихда Мўғулистон номи билан ҳам машҳур.
- ЖИБА** — пўлат симдан тўқияган уруш қуроли, совут.
- ЖИРҒА** — доира бўлиб ўлтириш, олий кенгаш, ов вақтида ов манзилини доира шаклида ўраб олиш.
- ЖОЛИНУС** — Римляк машҳур врач Гален (130—200).
- ЖУНА** — буддизм таълимотининг давомчиси ва ислоҳчиси Жуна Махавира.
- ЖУЧИХОН** — Чингизхоннинг тўнғич ўгли (1226 йилда вафот этган).
- ЗАҲИРА** — ҳар эҳтимолга қарши асраб қўйилган озиқ-овқат, кийим-кечак, қурол-аслаҳа, ем-ҳашак.
- ЗИНБАРДОР** — подшоҳнинг отига эгар урувчи хизматкор.

- ЗАММ** — Балхга қарашли вилоят; Амударё бўлини ~~Амударё~~ ва бир чети Марвга туташган.
- ЗАРБОФ** — зардан тўқилган мато, ўша матодан тикилган кийим.
- «ЗИЖИ МАЛИКШОҲИЙ»** — Умар Ҳайёмнинг салжуқийлардан Султон Маликшоҳга (1072—1092) атаб ёзган тақвим (календарь)га оид асари.
- ЗИРИҲ** — ўқ ва тиг ўтмайдиган ҳарбий кийим, совут.
- ЗОИЖА** — ром очиш учун тузиладиган маҳсус жадвал.
- ЗОТ УЛ-САМТ** — астрономик кузатиш асбоби, азимуталь доира,
- ЗОТ УЛ-СУҒБАТАЙН** — иккита тешиги бўлган ўлчаш асбоби, диопатр.
- ЗОТ УЛ-ХАДИФА** — астрономик кузатиш асбоби.
- ЗОТ УЛ-ХАЛҚА** — ҳар тарафи уч газга тенг бўлган астрономик кузатиш асбоби, армиялар сфера.
- ЗОТ УЛ-ШУЪБАТАЙН** — қадимий астрономик асбоб, треквер.
- ЗУБАЙДА** — халифа Хорун ар-Рашиднинг (786—809) иқтидорли ва суюкли хотини.
- ЗУЛУЧА** — астрономик кузатиш асбоби.
- ЗУҲАЛ** — Сатурн сайёраси.
- ЗУҲРО** — Венера сайёраси.
- ИБН ХАНБАЛ** — ханбалия мазҳабининг асосчиси Аҳмад ибн Абдуллоҳ аш-Шайбоний (780—855).
- ИЗОРА** — уй деворининг ер билан тоқча орасидаги қисми; шу қисмга қопланадиган тош қоплама.
- ИККИ МАНЗИЛ** — отлич киши бир кундузда босиб ўтиши мумкин бўлган масофа.
- ИЛИГ** — қўл.
- ИЛМИ МАЪОНИЙ** — истилоҳлар моҳиятини ечиб берувчи илм.
- ИЛМИ НУЖУМ** — астрономия.
- ИНОЧНОМА** — ишонч ёрлиги.
- ИТРИФО НИСФ АН-НАҲОР** — қуёшнинг чошғоҳдаги (тахминан соат 12 лардаги) баландлиги.
- ИСЛИМИЙ** — классик нақш тури; олтин, қумуш, мис, ганч ёки ёғочга ўйиб ёки қабартиб ишланади; кийимларга эса зар билан тикилади.
- ИСТИҲСОН** — ихшилик билан эшлаш.
- ИТОБ** — қаҳр, газаб; қаҳр-газаб билан сўроқ қилиш.
- «ИХТИЁРИДДИНДОҒИ ХАЗИНАМ»** — Абдуллатифнинг Ихтиёриддин қальасидаги хазинаси қарийб 2 миллион кепакий атрофида бўлган.

ИШТИҲОР — шухрат топиш.

ИҚЛИДУС — қадимги юнон астрономи Евклид (мил. ав. III аср).

КАЙХУСРАВ — Хутталон ҳукмдори (XIV а. II ярми).

КАЛОНТАР — мулк, музофот ёки қасаба бошқарувчиси.

КАТУР ВА СИЕХПУШЛАР — ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-шарқий тарафида, Бадахшондан жанубда жойлашган тоғли вилоят (Қофиристон ёки Нуристон деб ҳам аталади); халқ.

КАШШОФ — Абулқосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарийнинг (1075—1144) «Қуръон»га ёзган машҳур тафсири.

КЕНАТА — бирдан.

КИРБОС — жайдари пахта ипидан тўқилган мато; бўз.

КИЧИҚ ОСИЁ — Ғарбий Осийда жойлашган ярим орол; ҳозирги Туркия.

КОРУН ТОҒИ — Табаристондаги (Эрон) Дамоваид тоғининг ўрта асрлардаги номларидан; араблар орасида бойлиги ва бахиллиги билан машҳур бўлган бадавлат одам, бой ва бадавлат одамга ишора.

КУТВОЛ — қалъа бошлиги; комендант.

КЎКАЛДОШ — сўт эмишган биродар.

КЎК ПУЛИ — фавқулодда шароитларда экин пишмай, унинг кўкига қараб ундириладиган солиқ; хирож.

КЎРАҒОН — хоннинг кўеви; Чингизхон авлодига уйланган одам.

ЛАВВОҲ — ҳошия қоғозини матига ёпиштирувчи.

ЛАК — юз минг.

ЛАНГАР — катта йўл устида йўловчилар қўниб ўтадиган жой; камбағал ва етим-есирга овқат бериладиган жой.

ЛАШКАРНАВИС — қўшин билан боғлиқ ишларни ҳисоб-китоб қилиб юрвчи мансабдор, ҳарбий котиб.

ЛОҲАВЛ — қўрққан пайтда ўқиладиган дуо.

МАВКАБ — улуг зотнинг ёнида дабдаба билан бирга юрвчи отлиқлар ёки пиёдалар гуруҳи.

МАВЛОНО ФАЗЛИДДИН АСТРОБОДИЙ — Эронда XIV аср охирида тарқалган диний маслак асосчиси (1340—1394).

МАЙИТ — ўлик, мурда.

МАЖМУЪ АЛ-АНОМ — жами одамлар.

МАНҒЛАЙ — қўшиннинг илгор қисми.

МАЛИК УШ-ШУАРО — шоирлар подшоси, сарой шоирларининг етакчиси.

МАН — оғирлик ўлчови, тахминан 3 килограммга тенг бўлган.

МАНЖАНИҚ — тош отадиган маҳсус ҳарбий қурилма.

МАНШУР — ёрлиқ, фармон.

- МАОНИЙ** — маънолар. Илми маоний — бирон нарса ёки ҳодисанинг туб моҳиятини, мазмуини ечиб берувчи илм.
- МУДДАЛ АН-НАҲОР** — осмон экватори.
- МУХТАСИБ** — мусулмонлар тарафидан шарият йўриқларининг бажарилишини назорат қилиб турувчи мансабдор.
- МАРОҒА** — Табриздан (Эрон Озарбайжони) 80 км. жанубда жойлашган шаҳар. Халоқуҳон даврида (XIII) мамлакат пойтахти.
- МАХТУТОТ** — қўлёзма асар.
- МАҲДИ УЛЁ** — энг олий бешик, подшоҳнинг катта хотинига берилган унвон.
- МЕЗОН** — классик астрономияда кўкдаги 12 буржнинг бири (еттинчиси); сентябрь ойига тўғри келади.
- МИР АБДУЛАВВАЛ** — шайхулислом, мутасаввуф олим (1495 йилда вафот этган).
- МИРРИХ** — Марс сайёраси.
- МИСОЛ** — фармон, буйруқ.
- МОРДИН** — Месопотамиянинг шимолидаги шаҳар ва қалъа.
- МОРПЕЧ** — илонни эслатувчи нақш тури.
- МУАЗЗИН** — азон айтувчи, сўфи.
- МУБОҲАСА** — баҳслашув.
- МУНАЖЖИМ** — юдузларнинг ҳолати ва ҳаракатини тадқиқ этувчи, астроном.
- МУНАЖЖИМИ ХОС** — подшоҳнинг хос мунажжими.
- МУЗАЙИН** — китобни безовчи.
- МУНТАҚАТ УЛ-БУРҶ** — буржлар минтақаси, қуёшнинг осмон сферасидаги бир йиллик ҳаракати.
- МУРАССАЪ** — қийматли тошлар билан безатилган буюм (ханжар, парча, дастурхон, хон ва б. қ).
- МУРЧИЛ** — қамал қилувчилар тарафидан қалъанинг чор тарафидан дарвозаларга қараб қазиладиган хандақ.
- МУСАВВАДА** — асарнинг қораламаси.
- МУСАЛЛО** — жамоа ҳайит кунлари шаҳар четида намозга тўпландиган майдон.
- МУСТАВФИЙ АЛ-МАМОЛИК** — подшоҳликнинг молия ишларини бошқарувчи олий мансабдор.
- МУФТ** — текин.
- «МУХТАСАРИ ВИҚОЯ»** — Убайдулла ал-Маҳбубийнинг (1346 йилда вафот этган) мусулмон қонунчилиги (фиқҳ)га оид китоби.
- МУШТАРИЙ** — Юпитер сайёраси.
- МУҲАДДИС** — ҳадис олими.

- МУҲАНДИС** — ҳандаса (геометрия) илмини яхши билган олим; бинёдкор инженер.
- МУҲОСИБ** — ҳисобчи.
- МУҲОФАЗАТ** — сақлаш, қўриқлаш.
- МУҲРДОР** — подшоҳлик муҳрини тутувчи олий мансабдор.
- МУҒУЛИСТОН** — XIV—XV асрдаги феодал давлат. Унга Еттисув ва Қошғор қараган.
- НАВБОБ** — ноиб, ўринбосар, тожубахт вориси.
- НАВҲА** — товуш чиқариб йиғлаш, мунгли йиғи, нола.
- НАДДОФ** — пахта титувчи.
- НАЙСОН** — савр (апрель) ойи.
- НАСРИ ТОЙИР** — қийғир, қийғир шаклида тасаввур қилинадиган бир юлдуз номи.
- НАСТАЪЛИҚ** — арабча хат турларидан.
- НАФТ АНДОЗ** — нефтга чиланган «тўғни» ёвдириб отувчи бир хил ҳарбий қурилма.
- НАҚИБ** — жамоа бошлиғи, бирон жамоа ёки қабилянинг энг эътиборли кишиси.
- НАҚШБАНДИЯ** — исломда йирик сўфийлик тариқатларидан бири; унга бухоролик шайх Баҳоуддин Нақшбанд (1318—1389) асос солган.
- НАҲВУ САРФ** — араб тили грамматикаси.
- НИСОР** — сочинти; махсус маросимларда ҳурматли зотларнинг бошидан танга-чақа сочиш.
- НИСФ АН-НАҲОР** — меридиан.
- НОСИРИДДИН ТУСИЙ** — XIII асрда ўтган йирик қомусий олим (тахм. 1201—1274).
- НУЁН** — мўгуллар шахзодаси; ўн минг ва ундан ортиқ қўшинга қўмондонлик қилган саркарда ҳам шу ном билан аталган.
- ОБИ ТУРК** — Чирчиқ дарёсининг ўрта асрлардаги номларидан.
- ОЛ-ТАМГА** — қизил тамга, подшоҳнинг имтиёзан ҳужжатларига босиладиган хусусий муҳри.
- ОЛТИН УРДА** — 1226—1502 йиллардаги йирик феодал давлат; унга Ғарбий Сибирь ва Дашти қипчоқнинг Шарқий қисми ва Волга бўйи ерлари қараган.
- ОРЛОТ** — XIII—XV асрларда ўтган йирик турк-мўгул қабиласи.
- ОРОЛ ПАЙҒАМБАР** — Амударё ўртасида, кўҳна Термиз рўпарасида жойлашган орол. Ривоятларга қараганда, буздай аталишига сабаб, исломиятдан илгари ўтган пайғамбарлардан Зулқифл шу ерга кўмилган эмиш.
- ОҲАКА** — шахзодаларнинг тарбиячиси.

- ОТАЛИҚ** — қ. отақа.
- ОҚСУВ** — Иссиқкўлнинг шарқи-жапубий тарафидан оқувчи дарё.
- ОҚ УРДА** — Жўчи улусининг бир қисми, Оролдан Балхашгача бўлган территория.
- ПЕШКАШ** — тортиқ, совга, инъом.
- ПОЛУДА** — тиниқ, соф, сузгичдан ўтказилган; мевадан тайёрланган ширин овқат.
- РАБОТИ ЁМ** — Самарқанд вилоятига қарашли манзил, ҳозирги Ломакино темир йўл станцияси атрофида бўлган.
- «РАВЗАТ УС-САФО» МУАЛЛИФИ** — машҳур тарихчи олим Мирхонд (1498 йил 23 июнда вафот этган).
- РАИЯТ** — бирон ҳукмдорга қарашли халқ, тобе халқ.
- РИКОБДОР** — подшоҳ ва аелзодаларнинг отига эгар урувчи, доимо унинг узангисига юрувчи хизматкор.
- РИКОББОШИ** — рикобдорлар бошлиғи.
- РИФОҲИЯТ** — фаровонлик.
- РУБЪИ МАСКУН** — дунёнинг аҳоли яшайдиган тўртдан бир қисми.
- РУҚЪА** — парча қоғоздаги ёзув, мактуб.
- САБРОН** — Сирдарё бўйига жойлашган қадимий шаҳар.
- САДАЖОТ** — юз кишилик ҳарбий бўлима, юз хонадон атрофида аҳолиси бўлган тоғ бағридаги қишлоқ.
- САДОҚ** — чармдан тикилган ўқ халта, ўқдон.
- САДРИ АЪЗАМ** — бош садр.
- САМТ** — ёйбоши, тарафи.
- САНДАЛ ДАРАХТИ** — қора-сарик тусли хушбўй бир дарахт.
- САНБИЪ** — касб-хунар, бирон хунарни мукамал эгаллаш.
- САРБАДОРЛАР** — 1337—1381 йиллар орасида Хуросонда ва 1365—1366 йиллари Самарқандда ҳокимият устида турган бир жамоа.
- САРДОБА** — сув сақланадиган усти ёпиқ чуқур ҳовуз.
- САҚАРЛОТ** — жундан тўқилган кийимлик.
- САҲҲОФ** — муқовасоз.
- СИДРАТ УЛ-МИНТАҲО** — ривоятга кўра еттинчи осмонда ўсадиган бир дарахт.
- СИПАР** — қалқон; елпигич, табоқ.
- СИРОТ** — кўприк, йўл; мусулмонлар эътиқодига кўра дўзахда ўтиладиган йўл, кўприк.
- СОБИЙЛАР** — маъжусийлар, бутпарастлар; Беруний сўзларига қараганда, Вавилонга асир тушиб қолган яҳудийлар авлоди.
- СОТУҚҲОН** — Улуғбек даврида ўтган кўғирчоқ хон (1434 йили Мўғулистонда ўзаро феодал курашда ҳалок бўлган).

СОҲИБ ИХТИЁР — тўлиқ иштиёрлик, том ҳуқуқли одам сарой министри.

СУД — фойда, наф.

СУДСИ ФАХРИЙ — бувайхийлар сулоласига мансуб Фахруддавла Али (983—997) замонда ал-Хўжандий тарафидан иxtиро қилинган астрономик асбоб; жойнинг географик координатларини, юлдузларнинг чиқиш ва ботиш вақтларини ўлчаш учун ишлатилган.

СУЛДУЗ — нуфузли мўғул қабилаларидан бири.

СУЛТОН АҲМАД — баҳманийлар сулоласига мансуб ҳукмдор, асл исми малик Аҳмад Вали (1422—1436).

СУЛТОН АБУ САИД МИРЗО — теурий ҳукмдорлардан (1451—1469); Мироншоҳнинг авлоди.

СУЛТОН СОДАТ — термизлик сандлар дафи этилган мақбаралар комплекси (X—XVII асрлар); Термиз яқинида.

СУЛТОНИЯ — халокунийлар сулоласидан Улжойтухоннинг (1304—1317) амри билан 1307 йили Қазвинга яқин ерда бино қилинган шаҳар, халокунийлар давлатининг янги пойтахти.

СУРОН — жангга кириш олдида қилинадиган хайқириқ; ура.

СУЮРГОЛ — подшоҳликка кўрсатилган катта хизмат эвазига берилган махсус иштом.

СУҲО — Катта Айиқ юлдуз туркумидаги кичик юлдуз; Алькор.

ТААРРУЗ — тегиш, қаршилиқ кўрсатиш.

ТАБАРЗИН — гурзига ўхшаш уруш қуроли.

ТАВОЧИ — қўшин тўллаш ва подшоҳнинг бошқа масъул юмушларини бажарувчи олий мансабдорлардан бири.

«**ТАЖРИД УЛ-КАЛОМ**» — Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Муҳаммад ат-Тусийнинг (672 йилда вафот этган) асари.

ТАЎЖИМ — тақдирни юлдузларга қараб олдиндан айтиб бериш.

ТАНСИҚ — аслзодаларга тортиқ қилинадиган камёб нарса.

«**ТАРИХИ АБУЛХАЙРХОНИЙ**» — самарқандлик тарихчи Масъуд ибн Усмон Қўхистоний (XVI асрнинг биринчи ярми) тарафидан ёзилган Шайбон улусининг XV асрдаги тарихи.

«**ТАБАҚОТИ МАҲМУДШОҲИЙ**» — Абулкарим ибн Муҳаммад Намидхий (XV асрнинг иккинчи ярми — XVI аср бошлари) қаламига мансуб тарихий асар; Хурмуз подшоҳи Маҳмудшоҳга (1459—1511) бағишланган.

ТАРҲ — қурилажак иморатнинг режаси; лойиҳа.

ТАРҒУ — зиғирноядан тўқилган мато.

ТАХМУРОС — қадимги Эрон пешоддийлар сулоласидан чиққан ҳукмдор.

ТАХТА ҚОРАЧА — Самарқанддан тахминан 43—45 км. жануби-шарқда жойлашган доvon.

ТАШТХОНА — идиш-тавоқ сақланадиган хона.

ТАҚВИМ — сайёраларнинг ҳолати ва ҳаракатини кўрсатувчи махсус жадвал, календарь.

ТАҒОР — уруш вақтида қўшни учун аҳолидан тўпланадиган фавқулодда солиқ.

ТИББ — медицина.

ТИЛЛАКОРИЙ МАДРАСАСИ — Самарқанд Регистонда 1647—1659 йиллари бадавлат ва нуфузли амир Ялантушбий тарафидан қурилган бино.

ТОМҒО — ўрта асрларда ҳунармандлар ва савдогарлардан олинадиган солиқ.

ТОШ — тахминан бир километрга тенг масофа ўлчови.

ТРАНСОКСИАНА — Океянинг (Амударё) нариги тарафидаги ерлар; Мовароуннаҳр.

ТУЛ — узунлик.

ТУМОН — ўн минг атрофида аскарни бўлган ҳарбий қисм; пойтахт тева-рагидаги район.

ТУРА — турк-мўғул халқлари орасида ҳукм сўрган урф-одат асосида яратилган қонуни; қўшиқда четан тўсиқ.

ТўқСОБО — махсус байроқдор ҳарбий қисм бошлиғи.

УБАЙД ЗОКОНИЙ — XIV асрда ўтган машҳур сатирик шоир.

УБУЛИСТОН — Ироқ вилоятларидан; маркази Улулла шаҳри, Басрадан тўрт фарсах нарида, Тигр дарёсининг асосий ўзанлари орасида жойлашган.

УВАЙС ЎҒЛУН — Мўғулистон хони (1429 йилда ўлдирилган).

УДАЙЧИ — подшоҳ ва хонларнинг расмий тантаналарини уюштиришга мутасадди мансабдор.

УЛАМО — билимдонлар, олимлар.

УЛУФА — аскарга от-улов учун ажратилган ем-хашак ва маблағ, шу мақсадда халқдан тўпланадиган солиқ.

УМАР ҲАЙЁМ — (1048—1122) ўрта асрда ўтган йирик математик ва астроном олим; йирик шоир.

УММОН ДЕНГИЗИ — Арабистон ярим оролининг жанубидаги денгиз, катта денгиз, океан маъносида.

УМҚ — чуқурлик, туб.

УСТУРЛОБ — осмон ёриткичларини кузатиш асбобларидан бири; астролябия.

УҒРУҚ — ҳарбий юришлар вақтида подшоҳнинг хотинлари ва балоғатга етмаган болалари тушган, шунингдек ҳарбий анжомлар ва озиқ-овқат ортилган қарвон.

ФАЙЛАКУС — Искандар Зулқарнайнинг отаси, Македония подшоҳи Филипп II (мил. ав. 382—336 йиллар).

- ФАЛАК АЛ-БУРЖ** — буржлар доираси; эклиптика.
- ФАРОР** — қочиш, чекиниш.
- ФАРРОШ** — палос тўшовчи, сарой, мазор, мачит ва мадраса сингари жойларни супириб юрувчи хизматкор.
- ФАРСАХ** — 6—7 км. масофага тенг ўлчов бирлиги.
- ФАРҚАДОН** — Шимолий қутб яқинидаги икки ёрут юлдуз.
- ФАРҲОР** — қадимги Тохаристон (Амударёнинг сўл соҳилида) шаҳарларидан.
- ФАТА** — эшилмаган ипақдан тўқилган, бўялмаган ялтироқ мато; шойи рўмол.
- ФАТҲНОМА** — эришилган галаба ҳақида ёзиб ўлка ва мамлакатларга юбориладиган махус мактуб.
- ФАХРИДДИН РОЗИЙ** — ўртаасиёлик машҳур файласуф, астроном, табиб ва илоҳиёт олими (1209 йилда вафот этган).
- ФИҚХ** — қонун, юриспруденция.
- ФУЗАЛО** — фозиллар, олимлар.
- ХОЗОНАЙИ ОМИРА** — бош хазина.
- ХАЛАБ** — Суриядаги Алеппо шаҳрининг ўрта асрлардаги номи.
- ХАЛИФАЙИ РОШИДИН** — пайгамбардан кейин ўтган тўрт халифа: Абубакр (632—634), Умар (634—644), Усмон (644—656), Али (656—661).
- ХАНДАҚ** — қалъа атрофига қурилган ва сув тўлатилган зовур; мудофаа иншооти.
- ХАРВОР** — бир эшак кўтариши мумкин бўлган юк.
- ХАТТ НИСФ АН-НАҲОР** — меридиан чизияги.
- ХАТТОТ** — хушхат киши, хуснихат устаси.
- ХИРОЖ** — асосий даромад солиғи.
- ХИТОЙИ** — архитектурада қўлланилган хитойча услуб.
- ХИТОЙИ ХОН** — оёқлари шернинг оёқларига ўхшатиб ишланган хонтахта.
- ХОБХОНА** — подшоҳнинг махус ётоқхонаси.
- ХОЖА АБДИ БИРУН** — ривоятларга кўра, халифа Усмоннинг авлоди эмиш; Самарқандга араб истилочилари билан бирга келган; мазори шаҳардан тахминан икки километр масофада, жануб тарафда.
- ХОЖА АБДИ ДАРУН** — асл исми Муъизуддин ибн хожа Муҳаммад Ёқуб, ривоятларга кўра, Самарқандда араблар ҳукмронлиги даврида Самарқанд қозиен бўлган; мазори шаҳарнинг шарқи-жанубий тарафида, Мулиён маҳалласида, қадимги Искандар қалъасининг яқинида.
- ХОЖА АБДУЛЛА АНСОРИЙ** — ҳиротлик машҳур шайх ва илоҳиёт олими (1005—1088).

- ХОЖА АЛОУДДИН** — нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намояндалардан хожа Алоуддин Аттор (1400 йилда вафот этган).
- ХОЖА АҲМАД ЯССАВИЙ** — ўртаасмёлик шоир ва мутасаввуф (тахм. 1105—1166 йиллар).
- ХОЖА БУЗУРГ** — нақшбандия тариқатининг йирик намояндalarидан хожа Баҳоуддин Нақшбанд (1389 йилда вафот этган).
- ХОЖА МУҲАММАД ПОРСО** — нақшбандия тариқатининг намояндalarидан, йирик мутасаввуф олим (1419 йилда вафот этган).
- ХОЖА МУҲАММАД САНГРАСОН** — асл исми хожа Муҳаммад Хомуйи, Қусам ибн Аббоснинг сафдошларидан; ривоятларга кўра, араблар Самарқандни қамал қилган вақтда аскарларга тош ташиб бериб тургани учун шундай ном билан аталган.
- ХОЖА САРО** — подшоҳнинг ҳарамига қараб турувчи хизматчи, бичилган кул.
- ХОЖА ФАЗЛУЛЛОҲ АБУЛЛАЙСИЙ** — машҳур фақиҳ (фиқҳ олими) хожа Абуллае Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим Самарқандийнинг (X аср) авлоди, Хожа Фазлуллоҳ ҳам фиқҳ ва тил илмларидан кенг маълумотга эга бўлган.
- ХОНСОЛОР** — дастурхончи.
- ХОРАЗМИЙ** — хоразмлик буюк матеманик олим Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (тахм. 783—850 йиллар).
- ХУМС** — [Қумис] Рай ва Журжон билан қўшни вилоят; бир вақтлар бувайхнийлар давлати (932—1062) таркибида бўлган.
- ХУТ** — осмон буржларининг ўн иккинчиси; февраль-март ойларига тўғри келади.
- ХУТБА** — жума ва ҳайит намозларида, шунингдек, подшоҳ тахтга ўтирган куни ўқиладиган панд-насихат.
- ХУФФОШ** — кўршапалак.
- ЧАВГОН** — от устида туриб ўйналадиган ва ҳозирги хоккейга ўхшаш бир ўйин.
- ЧАҒМИНИЙ** — хоразмлик машҳур олим Маҳмуд ибн Умар ал-Чағминий (1345 йилда вафот этган).
- ЧЕРИК** — қўшин, армия.
- ЧОРДАРА** — чорбоғ ўртасида икки тарафдан дарчалар қўйиб солинган бино.
- ЧОЧИЙ КАМОН** — ўрта асрларда Тошкентда ясалган ўқ-ёй, пишиқлиги, хусусан, нам тортмаслиги билан шуҳрат топган.
- ЧУХРА** — подшоҳ ва амирларнинг хос қўриқчилари.
- ЧУБИ ЕСОҚ** — калтак билан савалаб жазолаш.
- ЧУНГ КЕМИН** — Шимолий Қирғизистонда жойлашган водий.
- ШАМЪИ ЖАҲОН** — Мўғулистон ҳукмдорларидан (1419 йили заҳрлаб ўлдирилган).
- ШАҲРИ ДАРУН** — шаҳарнинг мустаҳкам девор билан ўралган ички қисми.

ШАЪРИ — икки ёруғ юлдуз: Протион ва Сириус.

ШЕРОЗ — Самарқанд теварагида Амир Темур қурдирган қишлоқ; шу номли тумон маркази.

ШИБА — учар ўқ.

ШИГОВУЛ — элчилар ва хориждан келган мўътабар кишиларни подшоҳ хузурига етаклаб кирувчи мансабдор.

ШОМИЛА — астрология ва квадрант ўрнида ишлатиши мумкин бўлган универсал астрономик асбоб.

ШОҲ АБУ ИСҲАҚ — XIV асрнинг биринчи ярмида ўтган Форс ҳукмдори; кўпроқ Абу Исҳоқ илжу номи билан машҳур.

ШОҲРОҲ — катта йўл; Самарқанд билан Бухоро ўртасидаги катта йўл.

ШОҲРУХИЯ — Оҳангарон сойининг Сирдарёга қуйилиш жойида бўлган ўрта аср шаҳри, илгари Банокат деб аталган.

ШУТУРПАРИ — подшоҳнинг махсус чопари.

ЭЛХОНИЙЛАР — Эронда 1256—1353 йиллар ҳукмронлик қилган ёулола.

ЮРТЧИ — сафар вақтида подшоҳ мавқоби қўнадиган жойни ҳозирлаш учун жаъобгар бўлган мансабдор.

ЯНГИ — ҳозирги Жамбул шаҳрининг ўрта асрлардаги номи.

ЯСОВУЛБОШИ — подшоҳнинг махсус хизматкорлари (ясовулар) бошлиғи.

ЯСОЛ — қўшинни уруш олдида кўриқка сажлаш, қўшин сафи.

ЯССИ — ҳозирги Туркистон шаҳрининг ўрта асрлардаги номи.

ЯТИМЧА — ота-онасиз, умидсиз; алдамчи, товламачи, маъносиди.

ЎЗБЕК УЛУСИ — Олтин ўрданинг шарқий қисмида (XV аср) жойлашган улус, шайбон улусининг XIV асрдан кейинги номи.

ЎРДУ — подшоҳ ва хонларнинг ҳарбий юриш вақтидаги муваққат қароргоҳи.

ЎТОРУД — Меркурий сайёраси.

ЎҚТОЙ ҚООН — Чингизхоннинг ўғли ва тахт вориси (1227—1241).

ЎҒЛОН — турк-мўғул халқлари орасида шахзодалар шу ном билан аталган.

ҚАВЛ (ҒУЛ) — қўшиннинг кўпинча подшоҳ ва хоннинг ўзи бош бўлиб турадиган марказ қисми.

ҚАВС — классик астрономияда осмон буржларида тўққизинчиси, ноябрь ойига тўғри келади.

ҚАЛЪА БУРЖИ — қалъанинг баланд мустаҳкам минораси.

ҚАРИ — ўлчов бирлиги: бир метр атрофида бўлган.

ҚАРИА — қишлоқ.

ҚАСАБА — катта қишлоқ; шаҳар типидagi қишлоқ.

ҚАТИЙФА — духоба.

- ҚАТЛИ ОММ** — бирон тирик жонни омон қўймаслик, оммавий қиргин.
- ҚОДИРИ МУХТОР** — худонинг сифатларидан.
- ҚОРАБОҒ** — Озарбайжонда Араке билан Кура орасида жойлашган катта вилоят.
- ҚОРА ЮСУФ** — Озарбайжон билан Ироқда 1380—1468 йиллари ҳукмронлик қилган Қора қўюнли сулоласига мансуб ҳукмдорлардан (1389—1420).
- ҚОРАСАМОН** — Арие дарёсининг сўл қирғоғида жойлашган манзилгоҳ, ҳозир Қорааспан аталади.
- ҚОРАУНАС** — дурагай; Чигатой улусининг шарқий қисмидаги мўғуллар; Мовароуннаҳрга келиб ўтроқлашиб қолган мўғулларни шу ном билан аташган.
- ҚОРА ҚҮЮНЛИ ТУРКМАНЛАР** — Ван ва Урмия қўллари атрофида истиқомат қилган, ўғузларга тегишли туркман қабилалари иттифоқи.
- ҚОЗИ АСКАР** — ҳарбий судья.
- ҚОҲИН** — мажусийлар руҳонийси.
- ҚУББАТ УЛ-ИСЛОМ** — ислом қуббаси; Балхга берилган нисбат.
- ҚУРХОНА** — қурол-аслаҳа омбори; арсенал.
- ҚУССАМ ИБН АББОС** — пайгамбар Муҳаммаднинг амакиваччаси, 677 йилда Самарқандни истило қилиш пайтида ўлдирилган.
- ҚУТРИ** — ҳажм.
- ҚУШБЕГИ** — подшоҳнинг ов ишларига мутасадди олий мансабдор.
- ҚУШУНОТ** — қўшинлар.
- ҒАЖАРЧИ** — йўл кўрсатувчи, йўлни тафтиш қилувчи.
- ҒОЗОНХОН** — халоқуийлар сулоласига мансуб Эрон ва Ироқ ҳукмдори (1295—1304).
- ҒОЛИЯ** — қош ва сочга суртиладиган хушбўй қора модда.
- ҒУЛ** — қ. қавл.
- ҒУЗА ПУЛИ** — пахта экинидан олинадиган созиқ.
- ҲАБИСА** — қабиҳ, ифлос, жипсий ишларга қўл урган одам.
- ҲАЗОРАЖОТ** — тахм. минг уйлик аҳолиси бўлган тоғлик қишлоқ; минг атрофида аскари бўлган ҳарбий қисм.
- ҲАЗРАТ БАШИР** — ҳозирги Қашқадарё область Китоб районида жойлашган муқаддас жойлардан.
- ҲОЗРАТИ ИМОМ** — Тохаристоннинг валоятларидан, Балхдан Тибет ва Қошга олиб борадиган карвон йўли устида жойлашган, илгари Арҳанг сарой аталган.
- ҲАЗРАТИ СУЛТОН** — хожа Аҳмад Ясавий.

ҲАЛОКУХОН — Чингизхоннинг набираси, тарихда элхонийлар давлати номи билан машҳур феодал давлатга (Эрон, Озарбайжон, Ироқ) асос солган ҳукмдор (1256—1265).

ҲАМДУЛЛОҲ ҚАЗВИНИЙ — эронлик машҳур тарихчи ва жуғрофия олими (1281—1349).

ҲАРАМАЙН — мусулмонлар эътиқодича, икки муқаддас шаҳар — Макка ва Мадинага берилган нисбат.

ҲАФТОН — совут остидан кийиладиган пахталик камзул.

ҲИРИ — Ҳирот.

ҲИНДУВОН — Балхнинг ички қалъаси.

ҲОЗИН — хазиначи.

ҲОФИЗИ АБРУ — XIV—XV асрда ўтган машҳур тарихчи олим (1430 йилда вафот этган).

МУНДАРИЖА

Бир-икки оғиз сўз.....	5
Ташвишларга тўла болалик.....	9
Тахт ҳаваси, илм зиёси.....	60
Жаҳон ичра зеб.....	94
Самарқанд Академияси.....	111
Хиёнат.....	142
Падаркуш фожияси.....	191
Абадият.....	209
Олим ҳаёти солиномаи.....	235
Қисқача изоҳлар.....	237

Аҳмедов Бўрибой.

Улугбек. (Эссе). — Т. «Ёш гвардия», 1989. — 256б. — (Машхур кишилар ҳаёти).

Азиз китобхон!

Жаҳонга танилган етук аллома, беназир инсон, адолатпарвар жамоат арбоби мирзо Улугбек Кўрағоний феодал жамият зулмати аро илм ва эзгулик машъалини нақадар юксакка кўтаргани яхши маълум. Айни чоқда ўз даврининг етук олими босиб ўтган мураккаб йўлнинг кўнгина жиҳатлари ҳалигача бизга қоронги. Шу нуқтан назардан қараганда таниқли муаррих Бўрибой Аҳмедов узоқ изланишлардан сўнг қадимий ёзма ёдгорликлар асосида яратган ушбу китоб диққатга сазовордир. Китоб саҳифалари орқали сиз Улугбек замонига юриш қиласиз, буюк алломанинг оламшумул илмий кашфиётларига гувоҳ ўтиб севинасиз, у жаҳолат қаршисида ночор қолганини кўрганда изтиробга тушасиз.

Аҳмедов Бурибай. Улугбек. Эссе.

*Литературно-художественное издание
Серия «Жизнь замечательных людей»*

На узбекском языке

БУРИБАЙ АХМЕДОВ

УЛУРБЕК

Эссе

Такризчи — тарих фанлари доктори Ҳамид Зиёев

**Мухаррир Асад Дилмурод
Мусаввир Т. Саъдуллаев
Расмлар муҳаррири Н. Абдуллаев
Техн. муҳаррир В. Демченко
Мусахҳиҳалар М. Набиева, М. Хўжаева**

ИБ № 2512

Босмахонага берилди 24.01.89. Босишга рухсат этилди 19.07.89. Р—10670. Формати $84 \times 108^1 / 32$. № 1-босма коғозга «Янги оддий» гарнитурда офсет босма усулида босилди. Босма листи $8,0 + 0,25$ (вкл.) Шартли босма листи $13,44 + 0,42$ (вкл.) Нашр листи $13,75 + 0,38$ (вкл.) Тиражи 60000. Буюртма 5763. Шартнома 145—88. Баҳоси 1 с. 40 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 700113, Чилонзор, 8 квартал, «Правда» газетаси кўчаси, 60.

Ўзбекистон ССР нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2-босмахонасида терилди ва матрица қилинди. Янгийўл шаҳри, Самарқанд кўчаси, 44